

BUYUK DAVLATCHILIK SILSILASI

AMIR TEMUR

TEMUR
TUZUKLARI

BUYUK DAVLATCHILIK SILSILASI

AMIR TEMUR TEMUR TUZUKLARI

(memuar asar)

«ILM-ZIYO-ZAKOVAT»

TOSHKENT – 2020

АЖГОРОТ RESURS № 1442

57436

UO‘K: 34.006.124

KBK: 86(O‘)2

S - 10

Amir Temur. «Temur tuzuklari» / memuar asar / forschadan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karamatov tarjimasi / «Buyuk davlatchilik silsilasi» turkumi – T.: «Ilm-ziyo-zakovat», 2020. 144 b.

Nashrga tayyorlovchi, izoh va iqtiboslarni kirituvchi:

Bo‘rivoy AHMEDOV

Qayta nashrga tayyorlovchi, qo‘shimcha izoh va iqtiboslarni kirituvchi:

Ergashboy MATYOQUBOV

«Temur tuzuklari», «Tuzuki Temuriy», «Malfuzoti Temuriy», «Voqioti Temuriy» nomlari bilan ham mashhur bo‘lgan «Temur tuzuklari» asari ikki qismdan iborat.

Birinchi qismda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritishi, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat tuzishi, 27 mamlakatni, o‘z tasarrufiga kiritishi, buyuk sohibqiron tilidan ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qismida esa mashhur jahongirning farzandlariga atalgan o‘ziga xos vasiyat, pand-nasihatlari va o‘gitlaridan iborat. Unda davlatni idora etishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini tanlash, armiyaning tuzilishi va jang olib borish qoidalari, sipohlarning maoshi, mamlakatni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash yo‘sini va boshqalar xususida gap boradi.

UO‘K: 34.006.124

KBK: 86(O‘)2

ISBN: 978-9943-6324-8-6

© Amir Temur.

© «Ilm-ziyo-zakovat» nashriyoti.

«TEMUR TUZUKLARI» HAQIDA IKKI OG'IZ SO'Z

«Tuzuki Temuriy» («Temur tuzuklari»), «Malfuzoti Temuriy» («Temurning aytganlari») va «Voqeoti Temuriy» («Temurning boshidan kechganlari») nomlari bilan atalmish asar e'tiborga molik tarixiy manbalar jumlasidan. «E'tiborga molik» deganimizning boisi shuki, uning nusxalari (qo'lyozmalari ham, toshbosmalari ham) ko'p tarqalgan. «Temur tuzuklari»ni bugun jahonning ko'pgina mamlakatlarida, masalan, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, Angliya, Fransiya, AQSh, Finlyandiya, Daniya, Eron, Hindiston, Turkiya, Misr, Yaman kutubxonalaridan topish mumkin. O'z-o'zidan ma'lumki, qaysi bir asar qimmatli, amalda zarur bo'lsa, undan ko'proq nusxa ko'chirilgan. «Temur tuzuklari» ham ana shunday asarlar sirasidandir. U ko'proq sohibi tojlarga kerak bo'lgan. Shuning uchun ham hukmdorlarning ko'pchiligi bu va shunga o'xshash asarlardan nusxa ko'chirtirib, shaxsiy kutubxonalarida asragan va ijtimoiy-siyosiy faoliyatlarida ulardan muhim yo'l-yo'riq sifatida foydalangan. Masalan, buyuk vatandoshimiz Zahiriddin Muhammad Boburning avlodi Shohjahon (1628-1657), Qo'qon xoni Muhammadalixon (1821-1842) va Buxoro amiri Abdulahadxon (1885-1910) chapdast kotiblariga buyurib, «Temur tuzuklari»dan o'zlari uchun nusxa ko'chirtirganlari ma'lum. Ko'chirganda ham zo'r mas'uliyat va qunt bilan ko'chirganlar. Hindistonlik muarrix Abdulhamid Lohuriyning (1654-yilda vafot etgan) «Podshohnoma»sida (Mavlaviy Kabiriddin Ahmad va Abdurahimlar amalga oshirgan nashr, Kalkutta, 1866-1872 yillar, I jild, 288-sahifa) bunday gap bor: «Hijriy 1047-yili (milodiy 1637-1638-yillar) Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy degan shaxs Shohjahonga «Tuzuki Temuriy»ning forsiy tarjimasini taqdim etgan. Podshoh tarjima bilan

UO‘K: 34.006.124

KBK: 86(O‘)2

S - 10

Amir Temur. «Temur tuzuklari» / memuar asar / forschadan Alixon Sog‘uniy va Habibullo Karamatov tarjimai / «Buyuk davlatchilik silsilasi» turkumi – T.: «Ilm-ziyo-zakovat», 2020. 144 b.

Nashrga tayyorlovchi, izoh va iqtiboslarni kirituvchi:

Bo‘rivoy AHMEDOV

Qayta nashrga tayyorlovchi, qo‘shimcha izoh va iqtiboslarni kirituvchi:

Ergashboy MATYOQUBOV

«Temur tuzuklari», «Tuzuki Temuriy», «Malfuzoti Temuriy», «Voqioti Temuriy» nomlari bilan ham mashhur bo‘lgan «Temur tuzuklari» asari ikki qismdan iborat.

Birinchi qismda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritishi, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat tuzishi, 27 mamlakatni, o‘z tasarrufiga kiritishi, buyuk sohibqiron tilidan ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qismida esa mashhur jahongirning farzandlariga atalgan o‘ziga xos vasiyat, pand-nasihatlari va o‘gitlaridan iborat. Unda davlatni idora etishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo‘shin boshliqlarini tanlash, armiyaning tuzilishi va jang olib borish qoidalari, sipohiylarning maoshi, mamlakatni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo‘shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko‘rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash yo‘sini va boshqalar xususida gap boradi.

UO‘K: 34.006.124

KBK: 86(O‘)2

ISBN: 978-9943-6324-8-6

© Amir Temur.

© «Ilm-ziyo-zakovat» nashriyoti.

«TEMUR TUZUKLARI» HAQIDA IKKI OG‘IZ SO‘Z

«Tuzuki Temuriy» («Temur tuzuklari»), «Malfuzoti Temuriy» («Temurning aytganlari») va «Voqeoti Temuriy» («Temurning boshidan kechganlari») nomlari bilan atalmish asar eʼtiborga molik tarixiy manbalar jumlasidan. «Eʼtiborga molik» deganimizning boisi shuki, uning nusxalari (qoʻlyozmalari ham, toshbosmalari ham) koʻp tarqalgan. «Temur tuzuklari»ni bugun jahonning koʻpgina mamlakatlarida, masalan, Mustaqil Davlatlar Hamdoʻstligi, Angliya, Fransiya, AQSh, Finlyandiya, Daniya, Eron, Hindiston, Turkiya, Misr, Yaman kutubxonalaridan topish mumkin. Oʻz-oʻzidan maʼlumki, qaysi bir asar qimmatli, amalda zarur boʻlsa, undan koʻproq nusxa koʻchirilgan. «Temur tuzuklari» ham ana shunday asarlar sirasidandir. U koʻproq sohibi tojlarga kerak boʻlgan. Shuning uchun ham hukmdorlarning koʻpchiligi bu va shunga oʻxshash asarlardan nusxa koʻchirtirib, shaxsiy kutubxonalarida asragan va ijtimoiy-siyosiy faoliyatlarida ulardan muhim yoʻl-yoʻriq sifatida foydalangan. Masalan, buyuk vatandoshimiz Zahiriddin Muhammad Boburning avlodi Shohjahon (1628-1657), Qoʻqon xoni Muhammadalixon (1821-1842) va Buxoro amiri Abdulahadxon (1885-1910) chapdast kotiblariga buyurib, «Temur tuzuklari»dan oʻzlari uchun nusxa koʻchirtirganlari maʼlum. Koʻchirganda ham zoʻr masʼuliyat va qunt bilan koʻchirganlar. Hindistonlik muarrix Abdulhamid Lohuriyning (1654-yilda vafot etgan) «Podshohnoma»sida (Mavla-viy Kabiriddin Ahmad va Abdurahimlar amalga oshirgan nashr, Kalkutta, 1866-1872 yillar, I jild, 288-sahifa) bunday gap bor: «Hijriy 1047-yili (milodiy 1637-1638-yillar) Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy degan shaxs Shohjahonga «Tuzuki Temuriy»ning forsiy tarjimasini taqdim etgan. Podshoh tarjima bilan

tanishib chiqib, uni qozikalon, iste'dodli yozuvchi Muhammad Afzal Buxoriyning (1651-yoki 1652-yil vafot etgan) qo'liga tutqazgan va Sharafiddin Ali Yazdiyning (1454-yil kamchiliklari bo'lsa, tuzatib, xattot va muarrixlari o'zidan qo'shgan ortiqcha joylari bo'lsa o'chirib tashlashni buyurgan. «Temur tuzuklari»ning shu kunlarga yetib kelgan qo'lyozma va toshbosma nusxalari o'sha Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy tarjimai asosida yaratilgan. Bu – birinchidan. Ikkinchidan, mazkur asar XVIII asrdan beri (balki, undan ilgariroq bo'lishi ham mumkin, lekin bu haqda qo'limizda ma'lumot yo'q) dunyo olimlarining diqqat-e'tiborini qozonib keladi. Masalan, asarning matni, tadqiqot va zarur ilmiy izohlar bilan 1783-yilda Angliyada, 1785- va 1891-yilda Hindistonda, 1868-yili Eronda chop etildi. Asar jahon tillaridan bir nechtasiga: fransuz (1787-yil), ingliz (1830-yil), urdu (1845-yil), rus (1894-, 1934-yil) va eski o'zbek (1835-yil, 1857-yil, lekin to'liq emas) tillariga tarjima qilinib, nashr etildi.

Uning toshbosma nusxalari (Tehron – 1868, Toshkent – 1890 va h. k.) ham keng tarqalgan.

Qiziq, bu tasodifiymi yoki qonuniymi – bilmadim, «Temur tuzuklari» ham – O'rta Osiyo zaminida yaratilgan ko'pgina ajoyib asarlar singari – avval o'zga yurtlarda, xususan, Yevropada shuhrat topdi.

«Temur tuzuklari» – podshohlarning turish-turmushini va axloq-odob me'yorlarini belgilovchi risola. Asar ikki qismdan iborat. Birinchi qismda jahon tarixida mashhur fotih, sarkarda va iste'dodli davlat arbobi sifatida nom qoldirgan Amir Temurning yetti yoshidan (1342-yildan) to vafotiga (1405-yil, 18-fevral) qadar kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, aniqroq qilib aytganda, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo'lga kiritish, feodal tarqoqlikka barham berish va markazlashgan davlat tuzish, qo'shni yurt va mamlakatlarni, masalan, Eron hamda Afg'onistonni o'z tasarrufiga kiritish, Oltin O'rda hukmdori To'xtamishxon (1376-395), butun Yevropaga qo'rquv va dahshat solgan Turkiya sultoni Boyazid Yildirimga (1389-402) qarshi va nihoyat, buyuk Jahongirning Ozarbayjon, Gruziya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qism jahongirning nomidan aytilgan va uning toj-u taxt vorislariga atalgan o'ziga xos vasiyat va pand-nasihatlaridan iborat. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalarining tutumi va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini saylash, sipohiylarning maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliqlarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida gap boradi.

Ta'bir joiz bo'lsa aytmoqchimanki, «Tuzuk» yozish odati Amir Temurdan avval ham bo'lgan, keyin ham. Bu odat aslida xitoylardan va turk-mo'g'ul xonlaridan qolgan. Masalan, turk xoqonlaridan qolgan «Qonunnoma», Chingizxondan qolgan «Bilik», Xondamir (1474-1535) yozgan «Qonuni Humoyun», Ro'zbehonning (1458-1521 yoki 1530) qalamiga mansub bo'lgan va shayboniylardan Ubaydullaxonning topshirig'i bilan yozilgan «Suluk al-muluk» («Podshohlarga yo'l-yo'riq») shular jumlasidandir. Bunday asarlarda davlatni idora qilish tartibi, soliq solish va uni to'plash tartibi, harbiy yurishlarni o'tkazish va qo'zg'olonni bostirish qoidalari bayon etiladi.

Mutaxassis olimlarning (A. A. Semyonov, Ch. Re, E. G. Braun va boshqalar) so'zlariga qaraganda «Temur tuzuklari» boshda turkiy tilda yozilgan va uning bir nusxasi Yaman hokimi Ja'far podshohning kutubxonasida saqlangan. Yuqorida nomi tilga olingan Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiyning forsiycha tarjimasi ana shunday turkiycha nusxalardan biriga asoslangan, albatta.

Asarning muallifi ma'lum emas. Butun voqea bir shaxs – Amir Temur nomidan hikoya qilinadi. Aslida shundaymi yoki Amir Temur aytib turgan, kotib yozib olganmi, yo bo'lmasa uning aytganlarini kimdir jam qilib kitob tuzganmi, bu haqda qat'iy bir fikr aytish qiyin. Sharq mamlakatlarida bu mashhur asar chindan ham Amir Temur tarafidan yozilganligi va uning tarjimai holi ekanligi e'tirof qilinadi. Chunonchi, Somiyning «Qomus ul-a'lom» (Istanbul, 1891-yil, 1727-bet) asarida «Amir Temur «Tuzukot» unvonli qonunlar majmuasini qalamga olib,

unda o'zining tarjimai holini bayon etgan» deyilgan. Temur bilan To'xtamishxon o'rtasidagi urushlar tarixini yozgan fransuz sharqshunosi M. Sharmua va rus harbiy tarixchisi M. I. Ivanin (1801-1874) «Tuzuklar»ni Amir Temur o'zi yozgan va u muhim avtobiografik asar, deb qayd etganlar. Biroq yevropalik boshqa bir guruh olimlar (E. G. Braun, Ch. A. Stori, V. V. Bartold) «Temur tuzuklari»ni soxta asar, uni Amir Temur yozmagan, deydilar. A. Yu. Yakubovskiyning fikricha, asar XVIII asrda Hindistonda yozilgan. Ingliz olimi Ch. A. Stori yuqorida nomi zikr etilgan Mir Abu al-Husayniy at-Turbatiyni asarning muallifi, deb taxmin qilgan. Xullas, qanday bo'lmasin, asarni Temur yoki boshqa odam yozganligidan qat'iy nazar, u soxta emas, balki chin asardir. Agar unda bayon etilgan voqealarni Nizomid-din Shomiyning Amir Temur tarixini o'z ichiga olgan mashhur «Zafarnoma»si yoki Sharafiddin Ali Yazdiyning shu nomdagi asari bilan solishtirilsa, bunga to'la ishonch hosil qilish mumkin. Masalan, Sharafiddin Ali Yazdiy shunday yozadi: «...shu tartib-da ul hazrat (Amir Temur) hayotining ulug' voqealari va kechinmalarini o'z ichiga olgan turkiy manzuma va forsiy asar, alohida-alohida nazm va nasr tarzida tuzilgan edi».

«Temur tuzuklari» ham feodalizm jamiyati sharoitida bitilgan boshqa asarlar singari hukmron sinfning maqsad va manfaatlarini ko'zlab yozilgan, o'sha sinfning dunyoqarashini ifoda etgan. Asarda Amir Temurning harbiy yurishlari buzuvchi odamlarning ko'payishining oldini oluvchi harakat deb, o'z ozodligi va vatanining mustaqilligini himoya qilgan xalqlar esa kofir, buzg'unchi, bezori (avbosh) deb atalgan. Tobelikdan bo'yin tovlagan yoki shunga intilgan ne-ne yurtlarning xalqi «oq uylik» qilinib, o'zga yurtlarga majburan ko'chirib yuborilgan. Temurning o'zi esa odil va insonparvar podshoh sifatida tasvirlanadi, uning shaxsi ko'p jihatdan ideallashtiriladi.

Shunga qaramay, asarda fan uchun muhim ma'lumot va faktlar ko'p. Avvalambor, «Temur tuzuklari» Amir Temurning tarixi, uning zamonida, aniqrog'i, 1342-1405-yillar orasida Movarounnahrning ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Temur va temuriylar davlati hamda qo'shinining tuzilishi, o'sha yillarda Temur davla-

uning qo'shni mamlakatlar va xalqlar bilan bo'lgan munosabatlari haqida hikoya qiladi. Men yuqorida bu asarda muhim va original ma'lumotlar ko'p, deb aytdim. Buni mutaxassisgina emas, balki asarni xolis va sinchiklab o'qigan har bir kishi bemalol ilg'ab olishi mumkin. Shunday bo'lsa ham ulardan ayrimlarini misol tariqasida qayd etib o'tamiz.

Asarda aytilishicha, davlat asosini o'n ikki toifa:

- 1) sayyidlar, ulamo, mashoyix, fozil kishilar; 2) ishbilarmon, donishmand odamlar; 3) xudojo'y, tarkidunyo qilgan kishilar;
- 4) no'yonlar¹, amirlar, mingboshilar, ya'ni harbiy kishilar;
- 5) sipoh va raiyat²; 6) maxsus ishonchli kishilar; 7) vazirlar, sarkotiblar; 8) hakimlar³, tabiblar, munajjimlar, muhandislar;
- 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli hunar va san'atchilar;
- 11) so'fiylar; 12) savdogar va sayyohlar tashkil etadi.

Uning taqdirini esa uch narsa: podshoh, xazina va askar hal qiladi.

Ikkinchi misol. Qo'shin asosan o'n, yuz, ming va tuman-ga bo'lingan, o'n kishilik harbiy bo'linma tepasida turgan boshliq – o'nboshi, yuz kishilik qismning boshlig'i – yuzboshi, ming kishilik qo'shin yetakchisi – mingboshi, tuman boshlig'i no'yon, deb atalgan. Asarda ularning haq-huquqlari, oylik maoshi ham aniq ko'rsatilgan. Masalan, oddiy sipohiy mingan otining bahosi barobarida, bahodirlar 2-4 ot barobarida, o'nboshi qaramog'idagi askarga nisbatan ikki barobar ko'p, yuzboshi o'nboshidan ikki barobar ortiq maosh olishgan. Mingboshilarning maoshi esa yuzboshinikidan uch barobar ortiq bo'lgan.

Uchinchi misol. Amir Temur o'zining ulkan imperiyasini uluslarga bo'lib idora qildi. Movarounnahrda boshqa uning tasarrufida bo'lgan barcha viloyat va mamlakatlar to'rt ulusga bo'lindi. Temurning to'ng'ich o'g'li Muhammad Jahongirga⁴ bir

¹ No'yon (no'yun) – turk-mo'g'ul xalqlari orasida: xonzoda, tuman (10 000 kishilik qo'shin) boshlig'i.

² Raiyat – soliq to'lovchi xalq, qora xalq.

³ Hakim – faylasuf, donishmand, alloma.

⁴ Muhammad Jahongir Mirzo (1356-1376) – Amir Temurning to'ng'ich o'g'li. O'ljoy Turkon og'oning farzandi.

viloyat bilan 12 ming kishilik qo'shin¹, ikkinchi o'g'il Umarshayxga² Fors viloyati va 10 ming askar, uchinchi o'g'il Mironshohga³ Ozarbayjon, Iroq va Armaniston bilan 9 ming kishilik qo'shin, kenja o'g'li Shohruhga⁴ Xuroson⁵, Jurjon⁶, Mozandaron⁷, Seiston⁸ bilan 7 ming askar berildi. Lekin uluslar garchand markaziy hukumatga itoat etsalar-da, ma'lum mustaqillikka ega edilar. Ulus hukmdorlarining alohida davlat apparati, mustaqil qo'shini bo'lib, ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning⁹ bir qismini Samarqandga yuborib turish va oliy hukmdor harbiy yurishlar uyushtirganda o'z qo'shini bilan qatnashish yoki oliy hukmdor talab qilganda askar yuborib turishdan iborat edi.

To'rtinchi misol. «Tuzuklar»da vazirlar, amirlar va voliyar haqida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, Temur davlatini yetti nafar vazir: 1) mamlakat va raiyat ishlari vaziri (bosh vazir); 2) vaziri sipoh, ya'ni harbiy ishlar vaziri; 3) egasiz qolgan mol-mulklarni tasarruf etish ishlari vaziri; 4) saltanatning kirim-chiqim ishlarini boshqaruvchi vazir, ya'ni moliya vaziri; 5, 6, 7) sarhad (chegara) viloyatlarining ishlarini nazorat etib turuvchi vazirlar. «Vazirlar – saltanat ustunlaridir – deyiladi «Tuzuklar»da... Ular mamlakat obodonchiligini, raiyatning

¹ Muhammad Jahongir vafotidan so'ng unga tegishli bo'lmish Balxga Kobul, G'azna va Qandahorni qo'shib, o'g'li Pirmuhammadga berilgan.

² **Umarshayx Mirzo** (1356-1394) – Amir Temurning ikkinchi o'g'li. Onasi To'lun og'o (To'mlun og'o).

³ **Jaloliddin Mironshoh** (1366-1408) – Amir Temurning uchinchi o'g'li. Xuroson (1380-yil), Eron, Iroq (1393-yil) va Eron Ozarbayjoni (1402-yil) hukmdori.

⁴ **Shohruh mirzo** (1377-1447) – Amir Temurning to'rtinchi o'g'li. 1405-1447-yillarda Temuriylar saltanatining hukmdori.

⁵ **Xuroson** (*forscha*; kun chiqish, sharq) – Eronning shimoliy sharqiy qismidagi tarixiy viloyat. Hozirgi vaqtda uning bir qismi (Hirot viloyati va Balx) Afg'oniston hududida, bir qismi Eron hududida.

⁶ **Jurjon, Jurjoniya** (Gurgon, Girkaniya) – o'rta asrlardagi viloyat va shahar. Kaspiy dengizining janubiy-sharqida, Eronning shimolida joylashgan.

⁷ **Mozandaron** – Erondagi tarixiy viloyat. Gilon bilan Xuroson oralig'ida.

⁸ **Seiston** – Janubiy-sharqiy Eron va janubiy-g'arbiy Eron oralig'idagi tarixiy-georafik viloyat.

⁹ **Xiroj** (*arabcha*; chiqarish; yer solig'i) – Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida, jumladan, O'rta Osiyoda o'rta asrlar va yangi davrda davlat tomonidan undirilgan yer solig'i (7-asrda arablar tomonidan joriy qilingan).

tinchligini, sipohlarning birligini, xazina boyligini doimo ko'zda tutadilar. Davlat, saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar. Saltanatga zararli narsalarni qaytarishda mol-u jonini ayamaydilar».

Amirlar haqidagi ma'lumotlar ham diqqatga sazovor. «Tuzuklar»da keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, amirlar asosan harbiy kishilar bo'lishgan va Amir Temurga tobe bo'lgan qirq aymoqdan¹ o'n ikkitasi: barlos, arg'in, jaloir, tulkichi, do'l-doy, mo'g'ul, suldus, to'g'oy, qipchoq, arlot, totor va tarxonlar ichidan saylab olingan. Amirlik rutbasi Amir Temur faoliyatining dastlabki paytlarida u bilan birga bo'lgan 313 kishiga berilgan. Bulardan yuztasi – o'nboshi, yuztasi – yuzboshi, yuztasi – mingboshi, to'rttasi – beklarbegi, bittasi amir ul-umaro (amirlar amiri: bosh amir) bo'lgan. Qolgan sakkiz mansab, fikrimcha, saroy xizmatida bo'lgan mansabdorlardan ba'zi birlariga berilgan bo'lishi kerak. Bulardan boshqa yana o'n ikki kishiga birinchi, ikkinchi... o'n birinchi, o'n ikkinchi darajali amir, degan unvon berilgan. O'n ikkinchi darajali amir odatda amir ul-umaroning noibi hisoblangan. O'n ikki amirning har biriga bittadan bayroq va bittadan nog'ora, amir ul-umaroga bir bayroq, nog'ora, tuman – 10 000 kishilik qo'shin, tug'² va chortug', to'rt nafar beklarbegining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u berilgan.

«Tuzuklar»da vazirlar, amirlar va hokimlarga beriladigan in'omlar haqida ham so'z ketadi. Masalan, qaysi bir amir biron qo'shinni yengsa yoki mamlakatni olsa, uni uch narsa: 1) tug', nog'ora va bahodirlik martabasi; 2) davlat kengashlariga bermalol kirish huquqi; 3) biron sarhadning noiblgi bilan siylanganlar.

Rasmiy marosimlarda, ya'ni podshohning oliy majlislarida o'tirish tartibi haqida ma'lumotlar ham diqqatga sazovor.

¹ Aymoq (uymoq) – mo'g'ul va turkiy xalqlar qadimiy urug'larining parchalanishidan kelib chiqqan turli tarmoqdagi o'zaro qon-qardosh oilalar birlashmasi, ittifoqi.

² Tug' – musulmonlarning yog'och dastaga o'rnatilgan qo'tos, ho'kiz yoki ot dumidan va yarim oy tasviridan iborat bayroqsimon belgisi (qadimdan Sharq mamlakatlarida hukmdorlik, beklilik belgisi hisoblangan).

Aytilishicha, sayyidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, mashoyix, ulug' va oliy tabaqadagi kishilar podshohning o'ng tarafidan, amir ul-umaro, beklarbegilar, amirlar, no'yonlar, sardorlar, ulus, tumo-not va qo'shunot amirlari, shuningdek, mingboshilar, yuzboshilar, mansab va martabalariga qarab, podshohning so'l tarafidan o'rin olganlar. Devonbegi hamda vazirlar – taxt ro'baro'sidan, kalontarlar¹, kadxudolar² – vazirlarning orqasidan joy olganlar. Bahodirlar, qilichboz yigitlar – taxt orqasida, uning o'ng tarafidan, qorovullar – taxt orqasida, uning chap tarafidan o'rin olganlar va hokazo.

Temur tuzgan qo'shin o'zining strategik va taktik mahorati bilan o'sha davrning eng mukammal va kuchli armiyalaridan hisoblangan, uning tashkilotchisi va yetakchisi esa tajribali mo-hir sarkarda sifatida shuhrat topdi. «Temur tuzuklari»da o'sha qo'shinning tuzilishi, qurollanishi, harbiy san'ati³ haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, uning jang oldidan safga tizilishi va joylashtirilishi haqidagi ma'lumotlari nihoyatda qimmatlidir. Temur qo'shinining o'z davriga nisbatan naqadar mukammal bo'lganligi asarning Fotih Karimov matbaasida 1307-yili (1889-1890-yillar) chop etilgan nusxasiga ilova qilingan kartalaridan ham yaqqol bilinib turibdi.

«Tuzuklar»da Amir Temur davrida alohida undiriladigan soliq va jarimalar haqida ham e'tiborga molik ma'lumotlar bor. O'sha vaqtlarda soliq to'lovchi xalqdan xiroj, mol-u jihat, sovrin, qo'nalg'a, boj, shilon puli singari soliq va jarimalar undirilgan. Soliq va jarimalarni yig'ish va xarj qilishga alohida e'tibor berganlar. *«Xirojni yig'ish vaqtida, – deyiladi ushbu asarda, – ikki vazir tayinlansin. Biri to'plangan molni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursin, boj oluvchilar fuqaroga zulm qilib,*

¹ **Kalontar** o'sha zamonlarda Movarounnahrda, Eronda shahar voliysi.

² **Kadxudo** (*forscha*; qishloq oqsoqoli) 1) kent boshlig'i, qishloq oqsoqoli. 2) el-xalq o'rtasida gap-so'zi o'tadigan kekxa kishi; 3) mahalla oqsoqoli.

³ Bu haqda batafsil ma'lumot olish uchun yuqorida nomi zikr etilgan general-leytenant M. I. Ivaninning 1846- va 1875-yillar chop etilgan «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Тамерлане» nomli kitobiga murojaat qiling. Bu kitob «Temur tuzuklari» asosida yozilgan.

ularning ahvoliga xaroblik yetkazmasinlar. Viloyatlarda yig'ilgan tamom mol-ashyoni kirim daftariga yozishlari lozim. Ikkinchi vazir esa chiqim daftariga yozib, yig'ilgan mollardan sipoh maoshiga taqsim qilsinlar». Shuni ham aytish kerakki, xiroj ba'zan sug'oriladigan yerlardan olingan hosilning uchdan bir qismi, yomg'ir suvi bilan bitgan yerlarda umumiy daromadning to'rtidan bir qismi hajmida to'plangan.

Men yana «Temur tuzuklari»da tilga olingan ikkita masala ustida qisqa tarzda to'xtab o'tmoqchiman:

1. Asarda «turk-tojik» degan iborani ikki-uch yerda, birinchi maqolada ham, ikkinchi maqolada ham uchratdik. Bunda Temur va temuriylar davlatiga qarashli o'lkalarda turkiy xalqlar bilan yonma-yon tojiklar ham istiqomat qilganliklari, ular ham bu davlatning ijtimoiy-siyosiy hayotida rol o'ynaganliklari ko'rinib turibdi.

2. Yana bir-ikki joyda, xususan, Amir Temur faoliyatining dastlabki davri bilan bog'liq voqealar bayonida, «o'zbeklar», «o'zbeklar jamoasi» degan atama va iboralar uchraydi. «Tuzuklar»da aytilishicha, ular o'sha vaqtlarda ham Movarounnahrda istiqomat qilganlar, mahalliy aholiga jabr-sitam o'tkazganlar va go'yoki Temur ular bilan kurashgan. Bu yerda, chamasini, bir vaqtlar, aniqrog'i, Botuxon zamonida (1227-1255), 1251-yildan boshlab, Chig'atoy ulusining g'arbiy qismi (Movarounnahr) Oltin O'rdaning harbiy-siyosiy ta'siri ostiga tushib qolgan kezlarda, Dashti Qipchoqdan shu o'lkaga ko'chib kelib qolgan urug'lar va qabilalar xususida gap borayotganga o'xshaydi. Rashididdinning (XVIII asr) «Jome' ut-tavorix» hamda O'tamish hojining «Chingiznoma» (XVI asr boshida) asarida bu haqda ishonchli ma'lumotlar bor. Ma'lumki, Dashti Qipchoq aholisi, aniqrog'i, uning Oq O'rda va shaybon ulusida istiqomat qilgan qismi XIV-XV asrlarda yozilgan tarixiy asarlarda «o'zbek» nomi bilan atalgan. Bundan o'zbeklar XIV-XV asrlarda paydo bo'lgan xalq ekan, degan fikr-xayolga bormaslik kerak. O'zbeklar ham, O'rta Osiyodagi boshqa xalqlar singari qadimiy xalq. Ular ham baqtriyaliklar, so'g'diylar, shoshliklar, xorazmliklar hamda parkanaliklarning avlodi hisoblanadilar, lekin

boshqa xalqlarda ham bo'lgani kabi, faqat ularning (o'zbeklarning) nomi keyinroq paydo bo'lgan. Bu – hayotiy haqiqat. Odatda, xalqning tarixi nomidan birmuncha oldin yuradi. Buni mutaxassis olimlar yaxshi biladilar. Yoki bu gaplar – «o'zbeklar», «o'zbeklar jamoasi» degan gaplar – asar fors tiliga tarjima qilingan paytda yuqorida nomi zikr etilgan Shohjahonning ko'rsatmasi bilan qo'shib qo'yilgan bo'lishi ham mumkin, chunki boburiylarning shaybon, shaybon avlodi va ko'chmanchi o'zbeklarga munosabati bizga yaxshi ma'lum.

Asarning o'zbekcha tarjimasi dastlab «Guliston» jurnali sahifasida chop etilgan. Lekin bu voqea bundan qariyb 25 yil muqaddam – 1967-yili bo'lgan. O'sha tarjima sharq tillarining bilimdoni Alixon To'ra Sog'uniiy (1885-1976) tarafidan bajarilgan edi. Mazkur tarjima, tarjimonning o'z so'ziga qaraganda («Guliston», 1967, № 1, 16-17-sahifalar), O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari bosh idorasining kutubxonasida saqlanayotgan nusxa asosida amalga oshirilgan. Lekin mazkur nashr bilan yaqindan tanishganimizda uning bir qator juz'iy kamchiliklari aniqlandi: birinchidan, o'shanda Alixon To'raning tarjimasi ma'lum sabablar bilan to'la tarzda chop bo'lmagan ekan. Ikkinchidan, tarjima eski o'zbek tilida bo'lib, uni bu tildan xabarsiz kishi maxsus lug'atlarsiz o'qib tushunishi qiyin. Uchinchidan, Alixon To'ra tarjimasining tushirib qoldirilgan joylari ham aniqlandi va nihoyat, uning ko'p joylari erkin tarjima qilingan; matndan chiqib ketish hollari ham uchraydi. To'rtinchidan, ko'p o'rinlarda nomlar va atamalar noto'g'ri yozilgan. Domlaning tarjimasini qaytadan nashr etish masalasi o'rta qo'yilganda uning mana shu kamchiliklarini bartaraf qilish zarur deb topildi. Ana shu maqsadda «Tuzuklar»ning yuqorida qayd etilgan tarjimasi asl nusxa (Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti huzuridagi Sharq qo'lyozmalari markazi qo'lyozmasi, inv. № 8201) hamda uning hijriy 1285-yilda (milodiy 1868) va hijriy 1307-yilda (milodiy 1889-1890) yilda chop etilgan toshbosma nusxalari bilan solishtirildi va Alixon To'ra Sog'uniiyning tarjimasi jiddiy ravishda tuzatildi. Bu o'ta og'ir ish iste'dodli yosh sharqshunos olim Habibullo Karomatov tarafidan bajarildi. Asar-

ning mazkur nashri yuqoridagi nusxalar asosida qaytadan tarjima qilindi, desak ham xato qilmagan bo‘lamiz. Tarixiy va jo‘g‘rofiy izohlar B. Ahmedov tarafidan tuzildi.

Bu tarjima «Sharq yulduzi» jurnalining 1989-yildagi 8-sonida o‘quvchilarga taqdim etilgan. «Temur tuzuklari»ning ushbu nashrida esa jurnalxonlarning mulohazalari hisobga olinishi bilan birga, matn qo‘lyozma va toshbosma nusxalari bilan yana bir bor qiyoslab chiqildi, lozim topilgan o‘zgarishlar kiritildi.

Nima uchun avval Temur va temuriylar tarixiga oid boshqa asar emas, balki «Temur tuzuklari» chop etilayapti, degan savol tug‘iladi. Birinchidan, bu faqat Amir Temurning tarjimai holidan iborat asar emas, balki Movarounnahrning hali yaxshi o‘rganilmagan qariyb Amir Temur asos solgan nisbatan markazlashgan feodal davlatning tuzilishi, XIV asrda jahonga dahshat solgan Temur qo‘shinining tarkibi, feodal munosabatlari va boshqa ilmiy masalalarni o‘rganishda muhim manba rolini o‘tashi mumkin. Qolaversa, u Temur shaxsining naqadar ziddiyatli ekanligini ochib beradigan asardir.

*Tarix fanlari doktori –
Bo‘rivoy Ahmedov*

BIRINCHI MAQOLA

TADBIRLAR VA KENGASHLAR

O'zga mamlakatlarni zabt etish, ularni idora qilish, g'a-nim lashkarlarini sindirish, dushmanni tuzoqqa tushirish, muxo-liflarni ko'nglini ovlab do'stga aylantirish, do'st-dushman orasi-da muomala, muros-a-yu madora qilish xususida ushbu tadbir va kengashlarni qo'lladim.

Pirim Zayniddin Abubakr Toybodiy¹ menga yozmish-larkim, *«Ey Abulmansur² Temur³! Saltanat ishlarida to'rt narsa-ga amal qilgin, ya'ni: 1) kengash; 2) mashvarat-u maslahat; 3) qat'iy qaror, tadbirkorlik va hushyorlik; 4) ehtiyotkorlik. Chunki kengash va mashvaratsiz saltanatni barcha qilgan ishlari va aytgan gaplari noto'g'ri bo'lgan johil odamga qiyos qilish mumkin; uning aytgan so'zlari va qilgan ishlari boshga pushay-monlik va nadomat keltirgay. Shunday ekan, saltanat boshqa-rishda mashvarat-u maslahat va tadbirkorlik bilan ish yurgizgin,*

¹ **Zayniddin Abubakr Toybodiy** – mashhur shayx, ulug' shayxulislom asli Hirotning Toybod qishlog'idan. Amir Temurning pirlaridan. Muarrix Fasih Havofiyning (XV asr) «Mujmali Fasihiy» asarida keltirilgan ma'lumotga ko'ra, Amir Temur u bilan birinchi marta 1381-yili Harirud vodiysida uchrashgan. Toybodiy 1389-yili 28-yanvarda vafot etgan.

² **Abulmansur** (*arabcha*; zafar, g'alaba qozonuvchi) – Amir Temurning ulug'langan unvonlaridan biri.

³ Amir Temur bin Tarag'ay Muhammad Bahodur 736-sichqon yilida, sha'bon oyining 25-kunida (milodiy 1336-yil 9-aprelda) Shahrisabz (Kesh)dan o'n uch chaqirim (taxminan 13 kilometr) bo'lgan Xoja Ilg'or qishlog'ida tug'ilgan. Hozir bu qishloq Yakkabog' tumaniga qarashli. Otasi Tarag'ay barlos urug'ining nufuzli beklaridan bo'lib, xudojo'y kishi sifatida shayxlar bilan yaqin munosabatda bo'lgan. U 1360-yili vafot etgan va Kesh shahrida dafn etilgan. Onasining ismi Tegin xotun edi. Amir Temur hijriy 807-yil, sha'bon oyining 17-kunida (milodiy 1405-yil 18-fevralda) O'tror shahrida dunyodan ko'z yumdi. Sharafiddin Ali Yazdiy va Fasih Havofiyning bergan ma'lumotiga muvofiq Amir Temur vafot qilgan vaqtda undan 2 o'g'il, 19 nevara va 15 chevare qoldi, jami 36 shahzoda. Bulardan tashqari, Temurning kichik qizi – Sulton Baxt begim va katta qizi Og'a begimdan tug'ilgan o'g'il – sulton Husayn Mirzo nomli nabirasi ham bor edi.

toki oqibatda nadomat chekib, pushaymon bo'lmagaysan. Shuni ham bilishing kerakkim, saltanat ishlarining bir qismi sabr-u toqat bilan bo'lgay, yana bir qismi esa bilib-bilmaslikka, ko'rib-ko'rmaslikka solish bilan bitur. Xullas, bajarilishi shart bo'lgan tadbirlarning ta'rifidan va zikridan so'ng shuni ta'kidlash lozimki, qat'iylik, sabr, chidamlilik, sog'lig-u sergaklik, ehtiyotkorlik va shijoat bilan barcha ishlar amalga oshirilur. Vassalom».

Maktubda yozilmish so'zlar esa saltanat ishlarida men uchun eng to'g'ri yo'l boshchi edi. Shunga ko'ra, davlat ishlarining to'qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini angladim. Donishmandlar demishlarkim, o'z o'rnida qilingan tadbir bilan sanoqsiz lashkar qilichi ojizlik qilgan har qanday mamlakat darvozasini ochib, behisob lashkarni yengib bo'lur. Tajribamda ko'rilgan-kim, ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'iy, tadbirkor va hushyor bir kishi, ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir. Chunki tajribali bir kishi ming kishiga ish buyuradi. Men yana tajribamda ko'rdimki, g'anim lashkarini yengish qo'shinining ko'pligi bilan emas, mag'lub bo'lish esa sipohining kamligidan bo'lmaydi. Balki g'olib bo'lmoqlik [Tangrining] madadi va bandasining tadbiri bilandir. Chunonchi, men ikki yuz qirq uch kishi bilan kengashgan va tadbir yuritgan holda Qarshi qal'asi ustiga yurdim. Amir Muso va Malik bahodir o'n ikki ming¹ otliq askar bilan qal'a va uning atrofini qo'riqlamoqda edilar. Tangri taoloning yordami yetib, o'zim qo'llagan to'g'ri tadbirlarim orqali Qarshi qal'asini qo'lga kiritdim, so'ng Amir Muso va Malik bahodir o'n ikki ming otliq askar bilan ustimga bostirib kelib, meni Qarshi qal'asida qamal qildilar. Men Tangrining madadi va inoyatiga ishonib, tadbirkorlik va ehtiyotkorlik ishlatgan holda qal'adan chiqdim va dushman bilan bir necha marotaba jang qildim. Pirovardida shu ikki yuz qirq uch yigitim bilan o'n ikki ming otliq g'anim lashkarini mag'lubiyatga uchratdim va ularni bir necha farsang² yergacha quvib bordim.

¹ Asarning Tehron nashrida «ikki ming otliq askar» deb ko'rsatilgan.

² **Farsang, farsax** (*forscha*) – eskicha hisobda bir tosh; sakkiz chaqirim, yangicha hisobda taxminan 6 kilometrga teng bo'lgan uzunlik (masofa) o'lchovi.

Yana mening tajribamdan o'tmishkim, garchi ishning qanday yakunlanishi taqdir pardasi ortida yashirin bo'lsa ham, aqli raso va hushyor kishilardan kengash-u tadbir istab, fikrlarini bilmoq lozimdir. Shu sababli payg'ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallam – unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin – aytganlaridek, har ishni kengashgan holda qildim. Har vaqt kengashchilar yig'ilib, majlis ochilar ekan, yaxshi-yomondan, foyda-ziyondan, oldin-eldagi ishlarni qilish-qilmaslikdan so'z ochib, ulardan fikr so'rar edim. Bularning so'zlarini eshitgach, ishning har ikki tomonini mulohaza qilib, foyda-ziyonlarini ko'ngilga keltirardim. Ayniqsa, ul ishni xatarli tomonlariga ko'proq e'tibor berardim. Agar ikki xatarlik yoki bir xatarlik ishlarni qilishga to'g'ri kelgudek bo'lsa, ikkovidan barobar qutulish chorasi topilmagach, bir xatarligini ixtiyor etardim. Bunga misol, Jete¹ dashti amirlari Tug'luq Temurxonga² qarshi isyon tug'ini ko'tardilar. Bu xususda Tug'luq Temurxon mendan maslahat so'radi. Agar g'animni tor-mor etgali lashkar yuborsa, ikki xatar; o'zi borsa, bir xatar borligini bildirib, unga yo'l-yo'riq ko'rsatdim. Mening kengashim bilan dashtga, isyonchilar ustiga o'zi borib edi, barcha ishlari men aytganimday bo'lib bajarildi.

Ishlarimning barini kengash bilan yurgizib, uni bitirishda to'g'ri tadbir qo'llar edim. Bir ishga kirishmay turib, undan qutulib chiqish yo'llarini mo'ljallab qo'yar edim. Uni to'g'ri tadbir, qat'iy jazm, chinlik-chidamlilik ko'rsatib, chtiyotkorlik bilan uzoqni ko'rib, ortini o'ylagan holda oxiriga yetkazardim.

Yana tajribamdan o'tkazdimki, kengash egalari birlik,

¹ **Jete** (*mo'g'ulcha*: bosqinchi, talonchi) – Chig'atoy ulusi ikki qismga bo'linib ketgandan keyin (1269-yil) Yettisuv, Chu vohasi va Sharqiy Turkistonni o'z ichiga olgan, uning sharqiy qismi shu nom bilan atalgan.

² **Tug'luq Temurxon bin O'g'ulxoja bin Duvaxon** (ba'zi manhalarda To'qlug' Temurxon bin Eminxoja shaklida), – 18 yoshida amir Po'lodchi tomonidan xonlikka ko'tarilgan. U Sharqiy Turkiston, Yettisuv vohasidagi yerlar, Tyanshan tog'i (Tangritog') etaklarida joylashgan ko'plab mavzelar, Balxash ko'li, Irish va Emil daryolari atrofidagi yerlarni o'z ichiga olgan ulkan Mo'g'uliston saltanatini tuzib, 1348-1362-yillarda hukmronlik qilgan. 1360-1361-yillarda ikki marta Movarounnahrda yurish qilib, Qarshi viloyati (Qashqadaryo)gacha bo'lgan yerlarda qisqa muddat hukmronlik qilgan. U 1362-yilda vafot etgan. Sharqiy Turkistonda uning avlodlari XVI asrning 70-yillarigacha hukmronlik qilgan.

ittifoqlik bilan soʻzda sobit, ishda chidamli boʻlishlari shartdir. Qilmoqchi boʻlgan ishlarini qilmasdan qoldirmasinlar. Agar biror ishni qilmaslikka soʻz berar ekanlar, uning yaqiniga ham yoʻlamasinlar.

Tajribamdan maʼlum boʻldiki, kengash ikki turli boʻlur. Biri – til uchida aytilgani, ikkinchisi – yurakdan chiqqani. Til uchida aytilganini shunchaki eshitardim. Yurakdan aytilgan maslahatni esa jon qulogʻim bilan eshitardim va dilimga joylardim.

Agar gʻanim ustiga lashkar tortmoqchi boʻlsam, urush-yarashdan oʻrtaga soʻz tashlab, amirlarim koʻngillarining bu ikkovidan qay biriga moyilligini bilishga intilardim. Agar yarashdan soʻz ochsalar, buning foydasini urush ziyoniga solishtirib koʻrardim. Agar urushga moyil boʻlsalar, uning naf va foydasini yarash ziyoniga taqqoslab koʻrardim: qaysi biri foydaliroq boʻlsa, shuni ixtiyor qilardim. Sipohni ikkilantiradigan turumsiz kengashni eshitishdan saqlanardim. Qaysi kishi aqlga siqqan bir ishni kuyunib gapirsa, suyunib eshitar edim. Kimki oqilona gaplarni mardlarcha keskinlik bilan soʻzlasa, unga ham quloq solardim. Har kimdan soʻz olib kengash soʻrar edim. Lekin aytilgan har bir maslahatning yaxshi va yomon tomonlari haqida oʻylab koʻrgach, toʻgʻri va savoblirogʻini tanlab olardim.

Chunonchi, Chingizxonning¹ nabirasi² Tugʻluq Temurxon Movarounnahr³ mamlakatini bosib olish qasdida qoʻshin tortib, Xoʻjand suvidan⁴ kechib oʻtgach, menga, Amir Hoji

¹ **Chingizxon** (asl ismi Temujin, Temuchin) (taxminan 1155-1227)) – Moʻgʻullar davlati asoschisi. 1206-yili moʻgʻul asizodalari, noʻyonlari ishtirokida buyuk qurultoyda «chingiz» (tengiz – dengiz, okean) unvoni bilan sarafroz etiladi. 1224-yili Chingizxon Moʻgʻullar davlatini 4 oʻgʻli – Joʻji, Chigʻatoy, Oʻqtoy va Tulilarga taqsimlab bergan. Shimoliy Xitoydagi tangut qabilalarining Sisy davlati (X-XIII asrlar)ga qarshi yurish qilgan vaqtida Chingizxon ogʻir dard tufayli vafot etadi. Uni Moʻgʻulistondagi Burxon – Xaldun togʻ etagida dafn etishadi.

² Tugʻluq Temurxon Chingizxonga nabira emas, avlod hisoblanadi. Uning bobosi Duvaxon Chigʻatoyxonning nabirasi boʻlgan.

³ **Movarounnahr** (arabcha; daryoning narigi tomoni) – oʻrta asrlarda islom mamlakatlarida keng tarqalgan geografik atama. Hozirgi zamon tarixiy-geografik ilmiy adabiyotda bu atama, asosan, Turkmanistondan tashqari boʻlgan Oʻrta Osiyo hududlari, yaʼni Oʻzbekiston, Tojikiston, Qirgʻiziston, ~~Sirdaryoning janubiy qism~~ tushuniladi.

⁴ **Xoʻjand suvi** – Sirdaryoning oʻrta asrlardagi nomlaridan.

barlos¹ va Amir Boyazid jaloir² nomiga yorliq³ jo‘natib, uning huzuriga borishimizni talab qilgandi. Ular men bilan kengashdilar. O‘z el-uluslari bilan Xurosonga ketish yoki Tug‘luq Temurxon oldiga borish haqida maslahat so‘radilar. Men ularga shunday yo‘l ko‘rsatdim: Tug‘luq Temurxonning huzuriga borsangiz, ikki foyda, bir ziyon bordir. Xuroson tomonga o‘tib ketishning esa ikki ziyoni, bir foydasi bordir, dedim. Ular mening kengashimga kirmay el-yurti bilan ko‘chib Xuroson tomonga ketdilar⁴. Men ham Xurosonga yoki bo‘lmasa Tug‘luq Temurxonning oldiga borish-bormasligimni bilmay ikkilanib qoldim. Shu hol asnosida pirim (Toybodiy)dan maslahat so‘rab xat yozgan edim, ushbu mazmunda javob yozib yuboribdilar:

«To‘rtinchi xalifa hazrati Ali ibn Abu Tolibdan⁵ – unga Tangrining karam-u marhamati bo‘lsin – bir kishi so‘rabdiki, osmon kamon, yer kamon ipi, hodisalar va ofat-u kulfatlar esa o‘q bo‘lsa, insonlar ul o‘q-yoylarga nishon bo‘lsa, otg‘uchi Xudoyi taolo bo‘lsa, uning qudrati yana ham ulug‘ bo‘lsin, odamlar qayerga ham qochadilar? Xalifa javob qilib, odamlar Tangrining qoshiga qochsinlar, – debdilar. Shunga o‘xshash sen ham hozir Tug‘luq Temurxonning oldiga qochgil va qo‘lidagi o‘q-yoyini tortib olgil».

Bu javob kelishi bilan ko‘nglim ko‘tarilib, yuragim bun-

¹ **Hoji Barlos** – Amir Temurning amakisi Fasih Havofiyning yozishicha, 1358-yili mo‘g‘ul amiri Bayon suldus va Hoji Barlos ittifoq bo‘lib amir Qozog‘onning o‘g‘li Abdulloni jangda yengganlar va u Andarob tomonga qochgan. Shunda Kesh (Shahrisabz) viloyati hukmdorligi Hoji Barlosga tekkan. U va Amir Temur 1360-yilda Samarqand hukmdorlaridan hisoblangan. Tug‘luq Temurning Movarounnahrda ikkinchi yurishida Xurosonga qochib, u yerda mahalliy amirlar tomonidan 1381-yili o‘ldirilgan.

² **Boyazid Jaloir** (? – 1361) Chig‘atoy ulusi beklaridan, jaloyir urug‘ining begi hamda Movarounnahrning yirik amirlaridan biri Xo‘jand mulki Boyazid Jaloir tasarrufida edi. Amir Qazag‘on o‘ldirilgandan (1358) keyingi g‘alayonli yillarda Amir Temur bilan goh raqobatda, goh kelishuvda bo‘lgan. 1361-yili bahorida Mo‘g‘uliston (Jeta) xoni Tug‘luq Temur tomonidan qatl qilingan. Amir Temurning xotinlaridan biri – Tuman og‘onning onasi Orzumulk og‘o Boyazid Jaloirning qizi edi.

³ **Yorlig‘** – farmon.

⁴ Bu voqea 1360-1361-yillarda sodir bo‘lgan.

⁵ **Ali ibn Abu Tolib** (taxminan 600-661) – islomda «xulaf o-rashidin» («to‘g‘ri yo‘ldan borgan xalifalar»), dindorlar o‘rtasida «choryorlar» deb atalgan dastlabki 4 xalifadan to‘rtinchisi. Muhammad (s.a.v.)ning amakivachhasi va kuyovi (Fotimaning turmush o‘rtog‘i).

dan quvvat oldi va Tug'luq Temurxon qoshiga borishga ahd qildim.

Lekin biron ishni qilmoqchi bo'lsam, kengashib olar, keyin Qur'ondan fol ochardim va Qur'on hukmi bilan ish qilur edim.

Tug'luq Temurxon oldiga borishdan avval Qur'ondan varaq ochsam, «Surai Yusuf alayhissalom»¹ chiqdi va Qur'oni majid hukmiga amal qildim.

TUG'LUQ TEMURXON BILAN UCHRASHGANIMDAN SO'NG KO'NGLIMGA KELGAN BIRINCHI KENGASH

Tug'luq Temurxon, sarkardalari Bekchik, Hojibek erkinit, Ulug' Tuqtemur kerayit² va Jetening boshqa amirlaridan uch favj³ tuzib, ularni Movarounnahr mamlakatini talon-toroj qilish uchun yuborganligi, o'sha uch favj qo'shin Huzor⁴ degan joyga kelib tushganligi xabari mening qulog'imga yetdi. Shunda Tug'luq Temurxonni borib ko'rishdan ilgari bu ochko'z amirlarni mol-dunyo bilan aldab, Movarounnahr viloyatini qatl-u g'oratdan qutqarib qolishga qaror qildim. Tilga olingan amirlarni ko'rganimda ularni haybatim bosdi, shekilli, ko'p hurmat ko'rsatib, meni ortiqcha siyladilar. Ularning ko'zlariga o'xshash

¹ Qur'on karim, 12-sura. – Tadqiqotchilar Amir Temurning savodli yoki savodsiz bo'lganligi xususida ikkilanadilar. Amir Temurga nisbatan adovat saqlagan tarixchi Ibn Arabshoh (XIV-XV) «Ajoyib ul-maqdur» asarida, mashhur arab donishmandi Ibn Xaldunning Amir Temur bilan suhbat qurib, uni buyuk aql-zakovat egasi deb e'tirof etganligini yozadi. Shu davrning boshqa tarixchilari: Hofizi Abru «Zubdat ut-tavorix...» va Abdurazzoq Samarqandiy «Matlai sa'dayn...» asarlarida Amir Temurning falsafa, tabobat va nujum (astronomiya) fanlaridan yaxshi xabardor bo'lganligi haqida ma'lumot beradilar. Alisher Navoiy ham «Majolis-un nafois» asarida shunday yozadi: «Temur Ko'ragoniy... – agarchi nazm aytmogga iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasmi andoq xo'b mahal va mavqe'da o'qubdurlarkim, aningdek bir bayt o'qug'oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor». Umuman, Alisher Navoiyning ushbu asarida shaxslar haqida keltirgan ma'lumotlari o'zining aniqligi bilan ajralib turadi. Keyingi asrlarda yozilgan «Temurnoma» asarida ham Amir Temurning savodli bo'lganligini tasdiqlovchi qator misollar mavjud. Matnda Amir Temurning Qur'ondan fol ochishi misoli ham uning savodli bo'lganligiga dalil bo'la oladi. Britaniya qomusida (1946) ham Amir Temurning Qur'onni yaxshi o'qiganligi haqida qayd bor.

² Erkinit, kerayit – turk-mo'g'ul qabilalaridan.

³ Favj – harbiy bo'linma.

⁴ G'uzor bo'lsa kerak.

ko'ngillari ham tor bo'lganligidan, sovg'a-sovrunchi¹ yo'sinida ularga berilgan har turlik taniqli mollar ko'zlariga ko'p ko'rindi va Movarounnahrni bosib olish va talon-toraj qilish niyatidan qaytdilar. Shundan so'ng to'g'ri borib Tug'luq Temurxon bilan ko'rishdim². Xon kelishimni yaxshilikka yo'yib, saltanat ishlari-da mendan kengash so'radi. Ko'rsatgan kengashlarimni to'g'ri deb topib, hammasini qabul qildi.

Shu asnoda Tug'luq Temurxonga xabar keltirdilarkim, yuqorida aytilgan uch favj amirlari, yerlik xalqdan naqd pul va sovrunchi olib, ular bilan kelishmishlar. Xon shu ondayoq mol-mulk va naqd pullarni qaytarib olish uchun odam tayin qildi va amirlarni bundan buyon Movarounnahrda borishlarini man etdi. Mansablaridan bo'shatdi.

O'rinlariga Hoji Mahmudshoh Yasovuriyni³ tayin qildi.

Bu haqda amirlar xabar topgach, dushmanlik bayrog'ini ko'tarib yurtlariga qaytib ketdilar.

Yo'lda xonning devonbegisi va bosh maslahatchisi bo'lmish O'g'lonxo'jani uchratdilar. Uni ham o'zlariga og'dirib olib, Jete tomon yuzlandilar.

Aynan shu vaqtda Tug'luq Temurxonning Dashti Qipchoqdagi⁴ amirlari ham isyon tug'ini ko'targani haqida xabar olindi. Bundan xon tashvishga tushdi. U mendan maslahat so'radi va Jete tarafga yo'l oldi. Movarounnahrni esa menga qoldirdi va bu xususda yorlig'-u ahdnoma yozib berdi. Amir Qorochoch no'yonning⁵ Movarounnahrda tumanini ham menga topshirdi.

¹ **Sovrun** – podshoh va xonlar, umuman oliy martabali zotlar bilan uchrashganda ularga tortiq qilinadigan matoh.

² Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» asarida yozishicha, bu uchrashuv hijriy 761-yilda (1360-yilda) yuz bergan.

³ **Yasovu** – mo'g'ul qabilalarining birining nomi. **Yasovuriy** – Chingizxon qo'shinining so'l qanotiga qo'mondonlik qilgan amir Yasovurning avlodi. U Vaxsh va Toliqonni bosib olishda ishtirok etgan va eli o'sha yurtlarda o'troqlashib qolgan. Xizr Yasovuriy avvaliga Amir Temurning ishongan yaqin amirlaridan hisoblangan, biroq keyinchalik Amir Husayn tomonida turib jang qilgan va shu janglardan birida o'ldirilgan.

⁴ XI asrdan boshlab Balxash ko'lidan tortib g'arbga, Dnepr daryosiga bo'lgan yerlari «Dashti Qipchoq» deb atashgan. «Qipchoq» so'zi rus va Vizantiya solnomalarida qo'llanilgan emas. Qadim rus solnomalari buning o'rnida «polovsu» terminini, Vizantiya solnomalari esa «koman» terminini qo'llaganlar.

⁵ **Qorochoch no'yon** – Chingizxonning nufuzli amirlaridan; Chig'atoyning maslahatchisi

Men butun Movarounnahr viloyatiga, to Jayhun¹ daryosining sohillarigacha yerlarga hukmron bo'ldim. Davlat va saltanatimning boshlanishida eng avval qilgan kengashim shul edi. Men tajribamdan shuni bildimki, yuz ming otliq askar ila olmagan ishni bir to'g'ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin ekan.

DAVLAT QURISH OLDIDAN QILGAN IKKINCHI KENGASHIM

U shundan iborat bo'ldiki, Tug'luq Temurxon men bilan tuzgan ahd-u qarorini buzib, ikkinchi bor Movarounnahr mamlakatiga qo'shin tortib keldi va hukumatni mendan tortib olib, o'g'li Ilyosxo'jaga² topshirdi. Meni esa unga bosh qo'mondon (sipohsolor³) va maslahatchi qilib tayinladi. Menga Qochuvli bahodir⁴ va Qobulxon⁵ tomonidan bitilgan ahdnomani ko'rsatdi. Men ulug' bobolarimizning so'z va nomalarini qabul qilib, sipohsolorlik qilishga rozi bo'ldim.

Hijriy 762-yili (milodiy 1360-1361) Tug'luq Temurxon ikkinchi marta Movarounnahrqa qo'shin tortib kelib, meni o'z huzuriga chorlab noma jo'natdi. Men rozi bo'lib, uning istiqboliga chiqib, u bilan ko'rishdim. U oramizdagi ahdni buzib, Movarounnahrni o'g'li Ilyosxo'jaga topshirdi, meni esa sipohsolor qilib belgiladi. Bu ishga ortiqcha ro'yxushlik bildirmayotganimni ko'rib, mening bobom Qochuvli bahodir va o'zining bobosi Qobulxonlarning ahdnomasini ko'rsatdi. Po'lat taxtaga imzolangan ahdnomada *«xonlik Qobulxon avlodining qo'lida, sipohsolorlik esa Qochuvli bahodirxon bolalarida bo'lsin, ular bir-biri bilan yovlashmasin»*, degan so'zlar bitilgan ekan. Buni

va lashkarboshisi. No'yon Chingizxon naslidan bo'lgan xonzoda.

¹ **Jayhun** – Amudaryo.

² **Ilyosxo'ja** (XIV asr.) – 1363-1365-yillarda Mo'g'uliston xoni. Tug'luq Temurning o'g'li. Ilyosxo'jaga Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Tyanshan etaklari, Irtish va Emil daryolari atrofidagi yerlar qaragan.

³ **Sipohsolor** (*forscha*) – bosh qo'mondon; qo'shin yetakchisi, lashkarboshi.

⁴ **Qochuvli bahodir** – barlos qabilasining birinchi boshlig'i.

⁵ **Qobulxon** – mo'g'ullarning Nirun toifasidan bo'lgan hukmdori; Alanquva avlodi.

o'qib ko'rgach, ulug'lar ahdiga vafolik qilish yuzasidan sipoh-solorlikni qabul qildim.

Movarounnahrda o'zbeklarning¹ jabr-u zulmi ortib ketdi. Chunonchi, sayyid va sayyidzodalardan yetmish kishini asir olib band etdilar. Ilyosxo'ja bo'lsa davlat va siyosat ishlarida layoqatsiz bo'lgani tufayli ularning zulm-u sitamiga barham berishga ojiz edi. Men bo'lsam o'z salobatim va haybatim bilan o'zbeklar ustidan g'alaba qildim va mazlumlarni zolimlar jabridan xalos qildim. Bu Ilyosxo'ja amirlari va o'zbeklarning menga nisbatan dushmanlik qilishlariga sabab bo'ldi. Ular Tug'luq Temurxonga xat yozib: «Temur bizga qarshi isyon tug'ini ko'tardi», – dedilar. Xon bu yolg'on gaplarni chin bilib, meni o'ldirib, yo'qotish haqida yorlig' yubordi. Bu yorlig' mening qo'limga tushib qoldi. Undan o'limga hukm qilinganligimni bilib oldim. Buning ilojini qilib, quyidagi tadbirni ishlatdim. Barlos ulusining bahodir yigitlarini o'z atrofimga to'plab, ularni birlashtirdim. Menga bo'ysunib ko'makdosh bo'lmoqlik uchun rozilik bergan birinchi kishi – Iki Temur bo'ldi, ikkinchisi – Amir Joku barlos² edi. Bulardan boshqa ulus bahodirlari ham jon-u dillari bilan menga bo'ysunmoqchi va xizmat qilmoqchi ekanliklarini bildirdilar.

Movarounnahr aholisi mening bu ishimdan xabar topishi bilanoq tezda o'zbeklarga hujum qilishim kerakligi haqida istak bildirdilar. Chunki ularning qalbi zolim o'zbeklar toifasidan butunlay bezigan edi. Movarounnahr aholisining katta-yu kichigi menga birlashdi. Mamlakatning ulamo va mashoyixlari esa o'zbekiya toifasini yo'q qilish haqida fatvo³ yozib berdilar. Ulus

¹ Bu yerda Botuxon zamonidan qolgan dashti qipchoqlik amirlarning avlodi nazarda tutiladi. Risola matnida «o'zbekiya toifasi», «o'zbek» shaklida yozilgan. Bu xaqda to'laroq ma'lumot olish uchun qarang: A. Yu. Yakubovskiy. O'zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida. Toshkent, 1941; Bo'riboy Ahmedov. «Muloqot» oynomasi. 1991-yil, № 1; Qozoqboy Mahmudov. Turkiy qavmlar taqdiri. «Fan va turmush» oynomasi. 1990-yil, № 12.

² **Amir Joku barlos** (? – 1384) – barlos urug'ining yirik beklaridan. Amir Temurning qarindoshi, safdoshi va qaynotasi (Nurmushk og'oning otasi), xos kishisi.

³ **Fatvo** (*arabcha*: muftining hukmi, qarori; tushuntirish, izoh) – shariat, din qonun-qoidalari asosida ruhoniylar (mufti, shayxulislom, qozi) tomonidan biror diniy, huquqiy, siyosiy hamda ijtimoiy masala yuzasidan chiqariladigan hukm, qaror, izoh yoki biror ishning shariat nuqtai nazaridan amalga oshirish mumkinligi haqidagi ko'rsatma, buyruq.

amirlari va qo'shun boshliqlarining ba'zilar ham bu ishga qo'shib, bizga birlashdilar. Bu to'g'rida yozilgan ahdnoma va fatvolarining nusxasi bu edi: «To'g'ri yo'ldan borgan xalifalar¹, Alloh taolo ularning jamisidan mamnun bo'lsin, tutgan yo'llariga va qilgan ishlariga muvofiq Movarounnahrda butun ahli islom, sipoh-u raiyat yoxud ulamo-yu mashoyix bo'lsin, Amir Temurga izzat-u ikrom ko'rsatib, uni Amir Temur Qutbi saltanati Oliy deb atasinlar va uni Allohning yerdagi qudrati-saltanat taxtiga loyiq ko'rsinlar. Musulmonlarning yeri, nomusi, molmulki hamda joniga zulm-sitam qo'lini cho'zgan o'zbeklar toifasini daf qilishda va umuman yo'qotishda Temurga yordamlashish uchun o'z mol va jonlarini ayamay, tirishib xarakat qilsinlar. Biz o'z ahd-u bay'atimizga² sodiq qolurmiz. Agar bergan ahd-paymonimizdan qaytsak, Allohning qudrati-yu quvvati va yordamidan chiqib, shayton qudrati va yordami yo'lga kirgan bo'laylik».

Bu fatvoni menga ko'rsatganlaridan keyin jang-u jadal bayrog'ini ko'tarib, o'zbeklar ustiga lashkar tortishga qaror qildim va mazlumlarni haqini zolimlardan olmoqchi bo'ldim. Lekin bir necha razil kishilar bu sirni fosh qilib qo'ydilar. Shundan keyin o'ylanib qoldim: «Mabodo Samarqand shahri ichida o'zbeklarga qarshi urush boshlasam-u, biroq Movarounnahr ahli jang qilishdan qo'l tortsa-chi? Unda nima bo'ladi? Shunday bo'lgach, yaxshisi, shahardan chiqib, Samarqand tog'larida joylashay, toki menga qo'shilishni istaganlar huzurimga kelsinlar. Shunda men katta sipoh to'plab, o'zbeklarga qarshi jang-u jadalni boshlagayman», – deb qaror qildim. Samarqanddan chiqqanimda oltmish otliqdan boshqa bir kishi ham menga ergashmadi. Shundan bildimki, o'ylagan kengashim xato bo'lmagan

¹ **Xulafo ar-Roshidin** (to'g'ri yo'ldan borgan xalifalar) – Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyin arab xalifaligida hokimiyat tepasida turgan dastlabki 4 xalifa (xalifa – Abu Bakr Siddiq (632-634), Umar ibn Xattob (634-644), Usmon ibn Affon (644-656) va Ali ibn Abu Tolib (656-661). Ularni choryor deb atash Eron, Afg'oniston va O'rta Osiyodagi oddiy dindorlar orasida rasmiy bo'lgan. Choryor arab tilidagi diniy manbalarda «xulafo ar-roshidin» («to'g'ri yo'ldan borgan xalifalar») nomi bilan tilga olinadi. Islom an'anasida Choryorlar hukmronlik davri islomning oltin asri deb yuritiladi. Bu davr 30 yil davom etgan.

² **Bay'at** – hukumat yoki din boshlig'iga bo'ysunish xususida qilingan ahd-paymon.

ekan.

O'sha tog'da bir haftacha kutib yotdim, bir kishi bo'lsa ham bizga kelib qo'shilmadi. Shuning uchun kengash tuzib Badaxshon¹ tarafga o'tib, u yerning shohlari bilan qo'shilishga qaror qildim. O'tlanib, Amir Kulolning² huzurlariga bordim. Ular menga Xorazmga borishimni maslahat berdilar. Agar o'zbeklar ustidan g'alaba qozonsam, Samarqandning bir yillik xirojini ularga nazr qilishga qaror qildim. Ular menga zafar tilab fotiha o'qigach, ketishimga ruxsat berdilar. Sayyid Amir Kulolning xizmatlaridan chiqqanimda, hammasi bo'lib oltmish otliq menga hamrohlik qilardi. Ilyosxo'ja mening Xorazmga yurish qilayotganimdan xabar topib, Xiva hokimi To'kal bahodirga xat yozib, menga qarshi chiqishni va meni o'ldirishni buyurgan ekan. To'kal bahodir mingotliq askar olib, mening ustimga keldi. Oltmish otliq yigitim va yo'lda menga qo'shilgan qaynog'am Amir Husayn³ bilan birga ming otliq kishilik g'anim lashkariga ro'baro' bo'ldim va jangga kirishdim. Bu jangda shundayin bahodirlik qilib, chidamlik ko'rsatdimki, uning ming kishisidan ellik kishi qoldi, mening oltmish otliq yigitimdan o'n kishigana

¹ **Badaxshon** – Amudaryoning yuqori oqimida; hozirgi Fayzobod o'rnida joylashgan shahar shunday nomlangan.

² **Sayyid amir Kulol yoki Shamsiddin Kulol** (? – 1360/1371, Kesh) – Ibn Arabshoh uni Shamsiddin Fahuriy (*arabcha*: fahur – kulol) deb nomlagan. Xojagon Naqshbandiya tariqatining ko'zga ko'ringan shayxlaridan. Qarshilik mashhur mutasavvuf. Xoja Bahovuddin Naqshbandning pirlaridan biri. Manbalarda yozilishicha, Nasaf (Qarshi) shahrida Xoja Bahovuddinga «zikri xufiya» usulini o'rgatgan. U Amir Temurning otasi Amir Tarag'ayning ham piri bo'lgan. Shuningdek, Sayyid Baraka va Zayniddin Toybodiy qatori Amir Temurning ham pirlaridan biri hisoblangan. Sharafuddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» asarida bergan ma'lumotiga ko'ra: «U qadrli shayx Shamsuddin Kulolga sidqidildan ixlos qilardi va uning muborak qabriga (ziyosat uchun) tez-tez borib turardi», – deb yozadi Ali Yazdiy. Sohibqiron Amir Temurning ham unga nisbatan ixlosi juda kuchli bo'lgan, saltanatni boshqargan chog'larida xam Shamsuddin Kulol qabrini ziyorat qilib turgan. 1373-1374 yillarda Amir Temur Shamsuddin Kulol qabri yonida bir gumbaz maqbara qurdiradi va otasining xokini o'sha yerga ko'chirtirib, Shamsuddin Kulol qabrining qibla (g'arb) tomoniga dafn etadi.

³ **Amir Husayn** (? – 1370) – Chig'atoy ulusida 1346-1358-yillarda hukmronlik qilgan Amir Qazag'onning nabirasi. Avvaliga Amir Temur bilan ittifoq tuzgan va singlisi O'ljoy turkon og'oni Sohibqironga nikohlab bergan. 1370-yilga qadar Amir Temurning Movarounnahrni markazlashtirilgan davlatga aylantirish yo'lidagi sa'y harakatlarida asosiy to'siq bo'lgan. 1370-yili Balx shahri bo'sag'asida bo'lgan jangda Sohibqiron Amir Husaynning qo'shinini tor-mor etadi va uni asirga olib qatl etadi. Amir Husayn Balx shahrining sharqiy tomonidagi Xoja Ukkosha qabristoniga dafn qilingan.

qoldi. Shunday bo'lsa-da, zafar men tomonda bo'lib, ularni qochirdim. Mening zafar quchganim xabari Ilyosxo'ja va Jete amirlariga yetgach, ular hayron qolishi: *«Temur ajab er kishi ekan, unga Tangrining madadi yetib, baxt-u iqboli ochilmish»*, – deb o'zaro so'zlashibdilar. Men bu urushdagi zafarni yaxshilik alomati deb bildim. O'zbeklar mendan cho'chiydigan bo'ldilar.

O'Z SALTANATIMNI TUZISH YO'LIDA QILGAN UCHINCHI KENGASHIM

O'sha vaqtda davlatimning kuchi ketib, saltanatimning asosi yemirila boshladi. Chunonchi, menga ergashgan yo'ldoshlarim o'n kishidan ortiq emas edi. Ulardan yettitasi otliq, uch kishi esa piyoda edilar. Ulardan boshqa men bilan hech kim qolmagandi. Muhtarama jufti halolim bo'lmish Amir Husaynning singlisini¹ o'zimning otimga mindirib olgan edim. Shu alfozda Xorazm cho'llarida bir necha kun sargardon bo'lib yurdim. Kunlarning birida kech tushgach, qandaydir quduq boshiga kelib tushdim. O'sha kechasi piyoda yurgan uch nafar xurosonlik bevafoqlik qilib, otlarimizni minib qochdilar. Yetti kishi to'rt ot bilan qoldik. Ahvolim juda og'irlashdi. Lekin ko'ngil to'q edi. Bu ishni chakki qilgan ekanman deb, hech o'kinmas edim. So'ngra bu quduq boshidan ham ko'chdim. Shu vaqt Alibek Chun G'urboniy² yopirilib tepamga keldi. Meni o'z eliga eltib, burgasi ko'p bir qorong'i uyga qamab qo'ydi. Bir necha kishini menga soqchi etib tayinladi. Oltmish ikki kun meni tutqunlikda ushladi. Undan qutulish chorasini izlab, o'z-o'zim

¹ **O'ljay Turkon og'a** (?-1367) – mo'g'ul xoni Amir Qozag'onning nevarasi. Amir Muslining qizi. Amir Husaynning singlisi. 1356-yili Amir Temurga turmushga chiqqan. Bu nikohdan Temurning qizi Sulton Baxt begim tug'ilgan. Ba'zi manbalarda ma'lum bo'lishicha, Amir Temur 9 marta uylangan. U vafot etganida, xotinlaridan to'rttasi – Saroy Mulk xonim, Tuman og'o xonim, To'kal xonim va Ruhparvar og'o xonimlar hali hayot bo'lganlar.

² **Alibek** – Mohon hokimi; asarning Tehron nashrida «Alibek Jun Qurboniy» deb yozilgan. Hoshiyasida esa «Jun Qurboniy» – turkman toifalaridan biri deb izoh keltirilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning ma'lumotlariga ko'ra, bu voqea 1362-yilda ro'y bergan. V. V. Bartoldning yozishicha, Mohon (Mohuvon ilgari nomi nomlanishi) keyinroq Marv (hozirgi Mari) nomi bilan mashhur bo'lgan shahar o'rnida joylashgan ekan.

bilan kengashdim va Tangrining inoyati yetib bahodirligim tutdi. Kuchli va chaqqon bilaklarim ish berib, soqchilardan birining qo'lidan qilichini tortib oldim-da, ularga hamla qilgan edim, barisi qochib qoldi.

Qilich ko'targanimcha, to'g'ri Alibekning ustiga bostirib kirdim. Meni ko'rgach, hushi boshidan uchdi. Qilgan nomunosib ishidan pushaymon bo'lib, mendan uzr so'radi. Otlarimni, yaroq-jabduqlarimni hozirlatib, menga bir oriqlik ot va bir qari tuya tortiq qilgan bo'ldi. Og'asi Muhammadbek menga atab yuborgan bir qancha sovg'a-salomlarini esa ochko'zlik qilib o'ziga olib qoldi. So'ng ketishimga ruxsat berdi. Xorazm cho'liga tomon ravona bo'ldim. O'n ikki otliq atrofimga to'plandi. Ikki kundan so'ng bir manzilga yetib, qandaydir uyga tushdik. Shu orada bir guruh o'sha yerlik turkmanlar paydo bo'lib, meni ko'rgach, «O'g'ri, o'g'ri!» – deyishib hujum qilmoqchi bo'ldilar. Amir Husaynning singlisini bir uyga yashirib qo'yib, o'sha jamoaga qarshi otlandim. Turkmanlar ichida Hoji Muhammad degan odam meni tanib qoldi: «Hoy, to'xtanglar, bu Amir Temur-ku!» – deb ularni urushdan qaytardi, o'zi esa tizza urib oldimga keldi. Men ham uning ko'nglini ovlab, boshiga mandilimni¹ qo'ydim. So'ngra bu kishi o'z og'a-inilari bilan menga mulozim bo'lishdi.

SALTANATIMNING DASTLABKI DAVRLARIDA QILGAN TO'RTINCHI KENGASHIM

Menga ergashganlar soni oltmish otliqqa yetib qolgandan so'ng o'zimcha o'yladim, agar kelgan manzilda turaversam-u, mabodo yerlik aholi menga qarshi qo'zg'alib, o'zbeklarga xabar berib qo'ysalar-chi, unda nima bo'ladi? Yaxshisi, bu yerdan ketib, el oyog'i yetmagan yerga borib joylashsam, tez fursatda atrofimga saltanatimning kuch-qudrati bo'la oladigan qo'shin to'planar. Shu fikrda u yerdan ko'chib, Xuroson tomonga yuzlandim. Yo'l ustida Mohon hokimi Muborakshoh Sanjariy

¹ **Mandil** – bosh kiyimi, salla, ro'molcha, yog'lig'. Hukmdorlar biron kimsaga o'z bosh kiyimini, kamarini, choponini taqdim etish orqali unga bo'lgan cheksiz hurmatini bildirganlar.

yuz otliq askari bilan kelib, menga qo'shildi va yaxshi otlar tortiq qildi. U yerning jami sayyidlari va aholisi ham menga qo'shildi. O'sha sahroda otliq, yayov bo'lib ikki yuzga yaqin kishi yonimga kirdi. Shu payt Muborakshoh, sayyid Hasan va sayyid Ziyouddin menga arz qildilarkim, bu sahroda turaverish qo'shin tarqab ketishiga bois bo'lur, biron tomonga yurib, biron viloyatni egallashimiz kerak. Men o'zimcha kengashib, so'ng ularga aytdimki: «Xotiramga bir fikr keldi. Samarqandga boraylik. Sizlarni vaqtincha Buxoro tomonlarga yuborurmen, o'zim esa Samarqand tevaragiga borib, el-ulus ichiga kirurmen va ularni o'zimizga qo'shib olishga intilurmen. Yetarli lashkar yig'ilib kuchquvvat qo'lga kirganidan so'ng, sizlarni chaqirib olurmen. Keyin Jete va Ilyosxo'ja qo'shiniga qarshi jangga otlanurmiz va Movarounnahr mamlakatini qo'lga kiriturmen». Ularning hammasi mening bu kengash va tadbirimni to'g'ri deb topdilar. Yurishga fотиha berishgach, men yo'lga tushdim. Ikki yuz odamimni Buxoro atroflariga tarqatdim. Amir Husaynning singlisi O'ljoy Turkon og'ani ham yashirincha o'sha yerda qoldirdim va o'zim Samarqand tomon yo'l oldim. Yo'lda Tamuqa qavchin¹ o'n besh otlig'i bilan menga qo'shildi. Sirimni unga aytib, Muborakshoh oldiga yubordim. O'zim yashirincha ulus oralab, ikki mingga yaqin kishini ittifoqdosh qildim. Samarqand uzra saltanat bayrog'ini ko'targudek bo'lsam, ular yordamga keladigan bo'ldilar. Tunda pinhona Samarqandga kirdim va to'ng'ich opam Qutlug' Turkon og'aning uyiga borib joylashdim. Kecha-yu kunduz fikr og'ushida chora-tadbir izladim. Shu tariqa qirq sakkiz kun yashirinib yotdim. Oxiri shaharliklardan bittasi mening bu yerga kelganimni payqab qoldi. Sirim ochilishiga oz qolganda, nochor, kechasi o'zim bilan kelgan ellik otliq bilan Samarqanddan chiqib, yana Xorazm tomon yo'l oldim. Men bilan bir to'p piyoda kishilar ham bor edi. Yo'l davomida turkmanlarning bir to'da yilqisidan bir nechtasini qo'lga kiritib, piyodalarimni ularga mindirdim.

Ko'p vaqt yo'l yurib Amudaryo bo'yidagi «Achig'i»

¹ Qavchin – o'zbek xalqi tarkibiga kirgan nufuzli turkiy qabilalaridan biri.

degan o'ngir-cho'ngir yerga kelib tushdik. Shu yerga kelganimda, Buxoro tevaragida qoldirgan haram ahli, Muborakshoh, sayyid Hasan va boshqa jamoa ham yetishib keldilar. Bulardan boshqa Temurxo'ja o'g'lon, Bahrom jaloir o'zlariga qarashli qo'shin bilan kelib, menga mulozim bo'ldilar. Shu tariqa, mingga yaqin otliq askar atrofimga jamlandi. Shu yerda kengash qilib, Buxtazamin¹ va Qandahor² tomonga ravona bo'lishga va u yerlarni tasarrufimga olishga qaror qildim.

XURUJ KUNLARI QILGAN BESHINCHI KENGASHIM

Buxtazamin va Qandahor tomon ketayotib, Hirmand³ daryosining bo'yiga yetganimda to'xtab bir yurt⁴ yasattirdim. Askarlarimni siylash uchun bir necha kun o'sha yerda turdim. Shu asnoda Garmser viloyatining xalqi va sipohidan qariyb ming otliq turk va tojik ham menga qo'shildilar. Shu tariqa Garmser viloyati ham mening tasarrufimga o'tdi.

Shunda Seiston⁵ga bosqin qilishga qaror qildim. Bu xabar Seiston voliysiga⁵ yetgach, elchi orqali sovg'a-salomlar yuborib, mendan yordam so'ramishdirkim, dushmanlarim menga zulm qilib, qo'limdan yetti qal'amni tortib oldilar. Agar mendan dushman qo'lini qisqa qilsalar, askarlariga olti oylik oziq-ovqat yetkazar edim, degan edi. O'zimcha kengashib ko'rib, so'ng Seiston tomonga qo'shin tortdim. Dushmanlar egallab olgan yetti qal'adan beshtasini kuch va qahr bilan qo'lga kiritdim. Buni ko'rib, Seiston voliysining yuragiga qo'rquv tushdi va kechagi dushmanini endi o'ziga do'st tutdi. Agar Amir Temur bu yerlarda turib qolar ekan, Seiston mulki qo'limizdan ketishi aniqdir, deyishib, sipoh va raiyat barchasi birlashib, mening ustimga bostirib keldilar. Seiston voliysi va'dasiga vafo qilmaganligi uchun

¹ Buxtazamin – Qadimgi Baqtriya; O'rta asrlarda Balx va unga qarashli yerlar.

² Qandahor – Afg'onistonning qadimiy va katta shaharlaridan.

³ Hirmand – G'ur (Afg'oniston) daryolaridan.

⁴ Yurt – bu yerda «qarorgoh» ma'nosida.

⁵ Voli(y) (arabcha; hokim, hokimiyat vakili) – O'rta asrlarda Sharq mamlakatlarida xon va podshoh tomonidan tayinlanadigan viloyat hokimi.

ilojsiz, yo'llarini to'sib, jang-u jadalga kirishdim. Shu payt bir o'q kelib bilagimga qadaldi, yana bir o'q oyog'imga tegib yaraladi¹. Shunday bo'lsa ham oxiri ular ustidan g'alaba qozondim. Lekin o'sha mamlakatning ob-havosi mening mijozimga to'g'ri kelmagani sababli, u yerdan ko'chib, yana Garmserga bordim. O'sha viloyatda yaralarim bitguncha ikki oycha turib qoldim.

XURUJ VAQTIDA QILGAN OLTINCHI KENGASHIM

U shundan iboratki, Garmser tasarrufimga o'tgach va yaralarim ham tuzalgach, Balx sarhadidagi tog'larda turib, o'sha yerda yetarli qo'shin to'plab, Movarounnahr mamlakatini bo'y-sundirish uchun yurish qilmoqchi bo'ldim. Kengash shunda to'xtagach, bu yerdan o'tlanib chiqdim. Odamlar tarqalib ketib qirq otliq kishigina qolgan ekanmiz. Lekin ularning barisi asilzoda, amirzoda va nasli pok yigitlar edi. Shundayin azamatlar bu og'ir kunlarda nimadandirki men kabi oltin-u molsiz, oziq-ovqatsiz bir kishiga hamrohlik qilib, mening iznimga kirib tog'toshlarda ergashib yurganlari uchun Tangri taologa shukrlar aytdim. O'zimcha: «Alloh taoloning men bilan qilarlik ulug' ishlari bo'lg'aykim, o'zim kabi yigitlarni menga bo'ysundirmishdir», – deb o'yladim.

So'ng Balx tog'lariga qarab yo'lga tushdim. Ketayotganimizda Yildirim Qorachor no'yon avlodidan bo'lmish Siddiq barlosga duch keldim. Meni izlab sargardon bo'lib yurgan ekan, o'n besh otlig'i bilan menga qo'shildi. Uning kelganini yaxshilikka yo'ydim. O'sha kunlari ov go'shtlari bilan kun kechirmoqda edik. Shu zaylda ilgarilab borarkanmiz, yiroqdan tepa

¹ Bu jang 1362-yilda bo'lgan va Amir Temurning o'ng qo'lini tirsagidan va o'ng oyog'ini kamon o'qi yaralaydi. Keyinchalik buning natijasida uning oyog'i qurib qolgan. Shu sababli, ba'zan Sharq adabiyotida va zabt etilgan xalqlar tilida Amir Temurning oyog'i oqsoqligiga ishora qilinib, uni forsiyzabon aholi «Temurlang», turkiyzabon mamlakatlarda esa «Oqsoq Temur» deb ataganlar. Biroq, sharq yozma manbalarining aksariyatida uni: «Sohibqiron Amir Temur Ko'ragoniy», Amir Temur ibn Tarag'ay Bahodur deb ataganlar. Sharafiddin Ali Yazdiyning qayd etishicha, bir necha yillar o'tib, 1383-yilda Amir Temur ikkinchi marotaba Seistonga jang bilan boradi va uni avvalgi muhorabada yaralagan hukmdomi kamondan otib o'ldirishni buyuradi.

ustida bir to'p kishining qorasi ko'rindi. Oldinga yurganimiz sari soatma-soat ularning soni ham ortib bordi. To'xtadim. «Bular kim bo'ldi ekan?» – deb ularning oldiga qorovullar¹ yubordim. Qorovullar borib, Amir (Temur)ning sobiq navkari Qozonchi bahodir ekan va Jete lashkaridan yuz otliq bilan ajralib chiqib, shundan beri amirni izlab, sargardon bo'lib yurgan emish, – deb xabar olib keldilar.

Buni eshitib yerga bosh qo'yib Tangri taologa shukr qildim. Darhol Qozonchini huzurimga olib kelish uchun odam yubordim. U kelgach, tiz cho'kib oyoqlarimni o'pdi. Men ham uning ko'nglini olib, yog'lig'imni boshiga qo'ydim. So'ng bu yerdan yurish qilib «Darai Arsif»² degan joyga kelib tushdim. Ertasiga o'tlanib, darani aylana boshladim. Uning o'rtasida bag'oyat xushhavo bir tepalik bor ekan, men o'sha balandlikka chiqdim. Lashkarlar ul tepalikni qurshab joylashdilar. O'sha kecha juma tuni edi, tong otguncha Xudodan madad so'rab uxlamay chiqdim. Tong otgach, bomdod namozini o'tadim, so'ng qo'limni duoga ochgan edim, ko'zlarim yoshlandi. Yuragim bo'shashdi. Tangri taologa yolvorib, meni bu sarsonlikdan qutqarishini tiladim. Duo tamom bo'lganicha ham yo'q ediki, uzoqdan bir to'p odam ko'rindi. Ular tepalikni yonlab o'tib ketmoqda edilar. O'tlanib, ularning kimligini bilish maqsadida ortlaridan bordim. Qarasam: hammasi bo'lib yetmish otliq ekanlar. Ulardan so'radim:

– Bahodirlar, kim bo'lasizlar?

Ular dedilar:

– Amir Temurning navkarlarimiz. Uni izlab topolmay, kezib yuribmiz.

Men dedim: «Men ham amirning navkarlaridan biridurmen. Yuringiz, sizlarni uning oldiga boshlab borayin».

Ulardan biri otini choptirdi va borib gapimni o'z sardorlariga yetkazdiki: «biz Amir Temurning huzuriga olib boradigan yo'l boshlovchini topdik», – deb.

¹ Qorovul – qo'shinning oldida boruvchi xabarchi qism (razvedka.)

² Darai Arsif – Balx ko'histoni (Elburz)da joylashgan daralardan.

Ular otlarining jilovini burib, meni darhol huzurlariga keltirishni buyurdilar. Ular uch favj ekanlar. Birinchi favjning sardori – Tug‘luqxo‘ja barlos, ikkinchisiniki – Amir Sayfiddin, uchinchisiniki – Tubak bahodir ekan. Ko‘zlari menga tushgani hamonoq, o‘zlaridan ketayozib, otdan tushdilar. Tiz cho‘kib, uzangimni o‘pishdi. Men ham otdan tushib, har biri bilan quchoqlashib ko‘rishdim. Harbiy kiyimimni Tug‘luqxo‘janing boshiga qo‘ydim. Juda nozik ishlangan, oltin bilan ziynatlangan kamarimni esa Amir Sayfiddinning beliga bog‘ladim. Choponimni Tubak bahodirga kiydirdim. Ularning ko‘ngli yumshab bag‘oyat ta’sirlandilar. Men ham qattiq ta’sirlandim. Namoz vaqti yetishgach, jamoat bilan namozni ado etdik. So‘ngra otlarib qarorgohga borib tushdik, majlis qurib, to‘y berdik. Ertasi kuni Sher Bahrom ham keldi. U ilgari yoshlik qilib, mendan ajrab, Hindiston zaminini havas qilib ketgan edi. Qilgan ishlaridan pushaymon bo‘lib, mendan kechirim so‘radi. Men uni quchog‘imga oldim va uzrini qabul qildim. Shu qadar unga mehribonlik ko‘rsatdimki, u xijolatdan butunlay forig‘ bo‘ldi.

XURUJ KUNLARI QILGAN YETTINCHI KENGASHIM

Qo‘shinimning sonini hisoblab ko‘rsam, hammasi bo‘lib uch yuz o‘n uch otliq ekan. Kengash qilib biron qal’ani qo‘lga kiritib joylashishga qaror qildim. Dastlab Aloju qal’asini bosib olishga jazm qildim. Ilyosxo‘ja tomonidan Mengli Bug‘o suldu¹ bu qal’aga qo‘yilgan ekan. U yerni oziq-ovqat va yuklar saqlanadigan joyga aylantirmoqchi bo‘ldim. Shu maqsadda Aloju qal’asiga yo‘l oldim. Sher Bahrom va Mengli Bug‘o suldu o‘rtalarida qadimdan oshnolik bo‘lganligidan, u: «Men qal’aga borib, uni o‘zimizga el qilib olsam», – deb ruxsat so‘radi. Biroq Sher Bahrom qal’a atrofiga yetib borgach, menga «Mengli Bug‘oning so‘ziga qaraganda, Ilyosxo‘ja qal’ani unga ishonib topshirgan, shunday bo‘lgach, endi Amir Temurga el tutinib, qal’ani unga

¹ Suldu – mo‘g‘ul qabilalaridan.

topshirsa, mardlik va muruvvatdan uzoq ish bo'lar emish. Shuning uchun qal'ani bizga topshirishdan bosh tortdi», – degan xabar keldi. Lekin mening qo'shin tortib kelayotganimdan xabar topgach, ko'ngliga vahima tushib, qal'ani tashlab qochdi. Ilgari mening xizmatimda mulozimlik qilgan, dulon jovun qavmidan uch yuz yigit u bilan Meng'li Bug'o birlan shu qal'ada edi, ular kelib menga qo'shildilar. Bu yerdan ko'chib «Darai Suf»¹ degan joyga keldim. O'sha vaqtda Tuman bahodirning o'g'li Imlis Balx shahri atrofida talonchilik bilan mashg'ul edi. Mening kelganimdan xabar topib, ikki yuz otliq bilan kelib menga mulozim bo'ldi. Men ham uning ko'nglini olib ovuntirdim. Shu yerda turib, Tamuqa bahodirga uch otliq qo'shdim va Termiz daryosidan kechib o'tib, Jete lashkari haqida, uning ahvoli va rejalari to'g'risida xabar topib keltirishini buyurdim. Tamuqa to'rt kundan keyin kelib shuni xabar qildiki, Jete lashkari Termiz viloyatiga kelmishlar, xalqini talab, urush-talash bilan mashg'ul emishlar. Buni eshitib, «Daragez»² degan joyga borib turishni lozim ko'rdim. Keyinroq qulay fursat topib, Jete lashkari ustiga to'satdan bostirib borishni o'yladim. Daragezga kelgach, Jayhun daryosi bo'yida joylashgan Elchi bug'o maydoniga kelib tushdim. Ilyosxo'ja Daragezga kelganim haqida xabar topishi bilanoq qo'shinidan bir necha favjni menga qarshi urushga hozirladi.

Shu orada Jete qo'shinidan bo'lmish Amir Sulaymon barlos, Amir Muso barlos, Amir Joku barlos, amir Jaloliddin, Amir Hinduka barlos Jete amirlaridan yuz o'girib, o'z askarlari bilan Eski Termizga kelib tushganlari haqida xabar keltirdilar. Ular mening huzurimga yuborgan Tulan Bug'a yetib kelib, mulozimatimda bo'ldi.

Nomlari yuqorida tilga olingan amirlar ming otliq askari bilan menga qo'shilmoqchi va mulozim bo'lmoqchi ekanliklarini ma'lum qildilar. Men ersam ularning kelishini ishimning o'nglanishidan darakchi deb tushundim. Ular menga tunda Jete lashkari

¹ **Darai Suf** – Afg'onistonning Bomiyon viloyatiga qarashli mavze, o'rta asrlarda Balx xonligiga qaragan.

² **Daragez** – o'rta asrlarda Balx xonligiga qaram bo'lgan mavze. Balxning janubiy tarafida, Balxdan taxminan 4 farsah masofada joylashgan.

ustiga kutilmagan bosqin qilishni maslahat berdilar. O'tlanib yo'lga chiqqan ham edikki, Jete qo'shini yetib kelgani haqida xabar keltirdilar. Men o'z qo'shinimni safga tizib, dushman qarshisiga kelib turdim. Har ikki lashkar o'rtasida suv bor edi. G'animlarimni chuchuk so'z, shirin hikoyatim bilan o'z tomonimga egmoqchi va ular vujudidagi yondiruvchi g'azab o'tini to'g'ri tadbir suvi bilan o'chirmoqni maslahat ko'rdim. Shu tarzda ularni rom qilmoqchi bo'ldim. Aynan shu maqsadda Jete lashkarining sardori Amir Abu Saidga ko'p yaxshi so'zlar aytdim. U aytgan gaplarimni ma'qulladi. Biroq boshqa amirlar unga qarshi chiqishib, urush qilish tarafdori bo'ldilar. Buni ko'rgach mening ham g'azab o'tim alanganib, lashkarimni safga tizdim.

JETE LASHKARINI SINDIRISH MAQSADIDA QILGAN SAKKIZINCHI KENGASHIM

O'z-o'zimga dedim: «Jete qo'shini bilan jang qilsam-u, ular ko'p sonli bo'lgani tufayli mabodo mening lashkarimga zarar yetsa-chi'?

Lekin shu zahotiyoyq g'ayratim yoqamdan tutib dedi: «Saltanatni egallashga da'vogarlik qilib xuruj qilgan ekansan, saltanat sha'ni va martabasiga loyiq ish tutishing zarur. Jangga kirib, yo zafar quchib g'olib bo'lgaysan, yoxud o'ldirilgaysan». Jang qilishga ahd qildim. Qarasam, g'animlar uch favjga bo'linib, urushtalab bo'lib turibdilar. Men o'z lashkarimni yetti favjga bo'ldim. Yetti favj qo'shinimni ketma-ket dushman ustiga yuborib turishni maslahat ko'rdim. Jang-u jadal o'ti ko'kka ko'tarilgach, amr qildimki, hirovul² favjlari pistirmadan turib g'anim-

¹ Bu gapning so'zma-so'z tarjimasini: Ular ko'p sonlidirlar, mabodo yomon ko'zlari bilan lashkarimni jodulab qo'ysalar-chi'?

² **Hirovul** (*mo'g'ulcha*; yakkalanmoq, uzoqlashmoq) – ilg'or qism, avangard. Amir Temur yurishlariga oid forsiyda bitilgan tarixiy manbalarda qayd etilgan. Eski o'zbek tili manbalarida hirovulning irovul (eravul) varianti ham mavjud bo'lib, u «Boburnoma» va Abulg'oziyning «Shajarayi turk»ida ishlatilgan. Hirovul bir qator obidalarida boshqa bir mo'g'ulcha manglay (mang'liy) atamasi bilan almashingan. Jangovar tartibga binoan

ga o'q-yoy yog'dirsin. Shiqovul¹ va chapovul² qanotidagi favjlarga esa hujumga o'tishni buyurdim. O'zim bo'lsa jarong'or³ va barong'or⁴ favjlari bilan harakatga keldim. Birinchi va ikkinchi hamlaning o'zidayoq Jete lashkarining bosh qo'mondoni (amir ul-umaro) Abu Saidni yengdim. Shu payt Haydar Andxudiy va Mengli Bug'o menga qarshi jang qilish uchun maydonga tushdilar. Ularga qarshi o'zim otlandim va birinchi hamladayoq har ikkisini ham tumtaraqay qildim. Shunday qilib Jetening lashkari yengilib, tarqalib va sochilib ketdi.

hirovul lashkarning peshravi (avanposti) qorovuldan keyin, ya'ni markaz qo'ldan oldin, o'ng qanot (barang'ar) va chap qanot (juvang'ar) oralig'ida harakat qilgan. Hirovulga janglarda suyagi qotgan, tajribali, bahodir jangchilar jalb etilgan, atoqli sarkardalar qo'mondonlik qilgan. Sohibqiron qo'shinida asosiy, hosh hirovul qatori o'ng qo'l va so'l qo'lining ham hirovuli mavjud bo'lgan.

¹ **Shiqovul** (*mo'g'ulcha*) - qo'shinning so'l qanotini qo'riqlab turuvchi bo'linma.

² **Chapovul, chopovul** (*mo'g'ulcha*; chopmoq, g'orat qilmoq) - 1) Temuriylar, Shayboniylar, O'rta Osiyo xonliklari qo'shinida dushman kuchlari yoki qishloq yoxud shaharlariga qo'qqisdan hujum qilib, uni parokandaga uchratish maqsadida keng qo'llanilgan taktik amaliyot; 2) g'anim harbiy kuchlariga, unga tegishli obyektlarga to'saidan hujum qilib, o'lja keltiruvchi suvoriy guruh. Bunday otliq guruh, shuningdek, chopovulchi istilohi bilan ham anglashilgan (**asarda shu ma'noda**).

³ **Jarong'or, juvang'ar, javong'or, jung'ar** (*turkiycha*; chap qo'l) - 1) moziyda Markaziy Osiyoda davlat tasarrufidagi yclarning chap tomoni. Ko'chmanchi xalqlarda mamlakat va uning aholisini ikki qanotga o'ng va so'lga taqsimlash qadimdan odat tusini olgan; 2) qo'shinning so'l qanoti. Jarong'or istilohi bu ma'noda o'zbek tiliga XIII asrning 30-yillarida o'zlashgan. Chingizxon qo'shini jarong'orining soni 62 ming askardan iborat bo'lgan. Temur va temuriylar qo'shinida jarong'orga temuriyzodalar va atoqli lashkarboshilar qo'mondonlik qilgan. Odatga ko'ra, jarong'or jangchisining barang'ardan o'rin olishi harbiy intizomni buzish deb baholangan. Jarong'or istilohi harbiy ma'noda XX asr boshigacha iste'molda bo'lgan. Jarong'or toponimik nom sifatida Jung'ariya atamasida saqlanib qolgan.

⁴ **Barong'ar, barang'or, burong'or** (*turkiycha*; o'ng) - qadimiy turk-mo'g'ul xalqlarida harbiy-ma'muriy istiloh. 1) Chingiziylar saltanati barpo etilgunga qadar mo'g'ullar mamlakati o'ng qanot barang'ar va so'l qanot - juvang'arga taqsimlangan. Chingizxon asos solgan ulkan saltanatda ham bunday bo'linish aynan saqlangan. XIV asrning 40-yillarida Jo'ji ulusi o'ng va chap qanotlarga bo'lingan. O'ng qanot - Oq O'rda Botur va Shaybon, so'l qanot - Ko'k O'rda Jo'jixonning to'ng'ich o'g'li O'rdaga tegishli mulklardan iborat bo'lgan; 2) Temur va temuriylar, o'zbek xonliklari davrida qo'shinning o'ng qanoti. Boburning so'zlariga qaraganda, barong'ar qo'shinning markaz qismi (qavl, qo'l) ga bo'ysunmagan va oliy bosh qo'mondon (podshoh, xon yoki amir ul-umaro)ning buyrug'i bilan ish ko'rgan. Eski o'zbek tilida barang'or bilan bir qatorda o'ng, o'ng qo'l kabi turkiycha; maymana, yamin singari arabcha nomlar ham ishlatilgan.

SALTANATNI TIKLASH YO'LIDAGI TO'QQIZINCHI KENGASHIM

Jete qo'shini boshliqlari ustidan g'alaba qozonganimdan keyin va saltanatni qo'lga kiritish uchun xuruj qilganligim haqidagi xabar Turonzaminda tarqalgandan so'ng, saltanatni o'z tasarrufimga olgudek bo'lsam, adolat bilan hukmronlik qilishga azm-u jazm etdim.

Saltanatimning barqarorligi kengashini shundan topdimki, to'plangan xazinamdagi naqd pullar va qimmatbaho buyumlarni sipohga taqsimlab berdim va dastavval Qahalqa qal'asini¹ olishga qasd qildim. So'ngra qo'shinga yetarli darajada ozuqa berib, safga tortib, Jayhun daryosi bo'yiga kelib tushdim. Termiz kechuvidan narigi qirg'oqqa o'tgach, Qahalqa qal'asi tarafiga qorovullar yubordim. O'zim Jayhun bo'yida bir necha kun turdim va qorovullar olib keladigan xabarni sabrsizlik bilan kutdim.

Mening bu yerga kelganim xabari Ilyosxo'jaga eshitilgach, Bekchikning inisi Olchun bahodirni katta qo'shin bilan ustimga yubordi. Qorovullarim g'aflat uyqusida qolgan ekanlar, ularning yonidan o'tib, faqat kechalari harakat qilib tun qorong'isida to'satdan hujum qildilar. Men uch tomoni suv bilan o'ralgan yarimorolda joylashgandim. Yarimorol tashqarisida qurilgan bir necha chodir Jete lashkari tomonidan talon-toroj qilindi. Omon qolgan askarlar yarim orolga ko'chib o'tdilar va jon saqlab qoldilar. Men bo'lsam urush talab bo'lib, zudlik bilan yarimorolning kirish qismiga bordim. Dushman mendan qo'rqqani sababli urushga botinib kirolmadi. O'n kungacha men shu yarim orolda turdim. So'ng u yerdan chiqib, suv bo'ylarida olachuqlar (chodirlar) tiktirib, Jete lashkarlarining qarshisida bir oycha kuzatib yotdim. Oxiri g'animni qo'rquv bosib, ortlariga qaytib ketdilar. Men suvdan o'tib, ularning manziliga tushdim va dushman orqasidan ta'qib qilish uchun bir favj askar jo'natdim.

¹ Qahalqa qal'asi – Termizga yaqin qadimiy qal'alardan biri.

SALTANATIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN QILGAN O'NINCHI KENGASHIM

Jete lashkarini mag'lubiyaga uchratganimdan so'ng, Badaxshon viloyatiga borib, uni egallashga, bu bilan saltanat ishlariga rivoj berishga qaror qildim. Shu niyatda daryo bo'yidan ko'chib «Xulm»¹ degan joyga tushdim. Shu yerda Amir Qozog'onning² nabirasi va qaynog'am bo'lmish amir Husayn bilan uchrashdim. Uning sharafiga ziyofat berdim. So'ngra Amir Husayn bilan kengashib, Badaxshonga borishga qaror qildim. Qunduzga³ yetib borgach, Yuruldoy⁴ elining sardorlari u yerda to'planib, menga qo'shilmagunicha joyimdan jilmay turdim. Kelishgach, ularning har biriga munosib xil'atlar⁵ kiygizib, ko'ngillarini ovladim.

Qo'shinimning jangga hozirligi haqidagi xabar Badaxshon shohlariga yetgach, urushga tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Maslahatni shunda ko'rdimki, epchillik, uddaburonlik qilib, dushman qo'shin to'plab ulgurmasdan burun ularga zarba berib, ularni to'zitib yubormoqchi bo'ldim. Shuning uchun yurish qilib,

¹ **Xulm** – o'rta asrlarda Toxaristonda tobe bo'lgan qadimi shahar. Balxning sharqiy tarafida, Amudaryodan 6 farsax narida, Hindukush tog'idan oqib keladigan Xulm soyi bo'yida joylashgan. Uning xarobalari Toshqo'rg'on shimoliyning (shimoliy Afg'oniston) shimoliy-g'arbiy tarafida bo'lgan. VII asrda xitoy sayyoxi Syuan Szan Toxaristondagi Xulin yoki Xuyenmo mulkini qayd etib o'tgan.

² **Amir Qozog'on** – chingiziylar sulolasiga mansub hukmdor (1347-1358). U 1347-yili Qozonxonni (qarorgohi Qarshida bo'lgan) jangda o'ldirib, hokimiyatni o'z qo'lga olgan. Amir Qozog'on ko'chmanchi beklar va a'yonlar manfaatini yo'lida doimo qo'shni viloyatlarga bosqinlar uyushtirgan. Ko'proq kartlar sulolasi (1245-1389) qo'li ostida bo'lgan Hirot viloyatiga yurishlar qildi, U qishni Soli-Saroyda, yozni esa Xuttalon va Munkda o'tkazardi. 1357-58-yilda Qutlug' Temurning buyrug'i bilan Amir Qozog'on ovda o'ldirildi. Hukmronligi davrida amir bo'lganligi tufayli hokimiyat tepasida esa xonzoda bo'lishi shartligi boisidan, avvaliga Chingizxonning o'g'li O'gaday naslidan bo'lgan Doshmandchi (Donishmandchi) o'g'lonni xon deb e'lon qildi. U o'ldirilgach, Boyonqulixonni uning o'rniga o'tqazdi. Ular nomidan tanga zarb qilib, butun hokimiyatni o'z qo'lida ushlab turdi.

³ **Qunduz** – Tohariston shaharlaridan, o'rta asrlarda Balx xonligiga qaragan. Hozirgi Afg'onistonning shimoliy qismidagi shahar, Qunduz daryosi bo'yida.

⁴ **Burultoy bo'lsa kerak.** U jaloir qabilasining yetakchisi bo'lgan. Unga qarashli el haqida so'z yuritiladi.

⁵ **Xil'at** (*arabcha*; – tuhfa, in'om qilingan ust kiyim) – in'on qilinadigan qimmatbaho to'n.

Toliqonga yetib keldim. Toliqonga kelganimdan Badaxshon shohlari xabardor bo'lgach, tinch yo'l tutib, menga mulozim bo'lishni ixtiyor qildilar. Qo'llagan tadbirimdan ko'nglim to'ldi va xato qilmaganligimni angladim. Mening saltanatim butun Badaxshon viloyatiga yoyildi. Badaxshon sipohlarining aksari mening xizmatimda bo'lishni ixtiyor etdilar.

SALTANATGA RIVOJ BERISH UCHUN QILGAN O'N BIRINCHI KENGASHIM

Badaxshon shohlari mening itoatimga kirgach, Xuttalonga¹ qarab yurdim. Bu mamlakatga kelsam, qaynog'am Amir Husaynning qo'rsligidan Po'lod bug'o va Sher Bahrom undan ajralib, o'z ulusiga ketib qolgan ekanlar. Bu yerdan ko'chib, Dashti ko'lak² jilg'asiga borib tushdim. U yerdan Jete va Ilyosxo'ja lashkarlari ahvolidan xabar olib kelish uchun josuslar jo'natdim. Josuslar o'n kundan keyin xabar keltirdilarkim, Jete amirlari: birinchisi – Kuch Temur Bekchik o'g'li, ikkinchisi – Temur No'bkon, uchinchisi – Soriq bahodir, to'rtinchisi – Shan-kum, beshinchisi – Hojibekning inisi Tug'luqxo'ja yigirma ming otliq askarlari bilan Xalotiy bilan Puli Sangin³ oralig'ida tushgan emishlar.

Ular men turgan yer va qo'shinim qay ahvolda ekanligini bilib kelish uchun oldimga elchi jo'natdilar. Elchining ko'zini bo'yash maqsadida lashkarlarimni ikki marta qayta-qayta uning oldidan o'tkaztirdim, so'ng elchiga ruxsat berdim. Keyin kengashib, elchi ortidan ketma-ket qo'shin tortib borishga qaror qildim. Lekin lashkarlarim bu ishda men bilan hamjihatlik qilmadi. Lashkarimni atrofimga birlashtirmoqchi bo'ldim. Shuning uchun ba'zilariga muruvvat, mehribonlik qildim, boshqalari bilan kelishishga intildim, yana bir guruhini esa mol-u dunyo bilan o'zim-

¹ Xuttalon – Amudaryo bo'yida joylashgan qadimiy viloyat. XVI asrdan boshlab «Ko'lob» deb atalgan. Hozirgi vaqtda Tojikiston Xatlon viloyatiga to'g'ri keladi.

² Dashti Ko'lak – Xuttalon (Ko'lob)ga qarashli yer.

³ Puli Sangin – Hisor viloyatida, Vaxsh daryosi ustiga qurilgan tosh ko'pri.

ga egmoqchi bo'ldim. Yaxshi so'z, ahd-u paymon va va'dalar bilan qolganlarining ko'nglini ko'tarishni maslahat ko'rdim.

Shu asnoda xabar keltirdilarkim, ilgari mening navkarim bo'lgan Tug'luq suldus va Kayxusrav, Jetening olti ming otliq askariga boshchilik qilib, mening ustimga kelmoqda emishlar. Bu xabar mening lashkarim o'rtasida tarqalgach, ularning ittifoqsizligi yanada kuchayib, sarosimaga tushib qoldilar. Lekin amir Joku, Iki Temur, amir Sulaymon va amir Jaloliddin mening yonimda qoldilar.

LASHKARIMNI ITTIFOQQA KELITIRISH UCHUN QILGAN O'N IKKINCHI KENGASHIM

Amir Joku, Iki Temur, amir Sulaymon va amir Jaloliddinlarni xilvatroq yerga chorladim va ularni o'zimga ittifoq qilmoqchi bo'ldim. Xilvatda ular bilan suhbat qurib: «Davlatimga sherik bo'lasizlar», – dedim. Bu bilan o'zlariga ishonch va menga xizmat qilishda qat'iyat uyg'otdim. Shunga o'xshash, men bilan ittifoqi buzilgan toifadagi boshqa amirlarni ham birma-bir xoli joyga chorlab, har qaysisi bilan alohida gaplashdim. Bulardan mol-dunyoga hirs qo'ygan ochko'z va tamagirlariga mol-dunyo va'da qildim, mansab-martabaga va mamlakatlarni boshqarishga ko'z tikkan amalparastlarni qo'lim ostidagi mamlakat va viloyatlardan biriga hokimlik qilishga nomzod qilib ko'rsatdim. Ularning hammasini umid va qo'rqinch orasida saqladim. Har biriga bittadan noib va kutvol¹ tayinladim.

Qolgan lashkarlarni ham yemak-ichmak (luqma) va kiyim-kechak (xirqa²) bilan umidvor qildim, shirin so'z va ochiq yuz bilan ularni o'zimga rom etdim. Qilgan bir xizmatini o'n barobar qilib taqdirlab, dillarini xushnud qildim. Natijada meni qo'llab-quvvatlaganlar ham, teskari bo'lgan munofiqlar ham bar-

¹ Kutvol – shahar va qal'alar istehkomlarini ta'mirlash va ularning mudofaasi bilan shug'ullanuvchi lavozim va shu lavozimdagi shaxs.

² Xirqa (*arabcha*; quroq; laxtak; latta-putta) – 1) darvishlar kiyimi; janda; 2) ust kiyim (*asarda shu ma'noda*)

chasi endi atrofimda birlashdi. Har yerda va har ishda birlik-ittifoqlikni qo'ldan bermaslikka, amrimdan chiqmaslikka va'da berib, men uchun mol-jonlarini ayamay, maydonda jonbozlik qilishga ahd qildilar.

Lashkardan ko'nglim tinchlangach, Ilyosxo'jaga qarshi jangga hozirlik ko'ra boshladim. Uni daf etish va qay yo'sinda urush olib borishim haqida qilgan kengashim shu bo'ldiki, g'animlar xabardor bo'lib ulgurmasdan, chapdastlik bilan ularning ustiga qo'qqisidan bosqin qilishga (turktozga¹) qaror qildim. Bu xususda Qur'oni majiddan fol ochib qarasam, ushbu (ulug') oyati karima chiqdi: *«Qanchadan qancha kichkina guruhlar Allohning izni bilan katta guruhlar ustidan g'alaba qilgan²»*. Ushbu bashoratni topganimdan keyin lashkarimni tartibga keltirdim, uni yetti favjga bo'lib, yo'lga tushdim. Tong yorisha boshlaganda Tug'luq Temurxonning hirovuli bo'lmish Tug'luq suldu va Kayxusravga yetishdim. Ikki hamla bilan ularni yengdim va Ilyosxo'ja joylashgan Puli Sangingacha (Tosh ko'prikgacha) quvib bordim.

Oqshom tushgach, yetgan yerimizda to'xtadik. Jang maydoni sovib qolmasdan, qizig'ida Ilyosxo'janing qariyb o'ttiz minglik lashkari ustiga to'satdan bosqin qilishga qaror qildim. Bordi-yu yurishni to'xtatsam va biron kor-hol yuz bergudek bo'lsa, uning ilojini topish uchun o'zgalarning ko'magiga muhtoj bo'lib qolishim mumkinligi to'g'risida o'y surdim. Orqadan Amir Husayn lashkari bilan meni qo'llab-quvvatlab kelayotgan bo'lsa ham, biroq men o'zimni uning yordamiga muhtoj bo'lib qolish darajasiga yetkazmadim. To'g'ri chora-yu tadbir ishlatib, Ilyosxo'ja lashkarini sindirdim.

¹ Turktoz – jangda ot qo'yib, to'satdan hujum qilib talon-toroj qilish usuli. Ushbu harbiy taktik usul, asosan, turkiy xalqlar tomonidan harbiy harakatlar chog'ida qo'llangan. Turktozdan asosiy maqsad g'anim qalbiga g'ulg'ula solish, shahar, qishloqlarga qo'qqisidan hamla qilish, dushman kuchlarini parokanda qilish, zarur bo'lganda, «til» olish, turli shakldagi o'ljani qo'lga kiritish va hokazolar hisoblangan. Turktoz aksariyat yengil qurollangan, miqdoran uncha katta bo'lmagan suvoriy guruhlar tomonidan amalga oshirilgan. Mazkur amaliyotni bajaruvchi suvoriylar to'dasi qoraxoniylar armiyasida aqinchi (selday tez keladigan, hujum qiladigan), temuriylar qo'shinida chopqunchi, shayboniylar lashkarida yurtovul istilohlari bilan yuritilgan.

² Qur'oni karim, 2-sura, 249-oyat.

JETE VA ILYOSHO'JA LASHKARIGA SHIKAST YETKAZISH HAQIDA QILGAN O'N UCHINCHI KENGASHIM

Birinchi navbatda Ilyosho'janing barcha zafarli favjlarini bir joyga bog'langan holda ushlab turishga qaror qildim. Shu maqsadda amir Muayyad orlot¹, Uchqora bahodir, Amir Muso boshchiligida ikki ming otliq askarimni Ilyosho'ja ro'baro'sidagi ko'priq yoniga joylashtirdim. O'zim bo'lsa besh ming otliq bilan Ilyosho'ja qo'shini tepasida joylashgan tog'ga chiqib o'rtnashdim va kechasi ko'p joyga gulxan yoqishni buyurdim. Jete sipohiylari tog'dagi ko'p gulxanlar, qarshilarida Puli Sangin boshida turgan lashkarimning katta favjini ko'rib, qo'rquvdan sarosimaga tushib qoldilar. O'sha tunni Ilyosho'ja qo'shini «Jangga hozirlan!» buyrug'ini kutib uyqusizlikda o'tkazdi. Men tuni bilan tog' ustida uxlamay Tangri taolo dargohiga iltijo qilib, undan ojiz-u muhtoj bandasiga madad berishini tilash va payg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vasallam, uning yaqinlari va sahobalariga salavot aytish bilan mashg'ul bo'ldim. Yarim uyqu va yarim uyg'oqlik orasida qulog'imga allakimning: «Temur, fath-u zafar senga yor bo'ladi!» – degan ovozi eshitildi. Tong otib, yorug' tushgach, namozni jamoat bilan o'qidim. Shu vaqt qarasam, Ilyosho'ja o'z amirlari bilan o'tlanib, favj-favj bo'lib ketayotibdilar. Amirlarim va sipohiylarim ularning ketidan quvish qasdida mendan buyruq berishimni iltimos qildilar. Men o'zimcha kengashib, ularni to maqsadlari ma'lum bo'lguncha ta'qib etishni biroz kechiktirishni maslahat ko'rdim. Taxminan to'rt farsang yerga borib to'xtaganlaridan keyin men ularning fikrini tushundim. Maqsadlari bizni tog'dan tushirib, yalang yerda jang qilish ekan. Bir necha kun ilgari men shikast yetkazgan hirovul amirlari ham Ilyosho'ja qoshiga qochib borgandi va Ilyosho'ja ularni toza

¹ Arlot, orlot, allot – o'zbek urug'laridan biri. Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarayi turk» asarida arlot ma'nosi haqida quyidagi misralar bor: «Aning ma'nosi otaning sevar o'g'li temak bo'lur. Arlat bir kishining oti turur. Ani otasi ko'p sevar erdi. Aning uchun Arlat tedilar. Barcha Arlat eli aning nayeli tururlar». Manbalarga ko'ra, Chingizxon tomonidan Chig'atoy ulusini boshqarish uchun ajratilgan 4 ming kishilik qo'shin boshliqlaridan biri ham shu urug'dan bo'lgan.

koyib bergandi.

Bu payt men ularning fikridai voqif bo'lganim va tog' - dan tushmayotganligimni ko'rib, orqalariga qaytishga va menga hujum qilishga majbur bo'ldilar. Men favjlarimni tog' etagida safga tizib, jangga kirishni mo'ljalladim. Jete lashkarlari tog' etagiga yetib kelib, nima qilishini bilmay hayron bo'lib turganda, bahodirlarimga yov ustiga qalin o'q yog'dirishni buyurdim. Dushmanning ko'pini yarador qildilar. Kech kirib qorong'i tushganda, qo'llaridan bir nima kelmasligini ko'rishgach, tog' etaklarini gir aylantirib joylashdilar. O'sha kecha lashkarimni to'rt favjga bo'lib, o'zim bosh bo'lib, tunda g'anim ustiga to'satdan bosqin qilish fikriga keldim. Mening bu kengashim amirlarimning ham diliga o'tirgach, tongga yaqin otlandim va tun panasida to'rt tomondan g'anim ustiga hamla qildim. Jete lashkari o'zini yig'ib, tartibga keltirguncha bahodir yigitlarim ularni to'zg'itib tashladilar. Chopqilash paytida har ikki tomondan ko'p odam o'ldi. Jete lashkari «al-faror»¹, «al-faror» deya chekindilar. Men Ilyosxo'jaga yetib olib: «Yo'l bo'lsin?» – deb baqirdim. Ovozim Ilyosxo'janing qulog'iga yetgach, u g'azab bilan lashkariga do'q-po'pisa qildi va askarlari ortlariga qaytdilar. Kun ko'tarilguncha qo'shinlarimiz o'rtasida jang-u chopqin davom etdi. Sadoq-o'qdonlarimiz bo'shadi. G'anim lashkari chekina turib jang qildilar va to'rt farsang uzoqlikdagi o'z qarorgohlariga yo'l-da to'kilib-sochilib, shikastahol, bazo'r yetib oldilar. Men ham tizginni tortib, ortlaridan boshqa quvmadim va o'sha atrofda qo'ndim.

Jete lashkari urushda yengilganiga iqror bo'lganidan keyin ikkinchi bor jang qilishga botinolmadi. Men esa sipohim bilan Ilyosxo'ja qarorgohini (O'rduni) qurshab oldim. So'ng vaqti-vaqti bilan ularga hujum qilib, muhorabalar² soldim. Holi joniga qo'ymay tinkasini quritdim. Oxiri chorasiz qolgan Ilyosxo'ja Xo'jand suvidan o'tib ketdi. Men ham ularni ta'qib qilib o'tirmasdan fath-u zafar bilan Movarounnahrga qaytdim.

¹ Qur'oni karim, 33-sura, 16-oyat.

² Muhoraba (arabcha) – urush, jang.

Shundan so'ng saltanatimning mustaqilligi va mustahkamligi borasida kengashlar o'tkazdim. Kengashlarim o'zini shavkatli buyuk amir (amiri azim ush-sha'n) deb hisoblagan va boshqa amirlardan o'zini ulug'roq bilayotgan amirlarni itoat ettirib, bo'ysundirishga qaratilgandi. Birinchi navbatda Movarounnahrda saltanat bayrog'ini ko'targan amir Qozog'onning nabirasi Amir Husaynni davlatimga sherik deb elga eshittirdim va u bilan murosalyu madora qildim. Garchi u tashqi ko'rinishidan menga do'stlik bildirsa ham, ammo ichidan hamisha hasad va nifoq maqomida turdi. Uning o'zi Movarounnahr saltanati taxtiga o'tirishni orzu etardi¹. Unga ishonchim yo'qligi tufayli xoja Shamsiddin Kulol² mozoriga boshlab borib, do'stlik izhor qilib qasam ichdim. U ham do'stlikka xilof biron ish qilmaslik haqida ahd-u paymon qildi.

Shundan keyin yana uch bor Qur'oni majidni qo'liga olib, do'stlik bobida ont ichdi. Ahdiga vafo qilmagani uchun oxiri mening jazoimga giriftor bo'ldi. Amir Bayon sulduzning³ o'g'li amir Shayx Muhammad o'zini ulug' amir deb hisoblardi. Uning ham ko'nglini topib o'z tomonimga og'dirib oldim va yetti qo'shinga boshliq qilib, o'zimga mute va mulozim etdim. Mazkur qo'shinlarning amirlaridan har qaysisiga viloyat in'om qildim. Mendan ajralib o'z ulusiga ketib qolgan Sher Bahrom hali ham menga bo'ysunishni istamas edi. Uni ham o'zimga og'dirib oldim va huzurimga chaqirtirdim. U o'z ulusi bilan kelib, menga itoat qilajagini bildirdi. Sher Bahromni o'z mulozimim etib, bir viloyatni unga tortiq qildim.

Amir Husayn bilan oramizda qarindoshchilik bor bo'l-

¹ 1361-1365-yillar mobaynida Amir Temur va Amir Husayn munosabatlari yaxshi bo'lgan. Biroq 1365-yilgi «Loy jangi» deb atalmish muhorabadan so'ng o'rtalarida adovat yuzaga kelgan.

² Shamsiddin Kulol qabri Shahrisabzda joylashgan.

³ **Bayon sulduz** (? 1361) – Chig'atoy ulusi beklaridan, asli sulduz urug'idan. 1358-yilda Amir Qazag'on o'ldirilgach, Movarounnahr taxtiga o'tirgan uning o'g'li Abdulloni jangda yengib, hokimiyatdan chetlatgan va mamlakatni amir Hoji Barlos bilan birga boshqargan. Biroq Bayon sulduz maishatparast bo'lganligi sababli davlatni boshqarishning uddasidan chiqolmagan. Bundan foydalangan Mo'g'uliston (Jeta) xoni Tug'luq Temur Movarounnahrda ikki karra: 1360-, 1361-yillari bostirib kelgan va Bayon sulduzni qatl qildirgan.

ganligidan unga har xil muruvvat ko'rsatib, murosa-yu madora qildim, lekin do'st bo'lmadi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Balx va Hisori Shodmon viloyatlarini mendan tortib oldi. Men esam uning singlisi haramimda ekanligining xotirini qilib, Amir Husaynni siquvga olmadim. «Ilgari menga yovlik qilgan barcha amirlar oxiri bo'ysundilar-ku», degan xayolda u bilan murosa qilib keldim. Lekin Amir Husayn hamisha meni mag'lub etish payida firib berib kelardi. Oxir-oqibat uni shamshir zarbi bilan mute qilishga qaror qildim.

Turon viloyatini zabt etib, Movarounnahr viloyatini o'zbeklar vujudining xas-xashagidan tozalaganimdan keyin, ba'zi uluslarning amirlari menga itoat etib bosh egishni istamadilar va har biri o'z qabilalari oldida hech kimga bo'ysunmasligini ko'rsatmoqchi bo'lib noz qilib turardilar. Amirlarimdan ba'zilari ularning yonini olib menga: «Bu davlatga barimiz sherik bo'lganimizdan keyin, ularni ham davlatga sherik deb bilaylik», – dedilar. Lekin ularning gaplari mening saltanat yuritishimdagi g'ayratimga ta'sir qilmadi. O'zimcha kengashdimki, «Xudo bitta, uning sherigi yo'qdir. Shunday bo'lgach, Alloh taoloning muqaddas mulki, yer yuziga egalik qiladigan (kadxudo) kishi ham bitta bo'lishi kerak». Shu vaqt avliyolardan deb hisoblangan Bobo Ali goh oldimga keldi va: «Hoy Temur, Tangri taolo buyurganki, agar yerda va ko'kda ikki xudo bo'lsa, jahonning ishi buzilur», – dedi. Men uning so'zlariga ergashdim. Qur'oni majiddan fol ochsam ushbu qutlug' oyat chiqdi: «Inno jaalnoka xalifatan fil arz», ya'ni «Biz seni yer yuzida xalifa qildik¹». Men buni istiqbolning xayrli va muborak follari sirasiga kiritdim va o'zlarini davlat sherigi bilib, menga bo'ysunishni istamagan amirlarni turli tadbirlar ishlatib o'zimga itoat ettirish uchun bir necha bor kengash o'tkazdim. Keyin eng avval Amir Hoji barlos oldiga borib, uni o'zimga ittifoqdosh qildim. Bayon suldu o'g'li Shayx Muhammad sharobxo'rlikka mukkasidan berilib ketgandi. Oxiri sharob uning bo'g'zidan oldi va u olam bilan vidolashdi. Uning viloyatini o'zimga qo'shib oldim.

¹ Qur'oni karim, 38-sura, 26-oyat.

Amir Boyazid jaloir ham Xo'jand viloyatini tasarruf etgan edi. Unga do'stona nasihat qilsam, qabul qilmadi. Oqibatda o'z ulusining odamlari unga qarshi chiqishib, tutib oldimga keltirdilar. Men o'tgan ishlarni yuziga solmay unga iltifotlar ko'rgizdim. Buni ko'rgach, o'zi uyatdan sharmanda bo'ldi.

Elchi Bug'o suldu Balxda o'z saltanati tug'ini ko'targan edi. Bobosi Amir Qozog'on taxti shu yerda bo'lganligi uchun Balx taxtiga da'vo qilayotgan Amir Husaynni Elchi Bug'oga qarshi qayradim.

Muhammad Xo'ja Apardi nayman aymog'idan bo'lib, Shibirg'onot viloyatini bosib olgach, menga qarshi isyon tug'ini ko'targandi. Men unga boshqa viloyatni berib, uni o'zimga sodiq navkar qilib oldim.

Badaxshon viloyatiga egalik qilayotgan Badaxshon shohlari esa menga qarshi dushmanlik yo'lini tutdilar. Ularning har biri bilan turli kelishuv qildimki, bir-birlari bilan urushib ketdilar. Oxiri mening panohimga kirib, bo'ysundilar. Kayxusrav Xuttalon viloyatini va O'ljoytu Apardi Arhang¹ viloyatini egalab olgandilar. Kayxusravga O'ljoytu Apardining viloyatini bosib olishi uchun madad kuchi jo'natdim. Oqibatda O'ljoytu Apardi panoh izlab mening xizmatimga keldi.

Amir Xizr Yasovuriy xalqi – yasuriylar bilan Toshkand viloyatini bosib olgan edi. Kayxusrav bilan O'ljoytu Apardini bir-biri bilan yarashtirdim. Bularga yordamchi kuch yo'sinida bir to'da kishi qo'shdim. Ikkovlari birlashib Yasovuriy fuqarolariga hujum qilib, talon-toroj qildilar. Amir Xizr Yasovuriy ojiz qolib, mening panohimga keldi. Shunday qilib, Movarounnahrni urush-talashdan tinchitdim. Mening qahramon askarlarim to'la kuch-quvvatga kirdi. Har tomonga barlos ulusining nomi va dong'i tarqadi. Mening himmatim bilan chig'atoy qo'shinlari va tumonlarining ovozi olamga yoyildi². Movarounnahrdagi jami el-u

¹ **Arhang** – Tehariston shaharlaridan. Amudaryo bo'yida Badaxshon bilan tutash viloyat markazi. XVI-XVII asrlarda Hazrati Imom nomi bilan atalgan.

² Bu yerda Chig'atoy ulusidan bo'lib, keyinchalik Movarounnahrda kelib turklashgan mo'g'ul aymoqlari nazarda tutilgan. Amir Temur sipohining asosiy jangovar qismini tashkil etganlar.

xalq, qo'shunot va tumonot hamda ko'chmanchilar mening hukmronligim ostiga o'tdi. Biroq Movarounnahrda ba'zi qal'alar hamon Amir Husayn qo'lida bo'lib, ularga mening hukmim o'tmasdi.

Amir Husayn saltanatim azimati va shon-shavkatining kuchayganini ko'rgach, unda hasad tomirlari ura boshladi. Qasam bilan qilgan ahd-paymonlarini buzib, menga qarshi isyon tug'ini ko'tardi. Men uning oldiga ko'p marta lutf-marhamatlar ko'rsatib bordim, u bo'lsa aslo qoshimga kelmadi. Buning ustiga sirtidan takalluflar bildirib, aslida hiyla-nayrang ishlatib, mendan Qarshi qal'asini olib qo'ydi. Qarshi qal'asini qo'riqlab turish uchun qo'rg'onbegi amir Muso boshchiligida yetti ming otliq askar tayinladi. Keyinroq u yerga yana qo'shimcha besh ming otliq askar yubordi. Bu bilan kifoyalanmay meni o'ldirmoqchi bo'ldi. Mendagi saltanat g'ayrati tug'yonga kelib, meni Qarshi qal'asini undan tortib olishga undadi. Ba'zi amirlarim u yerga yurish qilib, qal'ani jang bilan qo'lga kiritishni menga maslahat berdilar. Jang rejalarini tuza boshladim. Ular aytganday urush bilan olsam, buning xatarli tomonlari ko'pligi ko'nglimdan o'tdi. O'zimcha: «Mabodo qal'ani jang bilan olmoqchi bo'lsam-u g'anim lashkarining yomon ko'zidan qo'shinimga zarar yettacha?» – deb o'yladim. Shundan so'ng boshqa tadbirni qo'llashga kirishdim. Xuroson tomonga yuzlanib, bu bilan Qarshi qal'asi beklarining xotirini jam qilmoqchi bo'ldim. Keyin esa qo'shinim bilan yashirincha orqaga qaytib, tunda to'satdan qal'aga hujum qilib, u yerni bosib olishni rejalashtirdim. Xullas, bu yerdan ko'chib, Xuroson tomonga qarab yo'lga tushdim. Amu daryosidan kechib o'tganimda, Xuroson tomondan Qarshiga kelayotgan karvonga duch keldim. Karvonboshi menga sovg'alar taqdim etdi. Men undan Xuroson amirlarining hol-ahvolini surishtirdim va Xuroson viloyatiga ketayotganligimni izhor etib, ketishlariga ruxsat berdim. Lekin karvonga ayg'oqchi qo'shib yubordim va u xabar keltirgunicha daryo sohiliga joylashib, kutdim. Ayg'oqchi olib kelgan xabarga ko'ra, karvondagilar Amir Musoga shunday degan emishlar: «Amir Temurni Amudaryo yoqasida ko'rdik. Xuroson tarafga ketayotgan ekan». Bu gap Amir Muso va Amir

Husaynning lashkariga yetgach, xursand bo'lib va o'yin-kulgi, aysh-ishratga berilibdilar. Bu xabarni eshitishim bilan qo'shinim ichidan eng ishonchli, dovyurak, jang ko'rgan bahodir yigitlardan ikki yuz qirq uchtasini tanlab oldim va daryodan o'tib, oldinga yubordim. «Shirkent» atalmish yerga yetdim va o'sha yerda bir kecha-kunduz to'xtab, so'ng yana yo'lga tushib, Qarshi qal'asidan bir farsang masofaga kelib tushdim. Odamlarga arqonlarni bir-biriga bog'lab zina hozirlab qo'yishlarini buyurdim. Shu payt amir Joku tizza urib: «Bir guruh bahodirlar orqada qoldilar, ular yetib kelguncha to'xtab turish zarur», – deb o'tinch qildi. Shunda xotiramga bir fikr keldi. Bahodirlarim yetib kelguncha qal'ani o'zim ko'zdan kechirmoqchi bo'ldim. Qirq kishi hamrohligida Qarshi qal'asi tomon yo'l oldim. Yiroqdan qal'a qorasi ko'ringanda, bahodirlarimni kelgan yerda to'xtatib qo'ydim va uyimizda tug'ilib o'sgan Mubashshir va Abdullo ismli yigitlarni birga olib o'zim ketdim. Suv to'latilgan xandaq¹ bo'yiga yetdim. Qarasam, xandaq suv bilan limmo-lim ekan. Tevarak-atrofga nazar solib, xandaq tepasidan o'tgan, qal'aga suv olib boradigan tarnovga ko'zim tushdi. Otimni Mubashshirga qoldirib, o'sha tarnov orqali xandaq ustidan o'tib, qal'aning xokreziga² yetdim. Darvoza oldiga borib, eshik qoqdim. Lekin darvozabonlar uxlayotgan ekan, ichkaridan sado chiqmadi. Har ehtimolga qarshi darvozani tashqarisidan kesaktosh va loy bilan to'ldirib qo'yishgan ekan. Qal'a devori atrofini ko'zdan kechirib, narvon va zinalar qo'ysa bo'ladigan joyni topdim. So'ng orqamga qaytdim va o'tlanib bahodirlarim huzuriga bordim. Orqada qolgan lashkar favji ham narvonlar bilan yetib kelishgan ekan. Hammalari shaylanib, narvonlarni ko'tarishdi va qal'a sari yuzlandik. Xandaqdan tarnov orqali qal'aga o'tdilar. Zinalarni ham

¹ **Xandaq** – shahar, qal'a, qo'rg'on, mudofaa istehkomlari tashqi devori yonidan dushman o'tolmasligi uchun gir aylanasi qazilgan, ichiga suv to'latib qo'yilgan chuqurlik, mudofaa inshooti.

² **Xokrez** (*forscha*; xok – tuproq va rez – to'kmoq, uymoq) – tuproqdan yasalgan ko'tarma, tepa. Xokrezdan o'rta asr harbiy strategiyasida mudofaa inshooti sifatida foydalanilgan. Odatda, xandaq bilan qal'aning tashqi devori oralig'ida barpo etilgan. Xokrez dushman qo'shinlarining qal'aga qattiq hujum qilishida qiyinchilik, qal'a mudofaachilari uchun dushmanni kuzatish va o'qqa tutishda qulaylik tug'dirgan. Ba'zida halok bo'lgan mudofaachilar Xokrezga dafn etilgan.

olib oʻtdilar va devorga qoʻydilar. Er yigitlardan qirqtasi tepaga chiqishib, qalʼaga kirib oldilar. Men ham narvonga oyoq qoʻyib endi qalʼaga kirmoqchi boʻlgandim, karnay tortib, burgʻu¹ chaldilar. Tangri taoloning qoʻllashi bilan qalʼani qoʻlga kiritdim.

Bu xabar Amir Husaynga yetgach, endi makr-u hiyla yoʻli bilan, doʻst-oshno libosini kiyib, meni rom etmoqchi boʻldi.

MENI QOʻLGA TUSHIRMOQCHI BOʻLGAN AMIR HUSAYNNING MAKR-U HIYLASIDAN QUTULISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Amir Husayn: «Mening doʻstlik va qarindoshlikni rioya qilishdan boʻlak niyatim yoʻq», – deb Qurʼon ustida qasam ichdi va oʻsha Qurʼonni menga joʻnatdi. U yana mana bularni ham aytgandi: «Agar senga aytgan gaplarimga xilof biron ish tutish niyatim boʻlsa va oʻrtadagi ahd-paymonimni buzib senga yomonlik qilsam, shu ushlagan Qurʼon – Xudoning kitobi meni ursin». Uni musulmon deb bilganim uchun soʻzlariga ishonдим. Shundan keyin u mening huzurimga odam yuborib: «Oʻrtadagi ahd-paymonimizni yangilasak, Xudo haqqi durust boʻlardi», – deb meni Chakchak darasida uchrashishga daʼvat etgandi. Uning maqsadi meni makr-u firib bilan qoʻlga tushirish edi. Ahd-paymoni, soʻziga ishonib boʻlmasligini bilsam ham, ammo Qurʼon hurmatini saqlab, aytgan joyiga uchrashuvga borishga qaror qildim. Biroq bu borada kengashib, Chakchak darasi atrofiga bahodirlarimdan bir guruhini yuborib, yashirib qoʻyishni, keyin esa oʻzim bir necha odamimni olib, uchrashuvga bormoqchi boʻldim. Amir Husayn xizmatida boʻlgan doʻstlarimga xat yuborib, ulardan Amir Husayn qilmoqchi boʻlgan ishidan meni ogoh qilib turishlarini soʻradim. Doʻstlarimdan biri Sher Bahrom Amir Husaynning niyati shum ekanligidan meni ogohlantirdi. Amir Husayn buni sezib qolib Sher Bahromni qatl ettirdi, mening ustimga esa ming otliq askar bilan hujum boshladi. Bu xabar menga yetib kelganida endi daraga kelib tushgan edim.

¹ **Burgʻu** – karnay yoki surnay shaklidagi qadimiy cholgʻu asbobi. Odatda, bu cholgʻu asbobi urush paytida chalinadi.

Qo'shinimni tartibga soldim. Shu vaqt Amir Husayn lashkari favjining qorasi ko'rindi. Qorovullar Amir Husayn lashkarining faqat bir favji ekanligi, Amir Husaynning o'zi kelmaganligini xabar qildilar va: «Amir Temur bir o'zi kelibdi», – degan gapni eshitib: – sizni qo'lga tushirish uchun lashkarining bir favjini yubordi», – dedilar.

Men jang-u jadalga hozirlana boshladim. Men bilan hammasi bo'lib ikki yuz otliq askar bor edi. Amir Husayn qo'shinining favji daraga kirib kelguncha sabr qilib turdim. O'zim kelgunga qadar bu yerga yuborgan odamlarimga ularning qaytish yo'lini to'sishlarini buyurdim, o'zim esa yog'iyga yuzma-yuz turdim. Shu tariqa darada ikki yoqdan qamalib qolgan g'anim lashkarining ko'p qismini qo'lga tushirdim. So'ng odamlarimni to'plab, saf-saf qilib tuzdim va Qarshiga qarab yuzlandim. Tajribamdan shuni ko'rib bildimki, do'st har yerda asqatar ekan. Amir Husaynga ushbu mazmunda turkiy bayt yozib yubordim:

*Yorga yetkur sabo, kim makr qilmishdir mang'a,
Qildi ersa kimga makrin, qaytadur bir kun ang'a.*

Bu xatim Amir Husaynga borib yetgach, ko'p xijolat bo'lib, uyaldi, mendan uzr so'radi, lekin men ikkinchi bor uning so'ziga ishonmadim.

TURONZAMINNI O'ZBEKLAR TOIFASI QOLDIQLARIDAN TOZALASH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Jete va Ilyosxo'ja lashkarini Movarounnahrda quvib, Xo'jand daryosining narigi qirg'og'iga o'tkazib yuborgan bo'lsam ham, o'zbeklarning ba'zi favjlari Movarounnahr qal'alarida mustahkam joylashib olgan edilar. Avvaliga ularni bostirish uchun qo'shinim favjlarini yubormoqchi bo'ldim, biroq mabodo bu ish cho'zilib ketsa-chi, degan fikr meni tashvishga soldi. Shu orada menga o'zbeklar qal'alarga yashirinib olganlari haqida xabar keltirdilar. Lashkar favjlarini u yerga yuborish to'g'ri

bo'las, deb o'ylanib qoldim va Ilyosxo'ja nomidan qal'adagilarga qarata yorlig' yozib, urushsiz topshirishlarini buyurdim. Yorliqni bir o'zbek qo'lga tutqazib, unga hamroh qilib lashkarimning bir favjini jo'natdim. Bu askarlarimga chang-to'zon ko'tarib, o'zlarini g'animga namoyon etishni amr qildim. Ilyosxo'janing talabi yozilgan yorlig' g'anamlar qo'lga tekkach va lashkarlarim ko'targan chang-to'zonni ko'rishgach, tun qorong'isida qal'alarni tashlab qochdilar. Xullas, Movarounnahr tuprog'i meni o'ldirishga qasd qilgan o'sha zolimlardan tozalandi va mamlakat tamoman mening qo'limga o'tdi.

Qarindoshlik hurmatini qilib, Balx bilan Hisori Shodmon viloyatlarini Amir Husaynga tortiq qildim. U bo'lsa unga qilgan chson-u muruvvatimni bilmadi, meni mahv etishga qasd qildi. Men ham kengashib, Amir Husaynni o'ldirishga qaror qildim.

Amir Husayn men qo'lga kiritgan g'alaba va yutuqlarimni ko'rolmay, hasad ichini kemirib, menga va haramimdagi o'z singlisiga ko'p ozor berdi¹. U Movarounnahrni mendan tortib olishga, meni o'ldirib, taxtga o'zi o'tirishga bel bog'lagan edi. O'rtamizda necha bor urushlar bo'lib o'tgan bo'lsa-da, barchasida yengildi². Uning adolatsizligi, insofsizligi chegaradan oshgan, meni yengish va o'ldirishiga oz qolgan vaqt ham bo'ldi. Aynan shu vaqtda qo'rsligi, yomon yo'l tutishi tufayli amirlari undan yuz o'girdilar. Xuttalon hokimi Amir Kayxusravning³ inisini sababsiz qatl ettirdi. Oqibatda Amir Kayxusrav ham Xuttalonda unga dushman bo'lib qoldi. Amirlari anchadan beri undan norozi bo'lib, adovat saqlar edilar, u bo'lsa ularni o'z tarafdori deb bilardi. Shu sababli yana meni tor-mor qilib, mahv etish qasdidagi qarorgohini Balx chekkasidagi bir joyga ko'chirdi⁴.

¹ 1366-yilda Samarqandda Amir Husayn Amir Temurga yaqin bir necha beklarni isyon ko'tarishda gumon qilib, ularga katta jarima soldi. Amir Temur bisotidagi bor javohirlarni, jumladan, O'ljoy Turkonning qulog'idagi oltin sirg'ani ham tovonga qo'shib to'lagach, ularni qutqarib qoladi. Bu sirg'ani Amir Husayn to'y kunlari singlisiga o'zi sovg'a qilgani sababli, tabiiyki, egasi kimligini bilgan. Biroq, uni qaytarib bermagan. Bu esa Amir Temurning g'azabini oshirgan.

² 1366-1370-yillar davomida Amir Temur va Amir Husayn o'rtasida muttasil ravishda o'zaro urushlar bo'lib turgan.

³ Amir Kayxusrav – Amir Qozog'on va Amir Temur davrida Xuttalon hokimi.

⁴ 1368-yili Amir Husayn Balx shahri yonida ulkan qal'a qurdirgan.

Bu xabarni eshitishim bilan Amir Husayn harakatga kelmasdan burun ustiga bostirib borishga qaror qildim. Bor lashkarim bilan Balx sari yuzlandim. Yo'lda har yoqdan zafarli lashkar favjlari kelib menga qo'shildi va Balx atrofiga kelib tushdim. Amir Husayn qarshi chiqib, men bilan jang qildi¹. Oxiri qochib qal'aga kirib oldi. So'ngra boshiga nima kelgan bo'lsa, o'z qilmishidan bilib, ko'rgiligini ko'rdi.

**MENGA TURLI YOMONLIKLAR QILIB CHO'CHIB
YURGAN VA QILMISHLARI UCHUN MENI
O'LDIRADI DEB VAHIMA QILIB YURGANLARNI
O'ZIMGA EL QILIB OLISH BOBIDA QILGAN
KENGASHIM**

Amir Husayn menga asir tushgandan keyin uning navkarlari va amirlari: «Endi bizni o'ldiradi», – deb gumon qilgan edilar. Garchand avvaliga niyatim ularni o'ldirish bo'lgan bo'lsa ham, keyinroq: «Axir ular askarlar-ku?» – deb ularni afv etdim va yana askarlik ishlariga tayinladim.

Badaxshonda hokim bo'lmish ularning bosh amiri (amir ul-umaro), ko'p martaba jangda men bilan yuzma-yuz kelib, qilich chopishgan kishi edi. Amir Husayn qatl etilganini eshitgach², mening qahrimdan qo'rqib, o'zini sergak tutdi va

¹ Nizomiddin Shomiyming yozishicha, bu jang 1370-yili ro'y bergan. Amir Husayn qatl etilgach, (10-aprel 1370-y.) Amir Temur uning haramidagi to'rtta xotinini o'z qaramog'iga oldi. Temur Husaynning uch xotinini o'zining e'tiborli amir-amaldorlariga nikohladi. O'zi esa Qozonxonning qizi Saroy Mulk Xonimni (1341-yili tug'ilgan, el-ulus uni hurmatlab «Bibi xonim» deb atagan) nikohiga oldi. Shundan keyin butun umri davomida Temurning nomiga «Ko'ragon» yoki «Go'ragon» (*mo'g'ulcha*: «xon kuyovi») degan faxrli laqab qo'shib aytilgan. O'sha davrda Chingizxon avlodiga bevosita bog'liq bo'lmagan, lekin hokimiyatga da'vogarlik qilgan har qanday amir, xonlar qiziga uylanishga intilgan.

² Amir Husayn 1360-yilda Xuttalon hokimi Kayxusravning inisi Kayqubodni qatl ettirgandi. 1370-yili Husayn mag'lubiyatga uchrab asir etilgach, Kayxusrav inisining xunini talab qilib Husaynni qatl qildiradi. Amir Kayxusrav ham o'z vaqtida, 1358-yili Husaynning bobosi Amir Qozog'onni qatl etishda qatnashgandi. Falakning gardishi aylanib, uning o'zi xam 1372-yili Xorazmga yurish vaqtida xiyonat qilganlikda ayblanib, Suyurg'atmish (xon, hukm. yillari 1370-1388) ning farmoni bilan Amir Husaynning navkarlari tomonidan aynan o'sha xun talab qilish rasmiga muvofiq qatl qilinadi.

bordi-yu uni tutish uchun qo'shin yuborguday bo'lsam to'g'ri ish qilmagan bo'lur edim. Shuning uchun o'zimni uni unutgan kishidek tutdim va uning borasida ushbu tadbirni qo'lladim: majlislarda, yig'in-o'tirishlarda uni yaxshi so'zlar bilan yod etib, mardligi va bahodirligini maqtadim, toki do'stlari: «Amir senga nisbatan marhamat va inoyat maqomida turibdi», – deb unga xat yozdilar. U zorlanib menga maktub yubordi va inoyat-u marhamatimdan umidvor bo'lib mening panohimga keldi.

XUROSON POYTAXTINI (HIROTNI)NI OLISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Amir Husayn o'ldirilib, unga qarashli Balx, Hisori Shodmon va Badaxshon viloyatlari mening tasarrufimga o'tgani haqidagi xabar Xuroson hokimi malik G'iyosiddinga¹ yetganida, uni qo'rqinch bosdi, urush qilish uchun lashkar-u sipoh to'plab, mudofaaga shaylandi. Kengashib, xurosonliklar hushyorligini so'ndirib, g'aflat uyqusiga cho'mdirish uchun, men harbiy hiyla ishlatishni fikr qildim. Shu maqsadda Samarqandga yurish qilmoqchiday bo'lib orqaga qaytdim. Shu asnoda malik G'iyosiddinning mendan ko'ngli tinchib, jabr-zulm qilmoqqa qo'l urganligi haqida pirimdan xat oldim. Mening Samarqand tarafga qaytganim haqidagi xabarni eshitib, G'iyosiddin xotirjam o'tirgan edi. Shunda men o'zimga kengashib: «Ana endi xurosonliklarning ko'ngli mendan xotirjam bo'ldi, ularning ustiga bostirib borishning ayni payti», – dedim va Balx chekkasidan qaytib, Balxda qoldirgan askarlarim bilan Hirotga qarab yurdim, malik G'iyosiddinni g'aflat uyqusida bosdim va u nochor shahardan chiqdi, xazina va tamom boyligini menga peshkash² qildi. Shunday qilib, Xuroson mulki mening qo'limga o'tdi³. Xurosonning barcha amirlari menga bo'ysundilar.

¹ **G'iyosiddin** – 1245-1389-yillarda hukmronlik qilgan kartlar (kurtlar) sulolasiga mansub hukmdor. Haqiqiy ismi G'iyosiddin Pir Ali. Temur uni 1381-yili taxtdan tushirgan.

² **Peshkash** – tortiq.

³ Amir Temur 1381-1383-yillar oralig'ida olib borgan muhorabalari natijasida Xurosonni fath etdi.

SEISTON, QANDAHOR VA AFG'ONISTON MAMLAKATLARINI ZABT ETISH HAQIDAGI BOSHQA KENGASHIM

Xuroson mamlakati bo'ysundirilgandan keyin amirlarim yuqorida eslatilgan uch mamlakatga lashkar yuboraylik, deb maslahat berdilar. Men dedimki, agar lashkarning o'zi bilangina ish bitmasa-chi? Unda o'zim borishim kerak bo'ladi. Mening mo'ljallab qo'ygan boshqa ishlarim ko'p. Maslahatni shunda bildimki, o'sha diyorlar hokimlarini o'zimga og'dirib olish uchun: «Agar menga qo'shilsanglar qutulasizlar, kurashsanglar yiqilasizlar. U holda taqdiringizda nima bo'lsa o'shani ko'rasizlar», – degan mazmunda xat yozdim. Bu tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. Yorlig'larim ularga yetishi bilanoq itoat boshlarini bo'y-sunish maqomiga qo'ydilar¹.

O'RUSXONNI² BARTARAF QILISH VA DASHTI QIPCHOQNI BOSIB OLIISHDA QILGAN KENGASHIM

Dashti Qipchoq xoni To'xtamish³ xonlik talashib O'rusxondan yengilib, mening panohimga qochib kelgan edi. Uning bilan qo'shin yuborsammikin yo o'zim borsammikin deb turganida O'rusxonning elchisi kelib qoldi. Kengashib, elchining ko'nglini ovlab, so'ng ketishiga ruxsat berishni, o'zim esa Dasht tomon yuzlanib, elchining ketidan lashkar jo'natishni mo'ljal-

¹ Bu voqea 1383-yili ro'y bergan.

² O'rusxon (? – 1376/1377) – Jo'ji naslidan; Oq O'rda xoni (1361-1376), 1376-yil O'rusxon Jo'chi ulusining ikki qismi bo'lmish Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirish maqsadida qurultoy chaqiradi. Qurultoyda Mang'ishloq (Mang'it qishloq) amiri, To'yxo'ja o'g'lon Oltin O'rda masalasida O'rusxonga qarshi fikr bildiradi. Natijada qatl etiladi. Uning o'g'li To'xtamish qasos olish va Oq O'rda taxtini egallash uchun Amir Temurning harbiy yordami bilan ikki marotaba O'rusxonga qarshi jang qilgan, ikkisida ham yengilgan. Lekin jangda O'rusxonning o'g'li Qutlug' bo'g'oni o'ldirgan. 1376-yil bahorida O'rusxon o'g'lining xunini talab qilib, Amir Temurga To'xtamishni topshirishini buyuradi. Oqibatda Amir Temurning o'zi ham qatnashgan uchinchi yurishda, O'rusxon o'ldiriladi.

³ To'xtamish (1342-1408) Jo'ji naslidan; Oq O'rda xoni (1376-1395). U 1376-yili Amir Temur huzuriga panoh istab kelganda, Temur unga izzat-ikrom ko'rsatib, O'tror va Sabron viloyatlarini taqdim etadi va O'rusxonga qarshi yurishlarida uni qo'llab-quvvatlaydi. O'rusxon yengilgach, To'xtamishni Dashti Qipchoq hukmdori qilib tayinlaydi.

ladim, toki elchi xotirjamlik bilan bo'lgan voqealardan O'rusxonning majlisida bayon qilsin, ertasi kuni mening qo'shinlarim qo'qqisdan ularning ustiga bostirib borsin.

O'ylaganimdek ish tutgandim, tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. O'rusxon elchisi bo'lgan voqealarni so'zlab berayotgan paytda, mening qo'rqmas lashkarim favjlari nogahon kelgan balodek O'rusxon ustiga yopirildilar. O'rusxon qarshilik ko'rsata olmay, qochishni ixtiyor qildi. Dashti Qipchoq mamlakati menga bo'ysundi¹.

GILON², JURJON, MOZANDARON, OZARBAYJON, SHIRVON³, FORS VA IROQ MAMLAKATLARINI ZABT ETISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Iroq aholisining muzaffariylar⁴ va turli toifadagi hukmdorlar zulmidan shikoyat qilib yozgan arizalari qo'linga tushgach, Iroqqa yurish tadorigini ko'rishga jazm qildim.

Shu vaqt xotiramga bu mamlakatlarning podshohlari ittifoq bo'lib: «Menga qarshi urushga ko'tarilsalar-chi? Demak, jangga shay bo'lish lozim!» – degan fikr keldi. Amirlarim ham jang qilaylik deb maslahat berdilar. O'zim esa bularni birma-bir rom etgan holda bo'ysundirish, itoatga kelmaganlarini esa jazo-lash lozim, degan qarorga keldim⁵.

Mening panohimga kelgan birinchi odam Mozandaron hokimi Amir Ali bo'ldi. U menga peshkash jo'natib, maktubida: «Biz hazrati Ali avlodidan bo'lgan bir jamoamiz. Shu yerda

¹ Bu jang 1376-yilda bo'lgan.

² **Gilon, Gelon** – Erondagi tarixiy viloyat. Kaspiy dengizining janubiy-g'arbiy sohilida joylashgan. Miloddan avvalgi VIII asr – milodiy VI asrlarlarda Gilon hududida gel qabilasi (hozirgi gilonlar ajdodi, viloyat nomi xam shundan olingan) yashagan. VII-IX asrlarda Gilonni arablar bosib olgan. 1307-1370-yillar mo'g'ullarga tobe bo'lgan. 1370-yildan XVI asrgacha Gilonning sharqiy qismi – Loxijonda Saidlar davlati bo'lgan. Gilonning asosiy qismi 1385-yildan Amir Temur va Temuriylar davlati, XVI asr boshidan Eron safaviylari tarkibida bo'lgan.

³ **Shirvon** – Shimoliy O'zarbajonda, Kaspiy dengizining g'arbiy sohilida joylashgan tarixiy viloyat. «Shirvon» atamasi – «Sharvan» shaklida sosoniylar davrida (226-651) qadimiy Kavkaz Albaniyasini anglatgan.

⁴ **Muzaffariylar** 1314-1393-yillari G'arbiy-Janubiy Eronni idora qilgan sulola.

⁵ Bu voqea 1382-yilda sodir bo'lgan.

qanoat qilib kun kechirayotibmiz, Bu yerni olsangiz quvvat-u kuchingiz ortar, «Kechib yuborishingiz taqvoga yaqinroq ishdirl¹», – degan gaplar bitilgan edi. Men Mozandaron hokimi-ning bu murojaatini yaxshilikka yo'ydim. U yerni o'zlariga qoldirdim va Gilon, Jurjonga qarab yo'l oldim. U o'lkaning hokimlari menga bo'ysunmagach, qahrli qo'shinim favjlarini ularning ustiga yubordim, o'zim esa Iroqqa lashkar tortdim.

Isfahonni zabt etdim. Isfahon aholisiga ishonch bildirib, qal'asini o'zlarining qo'liga topshirdim. Ular bo'lsa isyon ko'tarib, men tayinlagan dorug'ani² askarlarimdan uch ming odam bilan birga tig'dan o'tkazdilar. Men ham Isfahon aholisini qatliom³ qilish haqida buyruq berdim⁴.

FORS POYTAXTINI (SHEROZNI) VA IROQNING QOLGAN QISMINI ZABT ETISH BOBIDAGI KENGASH

Sherozni muzaffariylarga qoldirib, Isfahonda esa uch ming odamimni tayinlab, o'zim To'xtamishxonni daf etish uchun Dashti Qipchoqqa lashkar tortib borganimda, Isfahon aholisi dorug'ani o'ldirdi. Shu vaqtning o'zida Sheroz aholisi ham menga bo'ysunmay qo'ygan edi. Shu sababli, ularni jazolash maqsadida yana Iroqqa yurish qilishga tayyorlana boshladim. Sakson ming otliq askar to'pladim. Lekin bu katta qo'shin bilan bir yo'la Iroq o'lkasiga kirsam, u yerga sig'may qolishi mumkinligini mulohaza qilib, lashkarimni favjlarga bo'lib, ularni Iroq mamlakatini bosqin qilishga birin-ketin yuborishni fikrladim. Shu qarorga kelib, lashkarimni uch favjga bo'ldim va o'zimdan oldinda borishni tayin qildim. Iroqning har yer-har yerida to'plangan g'anim askarlarining hammasi tarqalib ketdi. So'ng Sheroz ustiga qo'shin tortdim. Shoh Mansur⁵ jang maydonida men bilan to'qnashib, jazosini topdi.

¹ Qur'oni karim, 2-sura, 237-oyat.

² Dorug'a – shahar hokimi.

³ Qatliom – aholini yoppasiga tig'dan o'tkazish.

⁴ Bu voqea 1387-yili 18-noyabrda sodir bo'lgan.

⁵ Shoh Mansur – muzaffariylar sulolasining so'nggi hukmdori. Iroq va Fors hokimi (1387-1393). Shoh Mansur 1393-yili 26-aprelda jangda o'ldirilgan.

TO'XTAMISHXONGA SHIKAST YETKAZISH BOBIDA QILINGAN KENGASH

Lashkarlarim besh oy davomida To'xtamishxonning ortidan quvib yurgani sababli ko'pincha och qola boshladilar. Chunonchi, bir necha kun boshbalmoq o'ti¹, ov go'shti, sahro parrandalarining tuxumi bilan kun kechirdilar. Qo'shinim bunday og'ir ahvolga tushib qolganini eshitgan To'xtamishxon fursatdan foydalanmoqchi bo'ldi va chumoli-yu chigirtkadan ham ko'p askari bilan ustimizga yopirilib keldi va men bilan to'qnashdi. Mening askarlarimning ochlikdan tinkasi qurigandi. To'xtamishxon askarlari esa to'q va osuda edilar. Farzandlarim va nabiralarim huzurimga kelib, tiz cho'kib, men uchun jon fido qilishga tayyor ekanliklarini bildirmagunlaricha, sarkardalarim va askar boshliqlarim jang qilishga ro'yxushlik bermadilar. Shu payt To'xtamishxonning bayroqdori men bilan til biriktirdi – urush boshlaganimda va ikki tomon qo'shini yuzma-yuz kelganda, bayroqdor bayrog'ini tuban qilishi haqida u bilan kelishib oldim. Amirlarim va no'yonlarim, farzandlarim va nabiralarim oldimga kelib, tiz cho'kkanini eshitgach, jasurligi tutib, qo'rqmay jangga kirdilar. Shunda men amirzoda Abu Bakrni² sakkiz ming otliq bilan hirovul etib tayinladim. Savash-u chopish qizib, jang-u jadal o'ti ko'kka ko'tarilganda, lashkarlarga chodirlar tikib, taom tayyorlashga kirishishni buyurdim. Xuddi shu payt To'xtamishxonning bayrog'i tuban bo'ldi va To'xtamishxon sarosimaga tushib qoldi. U Jo'chi ulusini³ talon-torojga tashlab, jang maydoniga orqa o'girib qochdi⁴.

¹ Boshbalmoq o'ti – dorivor giyoh.

² Amirzoda Abu Bakr – Amir Temurning nabirasi.

³ Jo'chi (Jo'jixon, Chjouchi) ulusi – Chingizxon tomonidan 1224-yil qilingan taqsimga ko'ra Jo'jixon (1184-1127) va uning xonadoniga merosiy bo'lib tekkan yer mulki. Unga Irtish daryosidan Uralga qadar va undan G'arbga tomon «mo'g'ul otlari tuyog'i yetgunga qadar» bo'lgan yerlar kirgan; Janubda Jo'chi ulusi Chig'atoy ulusi bilan chegaradosh bo'lgan. Shimolda Xorazm, Amudaryo va Sirdaryoning quyi etaklari ham Jo'chi ulusiga tobe bo'lgan. Abulg'oziy Bahodirxonning yozishiga ko'ra, «Jo'chi»ning ma'nosi «mehmon» bo'lgan.

⁴ Amir Temur Sherozda jang bilan ovora bo'lganidan foydalangan To'xtamish, 1387-1388-yillarda Xorazm hukmdori Sulaymon So'fi va Jete mo'g'ullari bilan ittifoqda Movarounnahrda hujum qiladi. Amir Temur xabar topib, tezda Movarounnahrda yo'l

DORUSSALOMNI (BAG'DODNI) VA IROQI ARABNI ZABT ETISH TO'G'RIDAGI KENGASHIM

Iroqi ajam¹ va Forsni zabt etganimgan keyin, qutb ul-aqtob² pirimdan menga: «Arab va Ajam Iroqining buyuk qahramoniga Tangri taolo Iroqi arab bilan Iroqi ajamni tortiq qildi», – degan mazmunda maktub keldi.

Bag'dodni zabt etish uchun dastavval sulton Ahmad Jaloiriy³ huzuriga Bag'dod voliysi lashkarining qay ahvolda ekanligi, yurish-turishi, qudrati haqida ma'lumotlar olib kelish uchun elchi yuborishga kelishildi. Elchi Bag'doddan menga: «Sulton Ahmad ikki ko'zli bir bo'lak go'sht ekan», – degan mazmunda xat yubordi. Men Tangrining inoyatiga suyanib, Bag'dod ustiga qarab yurdim va tez fursatda Bag'dodga yetib bordim. Sulton Ahmad jaloir qolishdan qochmoqni afzal ko'rib, Karbalo⁴ tomonga qarab qochdi. Shu bilan dorussalom Bag'dod menga bo'ysundi⁵.

oladi. Biroq To'xtamish jiddiy janglarsiz qochib ulguradi. Bu yerda esa Temurning 1391-yildagi To'xtamishga qarshi ikkinchi yurishi nazarda tutiladi. 1391-yil boshida Temur Samarqanddan chiqib, Toshkentga keladi.

Bu yerdan hozirgi Qozog'iston cho'llariga ravona bo'ladi. Buning dalili sifatida Temur farmoni bilan ustiga tarix bitilgan Xarsang toshni eslatish mumkin. 1391-yil aprelida Ulug'tog' etagidagi mavzeda (hozirgi Qarsakboy ma'dani) Temur katta Xarsang toshga, Turon sultoni Amir Temur 200 ming kishilik lashkari bilan To'xtamishni qatl etish uchun yurish qilganini yozishni buyurgan.

Cho'llarda uzoq sarson-sargardon kechgandan keyin Amir Temur va To'xtamish qo'shinlari «Qunduzcha» degan mavzeda (hozirgi Kuybishev va Chistopol o'rtasida) to'qnashdi va 18-iyun 1391-yili To'xtamish lashkari mag'lub etildi. Biroq hali uning qudrati batamom sindirilmagandi.

¹ **Iroqi ajam** – qadimgi Midiya. **Iroqi arab** – qadimgi Vavilon (Babil).

² **Qutb ul-aqtob** – Qutblar qutbi. Eng ulug' martabali shayxlarga beriladigan faxriy unvon.

³ **Sulton Ahmad Jaloir** – jaloiriylar sulolasi (1336-1432) 1382-1410-yillarda Iroq, Kurdiston va Ozarbayjonga hukmdorlik qilgan.

⁴ **Karbalo** – Iroq davlatining shaharlaridan biri. Birinchi jahon urushigacha Usmoniy turklar imperiyasi tarkibida edi.

⁵ Bu voqea 1392-1393-yillarda ro'y bergan. Temur Bag'dodni zabt etgach, Ahmad Jaloir Misrga mamluk sultoni Barquq (1382-1399) huzuriga qochgan. 1394-yili Temur ikkinchi marotaba Bag'dodni egallaganda yana qochdi. Biroq, Shom (Suriya)da zanjirband etilib, 1405-yili Amir Temur o'limidan keyingina ozod etilgan. 1410-yilda Tabriz ostonasidagi jangda halok bo'lgan.

TO'XTAMISHXONNI YO'QOTISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

To'xtamishxon mendan yengilib Jo'ji ulusini talon-torajga tashlab, o'zi qochgan edi. Keyinroq mening yo'qligim fursatidan foydalanib, Darband va Shirvon orqali Ozarbayjonga ko'p sonli lashkar yuborib, fitna-yu fasod ko'tardi. Bu vaqtda men har ikkala Iroqni ham endigina zabt etib bo'lgandim. To'xtamishxonni yo'qotish uchun behisob lashkar bilan Darband yo'li orqali¹ yana Dashti Qipchoqqa yurishni maslahat ko'rdim.

Yurish oldidan ko'rik qilib, lashkarim qayergacha borib yetishini bilmoqchi bo'ldim. Qarasam, to'rt farsang masofada lashkarlarim saf tortib turardi. Tangri taologa shukr keltirdim. So'ng Temur daryosida² o'tib, Dashti Qipchoqning el-u ulusiga ushbu mazmunda yorliqlar yo'lladim: «Kimki menga kelib qo'shilsa ulug'lanadi, kimki men bilan kurashmoqchi bo'lsa yiqiladi».

Hijriy 797-yilda (milodiy 1394-1995-yillarda) Dashti Qipchoqqa kirdim va uzoq shimolida yastanib yotgan yerlarigacha bordim. Menga qarshi bo'lgan Jo'chi el-ulusini xarob qilib, o'zimga tobe etdim. Beshinchi va oltinchi iqlim³ viloyatlari, uluslari va qal'alarini zabt etdim va g'alaba-yu zafar quchib ortimga qaytdim⁴.

¹ Kaspiy dengizining g'arbiy sohilida joylashgan Darband shahri yaqinidan va tog'lar oralig'idan o'tiladigan tor yo'l. Bu yo'lning mudofaasi mustahkam bo'lgan. Shu sababli uni Dari Ohanin («Temir Darvoza») deb atashgan. Temur Darbandni 1395-yili zabt etgan.

² Amir Temur va To'xtamishxon orasidagi bu jang Shimoliy Kavkazning Terek daryosi bo'yidagi vodiya yuz bergan. Shundan so'ng Temur Dashti Qipchoqda va undan shimolroqda joylashgan To'xtamishxon qaramog'idagi qator viloyatlar va shaharlarni o'ziga bo'ysundirgan. Shular orasidagi Oltin O'rdaning Saroy Berka va Hoji Tarxon (Astraxan) kabi markaziy shaharlari ham bo'lgan.

³ Yunoniston va qadimgi Sharq jug'rofiya ilmidagi dunyoning inson yashaydigan qismi (yer) yetti iqlimga bo'lingan. Beshinchi va oltinchi iqlimlarga Xorazm, Movarounahr, Farg'ona, Dashti Qipchoq yerlari kirgan.

⁴ Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, 1405-yil yanvarida Amir Temur Xitoyga yurish boshlagan vaqtda, uzoq muddat Dashti Qipchoqda sargardon bo'lib yurgan To'xtamishxondan elchi keladi. U keltirgan maktubda To'xtamishxon Temurdan nonko'rlik qilgani uchun kechirim so'ragan edi. Amir Temur elchining hurmatini joyiga qo'yib, To'xtamishxonning gunohidan o'tgan.

HINDISTONNI ZABT ETISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Dastavval, farzandlarim va amirlarimning ko'ngli, o'y-fikrlarini bilish uchun ularga maslahat soldim. Amirzoda Pirmuhammad Jahongir¹: «Agar Hindistonni olsak, uning oltinlari bilan butun yer yuzini egallaymiz», – dedi. Amirzoda Muhammad Sulton² esa: «Hindistonni olamiz-u, biroq bunga to'siqlar bor: birinchisi – daryolar, ikkinchisi – o'rmon-u to'qaylar, uchinchisi – to'liq qurollangan sipohiylar va odamga hamla qiluvchi quturgan fillari ko'p», – dedi. Amirzoda Sulton Husayn³: «Agar Hindistonni qo'lga kirita olsak, to'rt iqlimga hukmron bo'lurmiz», – dedi. Amirzoda Shohruh⁴ dedi: «Men turklarning qonunlarida o'qigan edimki, jahonda beshta shon-shavkatli podshoh bordir. Ularning ulug'vorligini hurmatlab nomlarini atamay laqablari bilan aytadilar: Hind podshosini – roy, Rum podshosini – qaysar⁵, Xitoy va Chin-u Mochin podshosini – fag'fur, Turkiston podshosini – xoqon⁶, Eron-u Turon podshosini shahanshoh deydilar. Shahanshoh hukmi hamisha Hindiston mamlakatlarida joriy etilardi. Hozir Eron-u Turonzamin bizning qo'limizda bo'lgani uchun, Hindistonni ham fath etmog'imiz lozimdir». Amirlar esa: «Boringki, Hindistonni oldik ham deylik, biroq u yerda turg'un bo'lib

¹ **Amirzoda Pirmuhammad Jahongir** (1376-1407) – temuriy shahzoda. Amir Temurning nabirasi, Muhammad Jahongir Mirzoning o'g'li. Otasining o'limidan 40 kun o'tgach, Baxt Mulk Og'o begimdan tug'ilgan. 1392-yilda Amir Temur G'azna, Kobul, Zobuliston, Qandahor viloyati va Sind, daryosigacha bo'lgan yerlarni Pirmuhammad tasarrufiga topshirgan edi. U bobosi Amir Temurning bir necha harbiy yurishlarida, jumladan, Hindiston fathida qatnashgan. Amir Temur vafoti oldidan Pirmuhammadni o'ziga valiahd deb e'lon qilgan Temurning nabirasi.

² **Muhammad sulton Mirzo** (1375-1403) – temuriy shahzoda. Amir Temurning nabirasi. Muhammad Jahongir Mirzoning to'ng'ich o'g'li. U O'zbekxonning nabirasi Xonzoda (Sevin beka) begimdan tug'ilgan.

³ **Amirzoda Sulton Husayn** – Temurning nabirasi. Sulton Husaynning Amir Temurning qizi Oqo begimning farzandi.

⁴ **Shohruh mirzo** (1377-1447) – Amir Temurning to'rtinchi o'g'li. 1405-1447-yillarda Temuriylar saltanatining hukmdori.

⁵ **Qaysar** – Vizantiya (Rum) hukmdorlari laqabi.

⁶ **Xoqon** – xonlar xoni, buyuk xon. Chingizxon va uning taxt vorislari shu nom bilan atalgan.

qolsak, naslimiz yo'qoladi, avlodlarimiz o'z aslidan ajrab, tillari hindcha bo'lib ketadi», – deyishdi. Men bo'lsam Hindistonga yurish uchun himmat kamarini belga bog'laganimdan o'z azm-u jazmimdan voz kechishni istamadim va shunday javob qildim: «Tangri taologa o'tinch bilan murojaat qilaylik. Jang qilish yoki qilmaslik haqida Qur'ondan fol ochaylik, toki Tangri taolo neni buyursa shunga amal qilgaymiz». Hammalari mening taklifimni ma'qullashdi. Qur'oni majiddan fol ochsam, ushbu ulug' oyat chiqdi: «Ey payg'ambar, kofirlarga va munofiq'larga qarshi jahd qilgil¹». Ular mazkur oyatning mazmunini amirlarga tushuntirib bergandan keyin, boshlarini egib, jim bo'lib qoldilar. Ularning xomushligidan dilim ranjidi. O'z-o'zimga kengashib, Hindistonni zabt etishga rozilik bermayotgan amirlarni mansablaridan olib, qo'shinlarini kutvollariga topshirmoqchi bo'ldim. Lekin o'zim tarbiyalagan kishilar bo'lganliklari uchun, ularni xarob qilishni istamadim. Garchi ular yuragimni har qancha qon qilgan bo'lsalar ham, ularga yumshoqlik-muloyimlik qildim. Lekin oxir-oqibatda mening fikrimga qo'shilganlarida, ko'nglimda ularga nisbatan g'ubor qolmadi. So'ngra qaytadan kengash chaqirib, iqbolimiz xonasi – Hindistonga qarata qo'l ko'tarib, zafar-u fath fotihasini o'qidim.

HINDISTON POYTAXTIGA (DEHLIGA) LASHKAR TORTISH BORASIDA QILINGAN KENGASH

Kobulda o'ttiz ming javong'or otliq askari bilan turgan amirzoda Pirmuhammad Jahongirga Sulaymon tog'i orqali yurib, Sind daryosidan o'tgach, Multon viloyati ustiga to'satdan bosqin qilib, uni zabt etishni buyurdim. Sulton Muhammadxon, amirzoda Rustam² va boshqa amirlarga o'ttiz ming barong'or otliq bilan Sind daryosidan kechib o'tib, Kashmir tog' etagidagi

¹ Qur'oni karim, 66-sura, 9-oyat.

² Amirzoda Rustam (? – 1436) – Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayx (1354/1356 – 1394)ning ikkinchi o'g'li. U (1405-140- va 1415-yilda Isfaxon hokimi bo'lgan.

yo'ldan yurib, Lohur viloyatiga qo'qqisdan bosqin qilishni buyurdim. O'zim o'ttiz ming qo'lning¹ otliq askarlari bilan bo'ldim. Hindiston yurishiga jamlangan qo'shinlarim umumiy soni to'qson ikki ming otliqqa yetgan edi. Bu esa Allohning yerdagi elchisi Muhammad sallollohu alayhi vasallamning ismi shariflari soniga to'g'ri kelganligi uchun, bu tasodifni istiqbolning xayrli va muborak follari sirasiga kiritdim. O'tlanib yo'lga tushdim va Badaxshon chegarasidagi «Andarob» degan joyga kelib tushdim. Bu yerda bir necha kun turib Katur² tog'ida istiqomat qilib turgan kofirlarni yengib, jazo berganimdan so'ng, dor ul-harb³ bo'lmish Hindiston g'azavotiga yuzlandim⁴.

HINDISTONGA OLIB BORADIGAN YO'LNI AFG'ONLARDAN TOZALASH UCHUN QILINGAN KENGASH

Shu orada menga arz qildilarki, bir to'lda afg'onlar Hindistonga olib boradigan yo'lga bosqin qilib, u yerda qaroqchilik qilayotgan ekanlar. Xususan, bulardan Karkas qabilasining kad-xudosi Muso afg'on haddidan oshayotgan ekan. Mening vafodor xizmatkor va tobelarimdan biri bo'lgan Lashkarshoh afg'onni Pirmuhammad Jahongir Irob qal'asiga soqchi qilib qo'ygan edi. Muso afg'on mazkur qal'aga ot qo'yib, shiddat bilan bosib boribdi. Lashkarshoh afg'onni o'ldirib, qal'adagilarning bor-yo'g'ini talab ketibdi. Shu vaqtda huzurimga Lashkarshohning inisi

¹ Qo'l, g'o'l (*turkiycha*; markaz, o'rta) – 1) Chingizxonning ming kishidan iborat shaxsiy xos qo'riqchisi; 2) Temuriylar qo'shinida aksariyat oliy bosh qo'mondon tomonidan boshqariladigan, qo'shinning asosiy jangovar bayroqlari olib yuriladigan markaziy qism. Tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha, Sohibqironning 12 ming kishilik qo'shini qo'li amir ul-umaro tomonidan boshqarilgan. Lashkar soni bir necha 10 mingdan ziyod bo'lgan paytlarda qo'l 40 bo'luk (polk) larga taqsimlangan va bevosita Amir Temurning ko'mondonligida bo'lgan. Ushbu bo'luklar tajribali va saralangan jangchilardan tashkil qilingan; 12 bo'luki safning 1 qatorida, qolgan 28 bo'luki esa 2- va 3-qatorlarda joylashgan. Qo'ldan istalgan paytda boshqa qo'shin qismlariga madad berilgan.

² Katur Hindukushda Kofiristonning g'arbida joylashgan viloyat va xalq nomi.

³ Dor ul-harb (*arabcha*; «urush uyi») – islom dinini qabul qilmagan mamlakatlar.

⁴ Bu voqea 1398-yil avgust oyida bo'lgan.

Malik Muhammad dod-faryod urib keldi. U og'asini o'ldirgan Muso afg'onning jabr-u zulmidan shikoyat qildi. Men bo'lsam uning so'ziga quloq solmagan bo'lib: «Hoy inson, Muso afg'on menga xayrxohlardan biridir», – dedim va uni qamab qo'yishlarini buyurdim. Amirlarim meni nohaq zulm o'tkazdi, deb aybladilar.

Biroq buning aksicha, Muso afg'on bo'lsa Malik Muhammadning hibsga olinganligi haqidagi xabarni va mening aytgan gaplarimni eshitib, ko'ngli taskin topdi. Shundan keyin, uni huzurimga kelishini talab qilib yozgan yorlig'imni olgach, hadiksirasidan darhol yetib kelib, qal'ani menga peshkash qildi.

Men u qal'ani tamosho qilish uchun ichkarisiga kirganimda, uning (Muso afg'onning) sipohiylaridan biri meni o'ldirish qasdida o'q-yoy otdi. So'ng Muso afg'on o'ziga yarasha jazosini topdi. Hindiston yo'li ochildi¹.

DEHLI HOKIMI SULTON MAHMUD² VA MALLUXONLARNI³ YENGISH BOBIDAGI KENGASH

Sulton Mahmud va Malluxon ellik ming otliq va piyoda askar, 120 zanjirband fillar bilan Dehli qal'asini mustahkamladilar va men bilan jang qilishga shaylandilar. Ko'nglim xavotirlandi. Bordi-yu Dehli qal'asini bosib olishga borsam-u, mabodo bu ish uzoq vaqtga cho'zilib ketsa, nima qilaman? O'zimga kengashib, g'anim lashkari dadillanib, qal'adan chiqib, saf tortib jang maydoniga kirishi uchun, o'zimni kuchsiz va qo'rqqandek qilib ko'rsatmoqchi bo'ldim. Shu sababdan lashkardan uzoqroqda xandaq qazdirdim. Lashkarim bilan xandaq ichiga yaxshilab joylashganimdan so'ng, lashkarlarimning bir favjini dushmanga qarshi jangga tashladim. Dushman qarshisiga borgach, o'zlarini

¹ Bu yerda 1398-yilning kuz fasli haqida gap boradi.

² Sulton Nasiriddin Mahmudshoh (1393-1413) - 1320-1414-yillarda hukmronlik qilgan tug'luqiylar sulolasiga mansub hukmdor.

³ Malluxon - Dehli hokimi. (Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. v. 301-a.)

kuchsiz ko'rsatib, qo'rqqanday bo'lib chekinishlarini va g'animlarni dadillantirib kelishni buyurdim. Dushman lashkari bu holni ko'rib o'zlarini g'olib hisoblab, gerdayib jang maydoniga chiqqan edilarki, mening qahrli lashkarim favjlari bilan yuzma-yuz keldilar. Dehli hokimi sulton Mahmud jangga kirishdi va yengilib tog' tarafga qochdi¹. Beqiyos xazina va mol-mulki sipohiylarimga nasib bo'ldi.

Bir yil ichida Hindiston poytaxti Dehlini zabt etdim va mazkur yilning oxirlarida saltanatim poytaxti (Samarqand)ga qaytdim².

GURJISTON³ MAMLAKATLARINI EGALLASH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Hindistondan zafar qozonib qaytganimdan keyin, hali safar charchog'i chiqmay turib, ikki Iroq hokimlaridan menga arznoma keldi. Yozishlaricha, Gurjiston kofirlari hadlaridan oshib, chegarani buzgan emishlar.

Men hamisha podshohlar uchun kofirlarga qarshi g'azavot urushi qilishdan, mamlakatlarni zabt etishdan va jahongirlikdan yaxshiroq ish yo'q, degan fikrda edim. Gurjiston imonsizlarining tug'yon ko'targani haqidagi xabar kelishi bilanoq kengash o'tkazib, «O'sha diyordagi boshqa buzuq odamlarning ham bosh ko'tarishiga yo'l ochilmasin» deb, zudlik bilan ularni daf qilishga kirishdim. Hind yurishidan kelgan sipohiylarimga: «Xohlovchilar shu yerda qolsin, xohlovchilar men bilan borsin», – deb ixtiyorni o'zlariga berdim.

Xuroson, Qandahor, Seiston, Kirmon⁴, Tabariston, Gilon, Mozandaron va Fors viloyatlaridagi lashkarlarimga jang hozirligini ko'rib: «Isfahon atrofiga kelib, mening zafarli lash-

¹ Amir Temur 1399-yil 18-dekabrda Dehlini zabt etgach, yana ikki oy davomida uning shimolrog'idagi mavzelarga ham yurish qilgan.

² Bu voqea 1399-yilda sodir bo'lgan.

³ Gurjiston – Gruziya.

⁴ Kirmon, Kerman – Eronning janubiy sharqidagi shahar va viloyat.

karimga qo'shilsinlar», – deb yorlig'lar jo'natdim.

Har bir mamlakatdagi itoatdan bo'yin tovlovchi kishilarni turli yerlarga tarqatib yuborishni maslahat ko'rdim. Chunonchi, Xuroson va Forsdagi bo'yin tovlovchilarni Turonzaminga ko'chirdim va bu mamlakatlarning sathini ularning muxolifligidan tozaladim. O'ng Gurjiston viloyati qal'alarini zabt etish uchun o'sha mamlakat ustiga otlandim¹.

Sipohiylarning ko'ngliga nima o'tirsa, shuni qildim. Boshimga po'lat dubulg'a, egnimga dovudiy sovut kiydim, belimga Misr qilichini bog'lab, bahodirlig-u kurash taxtiga o'tirdim. Turonlik dovyuraklarga, Xuroson pahlavonlariga, Gilon va Mozandaron botirlariga qo'rqinch soldim va Sivos² hamda Gurjiston qal'alarini fath qildim. Qal'adan turib qarshilik ko'rsatganlarning barchasini tag-tomiri bilan bitirib, qal'adan olgan o'ljalarni g'olib askarlarimga ulashdim. Ozarbayjonlik buzuq, bevosh kishilarni urushib, tartibga chaqirdim.

Shundan keyin Malatiya qal'asi va uning tevaragidagi yerlarni zabt etishga kirishdim. O'sha qal'alarni zabt etishdan xotirjam bo'lganimdan so'ng Halab va Himsni³ zabt etishga himmat kamarini bog'ladim va biroz harakat bilan bu mamlakatlarni ham fath etdim. So'ng Misr va Shom mamlakatlarini zabt etishga kamar bog'ladim⁴.

¹ Bu yerda 1399-yilning may oyi. Umuman esa Amir Temur Gruziyani besh marta fath etgan. (1386-1387-, 1392-, 1394-, 1399-, 1402-yillar). 1404-yil dekabrda Gruziya podshosi Georgiy VII Amir Temur bilan sulh tuzgan.

² Sivos – Kichik Osiyodagi mustahkam bir shahar. Temur uni 1400-yili bosib olgan.

³ Halab va Hims – Shom (Suriya) shaharlari.

⁴ Bu janglar 1399-1401-yillar mobaynida davom etgan.

MISR VA SHOM MAMLAKATLARINI FATH ETISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Mening shon-shavkat va qudratim ovozası Rum qaysarining¹ qulog'iga yetdi. U o'ziga qarashli Sivos hamda Malatiya qal'alari va ularga tobe yerlarni zabt etganim, qal'alar ichidagi askarlarining barisini tarqatib, tevarak-atrofga sohib tashlaganim haqidagi xabarni eshitgach, tomirlaridagi g'ayrat harakatga keldi va askarim zarbasidan qochib, qaysar qoshida panoh topgan Qora Yusuf turkman² ig'vosi bilan ustimga lashkar tortishga qaror qildi. Qaysar baloga giriftor bo'lib, davlati vayron bo'lishi yaqinlashib qolgan edi, chunki u Qora Yusufning ig'vosiga uchib, menga qarshi lashkar tortgan edi. Qolaversa Misr va Shom askarlarini ham yordamga chaqirgan edi.

Men kengashib lashkarimni uch favjga bo'lsam yaxshi bo'lar dedim. Biroq jangda yengish-yengilish ishi taqdir pardasi ostida yashirin bo'lganligi sababli, bu to'g'rida amirlarim bilan kengash o'tkazdim. Ular sipohiylarga xos ishni tutib, urush ochmoqni maslahat berdilar. Shunday bo'lsa ham men qaysarning g'ayrat o'tini achchiq-chuchuk gap bilan so'ndirmoqni maslahat ko'rdim va qaysarga maktub yo'lladim. Xatning qisqacha mazmuni shunday edi:

«Yer-u ko'kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo'lsinki, yetti iqlim mamlakatlarining ko'pini mening farmo-nimga kirgizdi va olam sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat qilish halqasini jon quloqlariga taqdilar. O'z qadrini bilib, haddidan oshmay jasorat oyoqlarini tiygan bandasini Tangri yorlaqasin. Sening nasl-nasabing kim ekanligi jahon xalqi oldida ma'lumdir. Shunday ekan, holingga munosib ish tutib, jur'at

¹ Bu yerda Kichik Osiyoda 1389-1402-yillarda hukmronlik qilgan Boyazid Yildirim ko'zda tutiladi. U 1403-yili vafot etgan.

² **Qora Yusuf turkman** (1388-1420) -1378-1469-yillarda hukmdorlik qilgan qoraqayunli turkman qabilasining hokimi. 1388-1399-yillar mobaynida Armaniston, Iroq va Janubiy Ozarbayjon sarhadlarida Amir Temur bilan janglar qilgan. Unga Ahmad Jaloir ittifoqdosh bo'lgan. Amir janglarda mag'lub bo'lgan Ahmad Jaloir va Qora Yusuf turk sultoni Boyazid Yildirim huzuridan panoh topdi. Amir Temur Boyazidga noma yo'llab, Qora Yusufni unga topshirishlarini talab qilganda, rad javobini olgan.

oyog'ini oldinga qo'ymaki, ranj-u mehnat balchig'iga botib, balo chuquriga yiqilgaysan. Iqbol eshigidan haydalgan bir to'da ig'vogar kishilar g'arazli ishlarini bajarish uchun sening pano-hingdan joy olib, uxlab yotgan fitnani uyg'otmishlar. Yana o'shalarning ig'vosi bilan ofat va balo eshigini davlating yuziga ochmagil. Mazkur maktub yetishi bilan Qora Yusufni mening oldimga yuborgil. Yo'q esa taqdir pardasi ikki lashkar saflari to'qnashganda yuzingga ochilg'usidir».

Ushbu maktubni ishbilarmon elchilarim bilan qaysarga yuborganimdan keyin Shom poytaxti (Damashq)ga borib turishga qaror qildim. Hims va Halab yo'li orqali u yerga ravon bo'ldim. Halab shahriga yetganimda Misr podshosi Malik Barquq¹ o'g'li Malik Faraj² mening Damashqqa kelayotganimni eshitib, shoshilinch bilan Misrdan Damashqqa qarab yo'l olgani haqida xabar keltirdilar. Men Misr va Shom lashkarlarining qo'shilishiga yo'l qo'ymaslik uchun zudlik bilan o'tlanib, oldinga yurdim. Lekin Malik Faraj abjirlik qilib, mendan oldin Damashqqa yetib oldi. Shunday bo'lsa ham men uning orqasidan shaharga yetib bordim va Damashqni zabt etdim³.

RUM MAMLAKATINI ZABT ETIB, QAYSAR LASHKARINI SINDIRISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Shom shaharlarini zabt etganimdan keyin va Misr-u Shom podshosi Malik Faraj jang maydonini tashlab qochgandan so'ng, Runga yuborgan elchim Yildirim Boyazidning⁴ teskari javobini⁵ olib keldi. Lekin Boyazid Misr va Shom lashkari

¹ **Malik Barquq** (? –1399) – cherkas mamluklaridan bo'lgan. 1382-1399-yillarda Misr sultoni.

² **Malik Barquq o'g'li Malik Faraj** – 1382-1517-yillarda Misr va Shom ustidan hukm yuritgan burjiylar sulolasidan. 1399-1405 yillarda hukmronlik qilgan.

³ Bu voqealar 1401-yil yanvarda bo'lgan.

⁴ **Yildirim Boyazid I** (1359-1403) – usmonlilar sulolasiga mansub Turkiya sultoni (1389-1402), sulton Murodxon I (1359-8139) ning to'ng'ich o'g'li, sulton O'rxon (1326-1359) ning nabirasi.

⁵ Ibn Arabshohning yozishicha, Boyazid Yildirim javob xatida Amir Temur uning

mendan yengilganini eshitgach, o'ylanib qolgani va sarosimaga tushib, shoshilinch ravishda yurishga tayyorgarlik ko'ra boshlaganini ham aytdi. Men esa kengashib, Damashq shahrini olib, Shom viloyatlarini bo'ysundirgach, Mo'sul yo'li bilan Bag'dodga qarab yurdim. Bu bilan qaysarning men bilan urush qilish niyati bor-yo'qligini bilib olmoqchi bo'ldim. Tabriz¹ tarafga qarab yurdim. Amirzodalardan ba'zilariga ko'psonli lashkar favjlarini qo'shib, Bag'dod ustiga jo'natdim. Bu vaqtda Bag'dod hokimi sulton Ahmad jaloir shaharni va uning qal'asini qo'riqlashni navkari Farruxga topshirib, yoniga ko'p odamlarni qo'shib bergandi.

Amirzodalar Bag'dodga yetib, shaharni qurshab oldilar. Ish urush qilishga borib taqalgach, chopar orqali bor haqiqatni menga arz qildilar. Bu xabarni eshitib o'zim Bag'dodga borib, shahar va qal'ani ozod etishga qaror qildim, Tabriz yo'lidan orqaga qaytib, yurish bilan Bag'dodga keldim va ehtiyotkorlik bilan harbiy hiylalar ishlatib, qal'ani qo'lga olishga kirishdim. Qamal muddati ikki oy-u va yana bir necha kunga cho'zilgandan keyingina qal'a bilan shahar ishg'ol etilib, g'alaba qozonildi. Qal'a boshlig'i Farrux Dajla daryosida g'arq bo'ldi. Men shaharga kirdim va barcha bebosh, buzuq kishilarni o'ldirishni, qal'a va shahar imoratlarini buzib yer bilan barobar qilishni buyurdim.

Bag'doddan keyin Ozarbayjonga yurish qilishga jazm qildim va o'sha yerda bir qancha vaqt turib qoldim. Shu asnoda qaysar Halab, Hims va Diyorbakr viloyatlariga lashkariy favjlarini yuborgani va mendan qochib qaysar panohiga kirgan Qora Yusuf turkman esa qaroqchilar boshlig'iga aylanib, ayniqsa ikki muqaddas shahar² ziyoratiga qatnovchilarning karvonlariga ko'p zarar keltirayotganligi xabari quloqqa cshitildi. Buning ustiga o'sha taraflardan bir jamoat kishilar kelib, ular ham Qora Yusuf-

huzuriga bo'yin egib kelishini talab qilgan, aks holda, Amir Temurning «ayollari uch taloq» («taloq bi-s-salosa») bo'lsin degan haqoratli gaplarni keltirgan.

¹ **Tabriz** – Eronning shimoliy-g'arbiy qismidagi shahar. Shaharga III-IV asrlarda Sosoniylar tomonidan asos solingan. XIII asr oxiri – XVI asr boshlarida Eron hududidagi turli davlatlarning poytaxti bo'lgan. XVIII-XIX asr boshlarida Tabriz xonligining poytaxti.

² **Ikki muqaddas shahar** – Makka va Madina shaharlari.

ning jabr-zulmidan arz qildilar. Shuning uchun Qora Yusufning jazosini berib, qaysarning ko'zini g'aflat uyqusidan ochib qo'yishim lozim ko'rindi. Bu xususda kengash o'tkazib, har bir shahar va qabiladan lashkar to'plab, Qaysarning ustiga yopirilib borishga qaror qildim. Lashkar jam bo'lgandan keyin hijriy 804-yilning rajab oyida (milodiy 1401-yil fevralida) Ozarbayjondan qaysar ustiga lashkar tortdim. O'zimdan ilgari lashkarimdan bir necha favjini Rum mamlakati ustiga to'satdan bosqin qilishga tayin qildim. Yana bir necha favjga esa yo'limizdagi to'xtash manzillarini ko'zdan kechirib, yemak-ichmakni hozirlab turishni buyurdim, o'zim Anguriya yo'li bilan qaysar ustiga lashkar tortdim. Qaysar to'rt yuz ming otliq va piyoda askari bilan menga qarshi yuzlandi.

Urushni boshladim va uni yengdim¹. Qaysarni lashkar-boshilarimdan biri qo'lga tushirib, huzurimga keltirdi. Yetti yillik yurishdan so'ng zafar va nusrat bilan Samarqandga qaytdim².

¹ Bu voqea 1402-yil 25-iyulda bo'lgan.

² Temurning 1399-1404-yillardagi muhorabalari «yetti yillik yurish» deb atalgan. Samarqandga 1404-yilning iyul-avgust oylarida qaytgan.

IKKINCHI MAQOLA

Mamlakatlarni fath etguvchi baxtli farzandlarim va jahonni idora etguvchi qudratli nabiralarimga ma'lum bo'lsinkim, Tangri taolo dargohidan umidim shulki, ko'plab farzandlarim, avlodim saltanat taxtiga o'tirib, mamlakatlarni idora etgay. Shuning uchun saltanat qurish, davlat tutish ishlarini bir necha tuzukka¹ bog'ladim va saltanatni boshqarish haqida qo'llanma (dastur ul-amal) yozib qoldirdim, toki farzandlarim va avlodimdan bo'lganlarning har biri unga muvofiq ish yuritsin, mehnat-u mashaqqatlar, ko'p harbiy yurishlar, urush-taloshlar bilan, Tangrining inoyati va hazrati Muhammadning – unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin – tolei baland millatining sharofati, onhazratning ulug'vor avlodi va qimmatli sahobalariga² qilgan muhabbat va do'stligim orqali qo'lga kiritgan davlat va saltanatni saqlagaylar.

Bu tuzuklardan o'z saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalangaylar, toki mendan ularga yetadigan davlat va saltanat zarar-u tanazzuldan omon bo'lgay.

Endi mening nomdor baxtiyor farzandlarim va mamlakatlarni zabt etguvchi iqtidorli nabiralarimga yo'l-yo'rig'im shulki, men o'n ikki narsani o'zimga shior qilib olib, saltanat martabasiga erishdim. Shu o'n ikki narsa yordamida mamlakatlarni zabt etib, saltanatimni boshqardim va saltanat taxtiga zeb-u ziynat berdim. Ular ham ushbu tuzukka amal qilsinlar. Davlat-u saltanatimni va o'zlarini ehtiyot qilsinlar.

Birinchisi – davlat va saltanatinga bog'lagan mening birinchi tuzugim – Tangri taoloning dini va Muhammad mustafoning shariatiga dunyoda rivoj berdim. Har yerda va har vaqt islom dinini quvvatladim.

¹ Tuzuk, tuzukot; to'ra va tuzuk – qonun-qoida, qonunlar, urf-odat.

² Sahoba (arabcha; Muhammad payg'ambar safdoshlari) – Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning safdoshlari va yaqin yordamchilari; keyinchalik uni bir marta bo'lsa ham ko'rgan kishilar.

Ikkinchisi shulkim, o'n ikki tabaqa va toifadagi kishilar bilan mamlakatlarni zabt etdim, ularni idora qildim. Davlat, saltanat ustunlarini o'shalar bilan quvvatlab, majlislarimni shular bilan ziynatladim.

Uchinchisi shuldirki, maslahat, kengash, tadbirkorlik, faollik va hushyorlik-ehtiyotkorlik bilan g'anim qo'shinlarini yengib, mamlakatlarni o'zimga bo'ysundirdim. Saltanatim ishlarini murosas-yu madora, muruvvat va sabr-toqat bilan yurgizdim. Ko'p narsani bilib tursam ham o'zimni bilmaslikka olardim. Do'st-u dushman bilan murosas-yu madora qildim.

To'rtinchisi – davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqardim, To'ra va tuzukka tayanib, saltanatda o'z martaba va maqomimni mustahkam saqlab turdim. Amirlar, vazirlar, sipoh, raiyat har biri o'z lavozim va martabasidan mamnun holda xizmatimda bo'lib, undan ortig'iga da'vogarlik qila olmadi.

Beshinchisi – amirlarim va sipohiylarimni martaba va unvonlar, zar-u zavarlar bilan xushnud etdim. Bazmlarda ularga o'z yonimdan o'rin berdim, shuning uchun janglarda jonlarini fido qildilar. Dirham¹ va dinorlarni² ulardan darig' tutmadim. Ularning yumushlarini yengillashtirish uchun mehnat-u mashaqqatlarini o'zimga yukladim va tarbiyat qildim. Amirlar, sipohsolorlar, bahodirlar bilan ittifoq bo'lib, ularning mardlig-u mardonavorligiga tayanib, shamshir zarbi bilan yigirma yetti podshohning taxtini egalladim. Eron, Turon, Rum, Mag'rib, Shom, Misr, Iroqi arab va Iroqi ajam, Mozandaron, Gilonot, Shirvonot, Ozarbayjon, Fors, Xuroson, Dashti Jete, Dashti Qipchoq, Xorazm, Kobuliston, Boxtarzamin, Hindistonga podshoh bo'lib, hukm surdim.

Saltanat to'nini kiygach, tinchlig-u sog'ligim ketdi, o'z

¹ **Dirham** (*yunoncha*: drachme – kumush pul va og'irlik o'lchov birligi) – VII asrdan XIV asrgacha Osiyodagi musulmon mamlakatlarda muomalada bo'lgan 3,4-3,5 gramlik kumush tanga.

² **Dinor** (*lotincha*: denarius – 10 dan iborat, 10 dan tuzilgan) – 1) qadimda musulmon mamlakatlarining 4,235 gramlik oltin tangasi. Sharqda VIII asrda birinchi bor zarb qilina boshlagan va 2,4 g oltindan iborat bo'lgan; 2) Hozirgi vaqtda Bahrayn, Bosniya va Gersegovina, Iordaniya, Iroq, Liviya, Sudan, Tunis va Quvayt davlatlarining pul birligi.

to'shagimda rohatda uxlash huzur-halovatidan voz kechdim. O'n ikki yoshimdan turli diyorlarni kezdim, ranj-u mehnat tortdim. Har xil tadbirlar qo'llab g'anim favjlarini sindirdim. Amirlar va sipohiylarning isyonlarini ko'rdim, ulardan achchiq so'zlar eshitdim. Lekin sabr-u bardosh bilan o'zimni eshitmagan-ko'rma-ganga solib, ularni tinchitdim. Qilich ko'tarib jang maydoniga otildim va shu tariqa dunyoda nom chiqardim.

Oltinchisi – adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini o'zimdagi rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayrehson ishlarim bilan odamlar ko'nglidan joy oldim. To'g'ri siyosat¹ va insof bilan sipohiylarim va raiyatni umid va qo'rqinch orasida saqladim. Fuqaro va qo'l ostimdagilarga rahmdillik qildim, sipohiylarga in'omlar ulashdim.

Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim. Zolimlar yetkazgan ashyoviy va jismoniy zararlarni isbotlaganimdan keyin, ularni shariatga muvofiq odamlar o'rtasida muhokama qildim va bir gunohkorning o'rniga boshqasiga jabr-zulm o'tkazmadim.

Menga yomonliklar qilib, boshim uzra shamshir ko'tarib, ishimga ko'p ziyon yetkazganlarni ham, iltijo bilan tavbat-zarri qilib kelgach, hurmatlab yomon qilmishlarini xotiramdan o'chirdim. Martabalarini oshirdim. Ular bilan muomalada shunday yo'l tutdimki, agar xotiralarida menga nisbatan shubha-yu qo'rquv bo'lsa, butunlay unut bo'lardi.

Yettinchisi – sayyidlar, ulamo-yu mashoyix, oqil-u donolar, muhaddislar², xabarchilar (tarixchilar)ni tanlangan, e'tiborli odamlar hisoblab, izzat-u hurmatlarini joyiga qo'ydim. Shijoatli kishilarni do'st tutardim, chunki Tangri taolo jasur kishilarni ardoqlaydilar. Ulamo bilan suhbatda bo'ldim va pok niyatli, toza qalbli kishilarga talpindim. Bularning himmatlaridan ulush tilanib, muborak nafaslarini bilan duo-fotiha berishlarini iltimos qildim. Darvish, faqir va miskinlarni o'zimga yaqin tutdim, ularning ko'ngillarini og'ritmadim va biron talablarini

¹ Bu yerda jazolash ma'nosida.

² **Muhaddislar** – Muhammad payg'ambar hayoti va faoliyati, diniy va axloqiy ko'rsatmalari (hadislarni) to'plash bilan shug'ullanadigan olimlar.

rad etmadim. Buzuqi va og‘zi shaloq g‘iybatchi odamlarni majlissimga yo‘latmadim, so‘zlariga amal qilmadim. Biror kimsaga tuhmat-u g‘iybat qilsalar, quloq solmadim.

Sakkizinchi – azm-u jazm bilan ish tutdim. Biron ishni qilishga qasd qilgan bo‘lsam, butun zehnim, vujudim bilan bog‘lanib, bitirmagunimcha undan qo‘limni tortmadim. Har neki degan bo‘lsam, unga amal qildim. Hech kimga g‘azab bilan qattiq muomala qilmadim va hech bir ishda tanglik qilmadim, toki Tangri taoloning g‘azabiga duchor bo‘lmayin va ishimni buzib, holimni tang aylamasin deb. Odam Atodan¹ boshlab Xotam ul-anbiyogacha², ulardan hozirgi damgacha o‘tgan sultonlarning qonunlari va turish-turmushlarini donolardan so‘rab-surishtirdim. Har qaysilarining yo‘l-yo‘riqlari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi axloqlari, ma‘qul sifatlaridan namuna olib, unga amal qildim. Davlatlarining tanazzulga uchrashi sabablarini surishtirdim va davlat-u saltanat zavoliga sabab bo‘luvchi ishlardan saqlandim. Naslni buzuvchi, ocharchilik va vabo kasali keltiruvchi zulm va buzuqchilikdan saqlanishni o‘zimga lozim bildim.

To‘qqizinchisi – raiyat ahvolidan ogoh bo‘ldim, ulug‘larini og‘a qatorida, kichiklarini farzand o‘rnida ko‘rdim. Har yerning tabiati, har el va shaharning rasm-u odatlari, mizojidan voqif bo‘lib turdim. Har bir o‘lka va shahar aholisining ashrof-ulug‘lari va buzurglari bilan oshna tutindim. Ularning mizojlariga, tabiatiga to‘g‘ri kelgan, o‘zlari tilagan odamlarini ularga hokim qilib tayinladim. Har bir diyor aholisining ahvolidan ogoh bo‘lib turdim. Har bir mamlakatning ahvolini, sipoh-u raiyat kayfiyatini, turish-turmushlarini, qilish-qilmishlarini, bular o‘rtalaridagi aloqalarni yozib, menga bildirib turishi uchun

¹ **Odam Ato** – islomga (shuningdek, iudaizm va xristianlikka) ko‘ra, Alloh tomonidan yaratilgan yer yuzidagi birinchi odam va inson zotining otasi. Qur‘onga ko‘ra, Alloh Odam Atoni loydan o‘zining yerdagi o‘rinbosari (xalifa) sifatida yaratib, unga o‘z ruhidan jon ato etgan. Odam Ato Abulbashar (insoniyat otasi) deb ham ataladi. Islomda Odam Ato birinchi payg‘ambar hisoblanadi.

² **Xotam ul-anbiyo** (payg‘ambarlarning oxirgisi) – Muhammad (s.a.v.) payg‘ambarga berilgan unvon.

diyonatli, to'g'ri qalamli kishilardan voqeanavislar¹ (axbornavis-xabarchilar) belgiladim. Bordiyu noto'g'ri narsa yozganlari menga ma'lum bo'lib qolsa, bunday voqeanavislarni jazoladim. Hokimlar, sipoh va raiyatdan qaysi birining xalqqa jabr-zulm yetkazganini eshitsam, ularga nisbatan darhol adolat-u insof yuzasidan chora ko'rdim.

O'ninchisi – turk-u tojik, arab-u ajamning turli toifa va qabilalaridan bo'lgan va mening panohimga kirgan kishilarning ulug'lariga hurmat ko'rsatdim, qolganlarini ham o'z holiga yarasha siyladim. Yaxshilariga yaxshilik qildim, yomonlarini esa o'z yomonliklariga topshirdim. Kim menga do'stlik qilgan bo'lsa, do'stligi qadrini unutmadim va unga muruvvat, ehson, izzat-u ikrom ko'rsatdim. Kimki mening xizmatimni qilgan bo'lsa, xizmati haqini ado etdim. Kimki menga dushmanlik qilsa-yu, keyin pushaymon bo'lib, iltijo bilan himoya istab, tiz urib oldimga kelsa, dushmanligini unutib, muruvvat va do'stlik ko'rsatdim. Chunonchi, ulus amiri Sher Bahrom avval menga hamroh edi, boshimga og'ir ish tushganda meni tashlab ketdi va dushmanlarimga qo'shildi, menga qarshi qilich ko'tardi. Oxiri bergan tuzim haqqi tizza urib, yana iltijo qilib keldi. Asl er-yigit bo'lganligi va jang-jadal bilan suyagi qotgan mardlardan ekanligi boisidan yomon ishlarining barisidan ko'z yumdim. Oldimga kelgach, o'zini hurmatlab, martabasini oshirdim. Uni mard-u mardonaliigi uchun kechirdim.

O'n birinchisi – farzandlar, qarindoshlar, oshna-og'ayni, qo'shnilar va men bilan bir vaqtlar do'stlik qilgan barcha odamlarni davlat-u ne'mat martabasiga erishganimda unutmadim, mol-u mulk va naqd pul bilan haqlarini ado etdim. O'z farzandlarim, qavm-u qarindoshlarimdan qarindoshlik mehrini uzmadim. Ulardan noravo ish o'tgan bo'lsa, darhol bog'lab, o'ldirishga buyurmadim. Har kimni turish-turmushning past-u balandlarida turli yo'llar bilan sinab bilib oldim va ularga shunga yarasha muomala qildim. Hayotning ko'p issiq-sovug'ini ko'rib, ulardan saboq olib, tajribamni oshirdim. Shuning uchun do'st-u dushman

¹ Voqeanavis – yurtida bo'lib turgan voqealarni kunma-kun yozib boruvchi odam.

bilan kelishib yashadim.

O'n ikkinchisi – do'st-dushmanligiga qaramay, har joyda sipohiylarni hurmat qildim, chunki ular boqiy mato bo'lgan jonlarini foniyl dunyo moli uchun sotadilar. O'zlarini ma'rakamaydon, halokatga otib, jonlarini qurbon qiladilar. Agar g'anim sipohidan biror odam o'z valine'matiga sidqidildan xizmat qilib urush kunlarida menga qarshi qilich ko'targan bo'lsa ham, unday odamga nisbatan lutf-marhamatlar ko'rsatdim. Qoshimga panoh istab kelganda, uni qadrlab, ishonchini qozondim, vafodorligi va haqiqat bilan xizmat qilishiga ishonдим.

Qaysi bir sipohiy tuz haqi va vafodorlikni unutib, xizmat vaqtida o'z sohibidan yuz o'girib, mening oldimga kelgan bo'lsa, unday odamni o'zimga eng yomon dushman deb bildim. Chunonchi, To'xtamishxon bilan bo'lgan urushda uning amirlari menga xabarlar va shikoyat-arizalar yozib, o'z hukmdorlari, ya'ni mening dushmanim bo'lmish To'xtamishxon bergan tuz haqini unutdilar. Vafodorlik va haqiqatni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, mening huzurimga panoh istab kelganlari uchun ularni la'natladim, o'zimcha: «Bular o'z sohibiga vafodorlik qilmagach, menga qilarmidi?» – deb o'yladim.

Yana tajribamda ko'rib bildimki, davlat agar din-u oyin¹ asosida qurilmas ekan, to'ra-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'xsharkim, uni ko'rgan har kimsa, nazarini olib qochadi. Yoxud kas-u nokas tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigi-to'sig'i yo'q uyga o'xshaydi.

Shuning uchun ham men o'z saltanatim binosini dini islom, to'ra va tuzuk asosida mustahkamladim. Saltanatni boshqarishimda uchragan har qanday voqea va ishni to'ra va tuzuk asosida bajardim.

Dilimning mashriqidan ko'tarilgan birinchi tuzuk shundan iborat bo'ldiki, islom dinini yoyib, Muhammad – unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin – shariatini quvvatladim. Jahonning turli mamlakatlari, katta va kichik shahar-

¹ Oyin – qoida, rasm, tartib, usul, odat, ravish, tarz.

larida islom dinini va odamlarning eng xayrlisining¹ (hazrati Muhammadning) to'g'ri yo'llarini targ'ib etdim. O'z saltanatim-ni shariat bilan bezadim.

Ravshan dinga rivoj berishda qo'llagan birinchi tuzugim shu bo'ldiki, sayyidlar orasidan layoqatli bittasini ahli islomga sadr² etib tayinladim. Tamom vaqflarni³ boshqarish va nazorat qilish uchun mutavaliy⁴ tanlashni, har bir shahar va viloyatda qozi, mufti⁵, muhtasib⁶ tayinlashni uning o'ziga havola etdim. U sayyidlar, ulamo, shayxlar va boshqa diniy arboblarga suyurg'ol⁷ belgilab, har birining vazifasini tayin qilsin, dedim.

Lashkarlar uchun maxsus qozi va raiyat uchun alohida qozi tayinladim; har mamlakatga shayxulislom⁸ yubordimki, toki musulmonlarni gunoh ishlardan qaytarib, ularni yaxshi va savob ishlarga undasin.

Har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqolar⁹ qurishni, yo'lovchi musofirlar uchun yo'l ustiga rabotlar¹⁰ bino

¹ **Xayr ul-anom** – odamlarning eng xayrlisi, hazrati Muhammad (s.a.v.)ning sifatlaridan.

² **Sadr** (*arabcha*; yuqori o'rin, oliy mansab; ibtido; birinchi misra) – vaqf va din ishlari bilan shug'ullanuvchi amaldor.

³ **Vaqf** – davlat va xususiy kishilar tomonidan diniy muassasalar, masjid, madrasalar, xonaqolar va mezarlarga ajratilgan mol-mulk.

⁴ **Mutavalli** – vaqf mulkiga va undan keladigan daromadga vasiylik qiluvchi, uni taqsimlovchi diniy mansabdor.

⁵ **Mufti(y)** (*arabcha*; fatvo beruvchi) – musulmonlarda oliy lavozimli ruhoniylar: shariat qonunlarini talqin qiluvchi, shariat va huquq masalalari yuzasidan hukm chiqaruvchi, fatvo beruvchi lavozimli ulamo.

⁶ **Muhtasib** (*arabcha*; tarozi va o'lchovlar noziri) – o'rta asr musulmon davlatlarida din va jamoat tartibini saqlovchi, diniy urf-odatlar, amallarga rioya qilinishini nazorat etuvchi amaldor.

⁷ **Suyurg'ol** (*mo'g'ulcha*; in'om, sovg'a qilish; marhamat) – o'rta asrlarda qo'shin boshliqlari, ko'zga ko'ringan saroy shoirlari, yirik mansabdorlar, yirik musulmon ruhoniylari va shu kabilarga davlat oldida ko'rsatgan katta xizmatlari evaziga xon va podshohlar tomonidan qilinadigan turli-tuman in'om: yer-suv, kiyim-kechak, mol-u mulk va boshqalar.

⁸ **Shayxulislom** (*arabcha*; islom dini shayxi; diniy qonunlarni sharhlovchi) – musulmon ruhoniylari boshlig'ining unvoni, oliy diniy unvon hamda shu unvonga ega kishi, bosh ruhoniylar.

⁹ **Xonaqoh** (*forscha*; xilvatxona, uzlat; darvishlar makoni) – 1) masjidning namoz o'qiladigan, odatda keng va katta xonasi. So'fiylar mashg'ulotlarini o'tkazish uchun mo'ljallangan katta xona va uning atrofidagi hujralar; 2) mahalla, qishloq masjidlarining tomi gumbazli yoki tekis bo'lgan qishki qismi.

¹⁰ **Rabot** – karvon qo'nib o'tadigan joy, karvonsaroy.

qilishni, daryolar ustiga ko'priklar qurishni buyurdim.

Musulmonlarga diniy masalalardan ta'lim berib, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir¹, ha-dis², fiqhdan³ dars berishlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar⁴ tayin qildim. Turli mamlakatlardagi sadrlar va qozilarga shariatning asosiy talablari qanday bajarilayotganligi xususida menga xabar qilib turishni buyurdim. Shunga o'xshash har el va har shaharda sipoh va raiyat orasida urf-odatlariga oid janjalli ishlar haqida menga ma'lumot berib tursin deb adolat amirini tayinladim.

Shu tariqa islom dinini rivojlantirib, shariatni musulmon mamlakatlariga yoydim. Islom dinini yoyib, unga ravnaq berganim haqidagi ovoza katta-yu kichik ahli mo'minning qulog'iga yetgandan keyin, islom olimlari: «Tangri taolo har yuz yilda Muhammad – unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin – diniga rivoj berish va yangilash uchun bir kishini islom dinining yoyuvchisi va yangilovchisi sifatida ixtiyor etadi. Bu sakkizinchi yuz yillikda⁵ Amir sohibqiron⁶ islom dinini jahon ahliga tarqatdi. Shuning uchun bu yuz yillikda Muhammad dinining yangilovchisi shu kishi bo'lg'ay» – deb fatvo berdilar.

Zamon ulamosining ulug'i bo'lmish Mir Sayyid Sharif⁷

¹ **Tafsir** – Qur'oni karimni izohlash, sharhlash.

² **Hadis** (*arabcha*; rivoyat) – Qur'ondan keyingi muqaddas manba. Muhammad payg'ambarning faoliyati va ko'rsatmalari haqida rivoyatlar majmui (Rasululloh sallallohu alayhi vassallamning turli sharoitlarda shariat ahkomlariga oid aytgan so'zlari ham hadisdir).

³ **Fiqh** (*arabcha*; bilim, tushuncha; musulmon huquqi) – din, shariat qonun-qoidalari haqidagi fan, islom huquqshunosligi, ilohiyot.

⁴ **Mudarris** (*arabcha*; dars beruvchi; o'qituvchi, muallim) – madrasada dars beruvchi kishi, madrasa o'qituvchisi.

⁵ **Sakkizinchi yuz yillik** – hijriy yil hisobidagi sakkizinchi asr, milodiy XIV asr.

⁶ **Sohibqiron** – Amir Temurning laqabi. «Sohib» – ega, «qiron» – ilmi nujumda ikki sharofatli sayyora, Zuhra (Venera) va Mushtariy (Yupiter) o'z harakatida bir-biriga yaqinlashgan holatni «qiron burji» deb atab, uni baxt-saodat alomati, deb fol ko'rilgan. Sohibqiron – mazkur ikki sayyora bir-biriga yaqinlashgan vaqtda tug'ilgan baxtiyor podshoh, demakdir.

⁷ **Sayyid Sharif Jurjoniy** (1339 – 1413) – Amir Temur davrida yashab ijod etgan yirik mutakallim, faylasuf, shoir va munajjim. «Mutavval», «Al-Usul ul-mantiqiyya», «Tarjumon ul-Qur'on», «Fann ul-muammo va usuli va tasorifi baforsiy» – «Muammo fani va uning fors tilidagi usuli va turlanishi» kabi asarlar yozgan. Avval Sherozda mudarrislik qilgan, 1387-yildan esa Amir Temur taklifi bilan Samarqandga kelgan va u yerdagi dorushshifoda o'z faoliyatini davom ettirgan. Temur vafotidan so'ng Sherozga

bu xususda menga maktub yo'llab yozgan edilarki, ilgarigi va keyingi avlod islom olimlarining barchasi bir og'izdan ittifoq bo'lib deganlarki, Alloh taolo hazrati risolatpanoh payg'ambarimiz, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, uning dinini tarqatish uchun har yuz yilda bir kishini dinni yangilovchi sifatida ixtiyor etadi. Sakkizinchi yuz yillikning boshida Amir sohibqiron haqiqiy dinni rivojlantirdi va har tomonga yoydi. Dini islom olamning turli o'lkalari va shaharlarida ravnaq topdi. Haqli ravishda bu asrda dinning tarqatuvchisi Amir sohibqironligi tasdiqlandi. Ushbu maktubning nusxasi budir:

«Yo, Alloh! Kimki Muhammad dinini qo'llab-quvvatlasa, Sen ham uni qo'llagil, kimki Muhammad dinini xor qilsa, Sen ham uni xor tutgil» (duo).

Risolatpanoh payg'ambarimiz hijrat¹ etganlariga ham sakkiz yuz yildan oshdi. Har yuz yil boshida Alloh taolo va taqaddus o'z elchisi va habibi Muhammad dinini uning ummatiga tarqatuvchi va yangilovchini ixtiyor aylaydi. Allohga hamdu sanolar bo'lsinki, sakkizinchi yuz yillik boshida Alloh taolo Amir sohibqironni islom dinining yangilovchisi va rivojlantiruvchisi sifatida ixtiyor ayladi va u turli o'lkalar va mamlakatlarda aholiga dini Muhammadiyni qabul qildirdi. Ilk islom olimlari dinni yangilovchilar ahvolini o'rganib, o'z kitoblarida bu haqda ma'lumot berganlar. Bu yangilovchilar quyidagilardir:

Hijratdan keyingi birinchi yuz yillikda dinni yangilovchi kishi Umar ibn Abdulaziz² edilar. U xorijiylar³ minbardan turib, hazrati Aliga ta'na qilishib, la'natlar yog'dirishib, Islom dinini zaiflashtirganda, bu nizoni bartaraf qildi. O'sha vaqtda Islom ahli ittifoqi buzilib, kina-yu adovat paydo bo'lgan edi; bir toifa odamlar to'g'ri yo'ldan borgan xalifalarni (xulafo ar-roshidinni)

qaytib, 1413-yilda dunyodan ko'z yumgan.

¹ **Hijrat** (arabcha; ko'chib o'tish) Muhammad payg'ambar va tarafdorlarining Makkadan Madinaga ko'chishi. Bu voqea milodiy 622-yili sodir bo'lgan. 622-yil musulmon yil hisobi (hijriy)ning boshlanishi deb hisoblanadi.

² **Umar ibn Abdulaziz** (682-720) umaviy xalifalardan. 717-720-yillarda xalifalik qilgan.

³ **Xorijiylar** (arabcha; ajralib chiqqan, isyonchi) – islomdagi ilk oqim tarafdorlari: xalifa Ali (656-661) bilan umaviylar o'rtasidagi kurash davomida vujudga kelgan.

la'natlab, ularga ta'na-yu dashnom yog'dirdilar, boshqa birlari esa mo'minlar amiri hazrati Ali boshliq imom Husayn¹ va hazrati Abbosni² la'natlar edilar. Bu ikki guruh ham o'zaro adovatda bo'lib, o'ta mutaassib³ edilar. Umar ibn Abdulaziz bu nizolarni bartaraf qilib, dini Islomni yangiladi.

Ikkinchi yuz yillikning boshida kelgan din yangilovchisi xalifa Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid⁴ edi. U islom dinida paydo bo'lgan yetmish ikki turli botil mazhablarni⁵ yo'qotib, haq mazhabi ahli sunna va-l-jamoani rivojlantirdi. Ali ibn Muso Ja'farni⁶ – undan Alloh rozi bo'lsin – Xurosondan olib kelib, uni o'ziga valiahd deb e'lon qildi. Uning izni va maslahati bilan mamlakatda hukmronlik qildi.

Uchinchi yuz yillik boshida dini muhammadiyni yangilovchisi xalifa Muqtadir billoh Abbosiy⁷ edi. Abu Tohir boshchiligidagi qarmatlar⁸ Makkai muazzamani bosib olib, arafa kuni

¹ **Husayn ibn Ali** (626-680) – Ali ibn Abu Tolibning (Fotimadan tug'ilgan) kichik o'g'li, Muhammad (s.a.v.) ning nabirasi, 3-shia imomi. 669-yilda Hasan vafot etgandan keyin Ali tarafdorlari uni o'z rahbari deb e'lon qilgan. 680-yil 10-oktabrda Karbalo dastidegi jangda vafot etgan va shu yerga dafn etilgan. Shuning uchun shialarning Karbalodagi shu joy asosiy muqaddas ziyoratgohiga aylangan. Husayn halok bo'lgan sana shialarda motam kuni sifatida nishonlanadi.

² **Hazrati Abbos** – Muhammad payg'ambarning amakivachchasi Abul-Abbos as-Saffoh (749-754): abbosiylar sulolasining asoschisi.

³ **Mutaassib** (*arabcha*; o'ta fidoyi, berilgan; g'ayratli) – 1) dinga qattiq berilgan, unga ko'r-ko'rona amal qiluvchi; 2) birovga ko'r-ko'rona ergashuvchi, biror g'oyaga ongsiz ravishda qattiq beriluvchi.

⁴ **Ma'mun ibn Horun ar-Rashid** (763-766 – 809) – 786-809-yillarda abbosiylar sulolasidan bo'lgan xalifa.

⁵ **Mazhab** (*arabcha*; yo'l, harakat tarzi; diniy ta'limot, dinning biror tarmog'i) –

1) islomda diniy huquq tizimlari va yo'nalishlari; umuman, an'anaviy diniy huquq doirasidan chiqmagani holda, shariat masalalarida yengilroq yoki qattiqroq hukm chiqarishlari bilan bir-biridan farqlanuvchi yo'nalishlar, oqimlar.

⁶ **Ali ibn Muso Ja'far** – shiylarning sakkizinchi imomi (765-818).

⁷ **Abdulloh al-Muqtadir Billoh** (895-932) – abbosiy xalifalardan. 908-929-yillar xalifalik qilgan.

⁸ **Qarmatlar** – ismoiliylar asosiy shoxobchalaridan birining tarafdorlari. Qarmatlar harakati IX oxirida Iroq janubida vujudga kelgan. Suriya va Yamanga tarqalgan dehqonlar, ko'chmanchi badaviylar va hunarmandlardan tashkil topgan. Harakat o'z nomini uning rahbari va tashkilotchisi Hamdon ibn al-Ash'asning laqabi Qarmat (oxud Qarmatiya)dan olgan. Uning ma'nosi manbalarda turlicha («kalta oyoq», «qizil ko'z» va boshqalar) izohlangan. Biroq Hamdongacha ham Qarmatiya nomi bor edi, binobarin Hamdon o'z laqabini o'sha davrda mavjud bo'lgan shialikning birov bir tashkiloti nomidan olgan deb hisoblash mumkin. Qarmatlar abbosiylar xalifaligiga qarshi

hajga borganlardan o'ttiz mingtasining joniga qasd qildilar va ularni shahid etdilar. Muqaddas qora tosh (al-Hajar al-asvad)ni Ka'ba ichidan ko'tarib olib ketdilar. Islom mamlakatlarini vayron etib, qatliom va talon-toroj qildilar. Shu sababdan islom dini zaiflashib qoldi, Muqtadir billoh bu qavm ustiga lashkar tortib, ularni uloqtirib tashladi va fitnani bostirdi. Bu bilan Islom dini va shariatga rivoj berdi.

To'rtinchi yuz yillikning boshida dini Muhammadiyni rivoj ettirgan kishi Izzuddavla Daylamiy¹ edi. Shu davrning xalifasi abbosiy Muti' amrilloh² hukmronligi vaqtida bo'lgan fisq-fujurlar va unga tobe kishilarning zulmi orqasida dini Islom zaiflashgan va islom mamlakatlarida turli-tuman fisq-fasod ko'paygandi. Izzuddavla bu xalifani taxtdan yiqitib, o'rniga o'g'li Toi'³ billohni valiahd qildi. Izzuddavla shaxsan o'zi bu dinni tarqatish va tozalashda, bid'atni⁴ yo'qotishda, noshar'iy ishlarni bartaraf qilishda, jabr-zulmni tugatishda mutasaddi bo'ldi. Dini Muhammadiyga rivoj berdi.

Beshinchi yuz yillik boshida din-u shariatni rivojlan-tirgan odam sulton Sanjar ibn sulton Malikshoh⁵ edi. Shayx

qo'zg'olonlarga boshchilik qilgan. Qarmatlar yerga jamoa egaligini, umumiy (qullardan tushqari) tenglik g'oyalarini targ'ib etishgan. Ular islom marosimlarini bajarmagan, shariat qoidalarini tan olmagan, ularda masjidlar bo'lmagan. Qarmatlar musulmonlarning ziyoratgohlari (masalan, Ka'ba va u yerdagi qora tosh hajar al-asvad)ni bid'at deb hisoblaganlar. 899-yil qarmatlar Bahraynni bosib olib, Al-Aqsoda (Sharqiy Arabiston) o'z davlatini tuzgan, bu davlat XI asr oxirigacha mavjud bo'lgan. 930-yil haj vaqtida qarmatlar Makkaga hujum qilib, uni talon-toroj etishgan, hajga borganlarning ko'pini o'ldirishgan, bir qismini qul qilishgan, u yerdagi qora toshni o'lja qilib olib ketishgan (20 yildan so'ng qaytib berishgan). Bu hol keng xalq ommasini qarmatlardan chetlashtirdi. XI asr oxiri – XII asr boshlarida Iroq va Eronda ularga qarshi shiddatli kurash boshlangan va qarmatlar harakati bostirilgan. Keyinchalik qarmatlar ismoiliylarning boshqa oqimlariga qo'shilib, yo'qolib ketgan.

¹ **Izzuddavla Daylamiy** – huvayhiylardan. 967-978-yillarda hukmronlik qilgan.

² **Xalifa Muti'** – abbosiylardan. 946-974-yillarda hukmronlik qilgan.

³ **Xalifa Toi'** – abbosiylardan. 974-991-yillarda hukmronlik qilgan.

⁴ **Bid'at** (arabcha; – yangilik, yangilik kiritish; dinga qarshi xatti-harakat) – 1) diniy aqidalarga kiritilgan o'rinsiz isloh, dinga xilof yangilik; dinda keyinchalik paydo bo'lgan narsa; 2) eskidan qolgan urf-odat, rasm-rusm.

⁵ **Sulton Sanjar** (1086-1157) – 1118-1157-yillarda Saljuqiylar davlati sultoni. Uning nomi Qashqardan Yamangacha, G'aznadan Ummongacha, Kavkaz va Anatoliyadan Makka va Madinagacha xutbaga qo'shib o'qilgan.

Ahmadi Jom¹ va hakim Sanoiy² uning zamondoshlari bo'lib, sulton ularning muridi edi. Bu davrda dinsizlar va johillar islom dinini zaiflashtirgan edi. Sulton Sanjar dinsizlarni yo'qotib, islom dinini rivojlantirishga kirishdi. Dini Muhammadiyga itoat va tobelikda shunday darajaga erishdiki, shariatga xilof bo'lgan hech bir ish qilmadi.

Oltinchi yuz yillikning boshida din yangilovchisi G'ozonxon ibn Arg'unxon ibn Xalokuxon³ edi. Islom dini turkistonlik kofirlarning istilosi natijasida zaiflashgan edi. Alloh taolo din rivoji uchun G'ozonxonni yuz ming askari bilan qo'zg'adi. Tangri taoloning irodasi bilan unga topshirilgan yuz ming askar Lor sahrosida shayx Ibrohim Hamaviy⁴ rahnamoligida Allohga imon keltirib, musulmon bo'ldilar. Tillarida: «Allohdan boshqa Xudo yo'q, Muhammad Allohning yerdagi elchisidir», degan imon kalimasini keltirdilar va kufr⁵-bid'at ishlarini tashladilar. Mamlakatda va shaharlarda shariatga rivoj berdilar.

Yettinchi yuz yillikning boshida kelgan O'ljoytu Sulton⁶ ibn Arg'unxon, laqabi Sulton Muhammad Xudobanda edi. Mazkur sanada⁷ og'asi G'ozonxondan so'ng saltanat taxtiga o'tirdi. Bir kuni uning qulog'iga dini Muhammadiy shu qadar bo'shashganki, namoz vaqtida musulmonlar tashahhuddan⁸ so'ng Muhammadga, uning avlodiga salavot aytmay qo'yibdilar, degan gap yetkazildi. U o'rnidan turib Sultoniya⁹ jome' masjidiga bordi va u yerga islom ulamosi hozir bo'lishini buyurdi. So'ngra sulton ulardan «Namoz vaqtida Muhammadga va uning nasli-avlodiga salavot aytishning nima fazilatlar bor?» – deb

¹ **Ahmadi Jom** – xurosonlik mashhur hadis olimi va mutasavvif shoir (1049-1142).

² **Hakim Sanoiy** – g'aznaviylar davrida yashagan yirik shoir (1070-1140).

³ **G'ozonxon ibn Arg'unxon ibn Halokuxon** – 1295-1304-yillarda Eron va Ozarbayjonni idora qilgan mo'g'ul xoni.

⁴ **Shayx Ibrohim Hamaviy** – bahrobodlik (Xuroson) shayx Sadriddin Ibrohim.

⁵ **Kufr** – islomni tanimaslik; xudosizlik, kofirlik.

⁶ **O'ljoytu Sulton** – 1304-1317-yillarda Eron va Ozarbayjonni idora qilgan.

⁷ Mazkur sana deyilganda 1304-yil nazarda tutilgan.

⁸ **Tashahhud** – Allohning yagonaligi va Muhammad payg'ambarning elchiligini bildiruvchi diniy ibora; islom ruknlarining birinchisi; ko'pincha kalimai shahodat deyiladi.

⁹ **Sultoniya** – Eron Ozarbayjonidagi shahar; halokuiylar poytaxti.

so'radi. Ular bir ovozdan: «Xudoi taolo hukmiga ko'ra namozda Muhammad va uning avlodiga salavot aytish lozimdir», – deb javob berdilar. O'sha payt bir guruh ulamo: «imom Shofe'iy¹ Muhammadga va uning avlodiga salavot aytmasdan o'qilgan namoz buzilgan hisoblanadi, deb aytganlar», – deb o'z fikrini bildirdi. Yana bir guruhi aytdilarkim: «Imomi A'zam² demishdirki, Muhammadga va uning avlodiga salavot aytilmay o'qilgan namoz makruhdir³». Shunda sulton ulamodan so'radi: «Nega salavot aytganda payg'ambarimiz nasli-avlodidan bo'lgan har bir kishining nomi alohida zikr etilmaydi-yu, faqat xotam ul-anbiyo bo'lmish payg'ambarimizga salavot aytgandagina «va uning avlodi...» deb qo'shadilar?». Butun ulamo bu savolga javob berishga ojizlik qilib, o'ylanib qolishdi. Shunda sulton aytdi: «Bu savolga javob berishda xotiramga ikki dalil keladi. Birinchisi shulki, dushmanlar payg'ambarimiz Muhammadni o'g'ilsiz (abtar) deb atadilar. Tangri taolo naslsizlikni ularning o'ziga ravo ko'rdi. Dunyodan nasllari uzildi. Agar nasl qolgan bo'lsa ham nom-nishonsiz bo'lib, ularning nomini biror kishi tilga olmaydi. Ammo payg'ambarimiz oilasining zurriyotlari soni shu qadar o'sdiki, ularning hisobini Allohdan boshqa hech kim bilmaydi. Payg'ambarimizga, unga Allohning marhamatlari va salomlari bo'lsin, salavot aytgandan keyin ularga ham yaxshilik tilaydilar. Ikkinchisi shulki, jami o'tgan payg'ambarlarning dinlari, qilgan ishlari yo yo'qoldi yo o'zgarardi. Ular dinining ahkomlari doimiy emas edi. Ammo hazrati Muhammad – unga Allohning marhamatlari va salomlari bo'lsin – dini o'zgarishdan omon bo'lib, qiyomatgacha shu yo'lda saqlanur. Shunday bo'lgach, onhazrat (payg'ambar)ning ummatlari salavot aytish vaqtida uning muborak nomini zikr etgan paytda, uning avlodini ham

¹ **Imom Shofe'iy** (asl ismi: Abu Abdullo Muhammad ibn Idris ash-Shofe'iy) (767-820) – sunniylikdagi shofe'iya mazhabining asoschisi.

² **Imomi A'zam** (asl ismi: Abu Hanifa Nu'mon ibn Sobit) (699-767) – hanafiya mazhabining (sunnadagi to'rt mazhabdan birinchisi) asoschisi.

³ **Makruh** (*arabcha*; rad etilgan, qoralangan, nomaqbul) – shariat ko'rsatmalari (farz, mandub, muboh, harom bilan birga)dan biri, qat'iyon taqiq qilinmagan, lekin nomaqbul hisoblangan va rad etilgan xatti-harakatlar makruh hisoblangan, bunday xatti-harakat uchun jazo belgilanmagan.

eslashlari lozimdur. Ummatlarga ma'lum bo'lsinkim, Muhammad dinining homiylari, Qur'oni karimni sharhlovchilar, maqtovg'a loyiq shariat ilmining hofizlari, anbiyo va mursallar¹ ilmlarining vorisidirlar. Musulmon dinining ilmlari va islomning farz-u² vojiblarini ulardan o'rganadilar, din ishlarida shularga ergashib, ularni hurmat qilishni o'zlariga lozim deb biladilar», – dedi.

Sulton shu so'zlarni aytgani hamonoq, masjidga to'plan-gan ulamo va odamlar birdaniga gulduratib, payg'ambarga va uning avlodiga salavot o'qidilar. Shunda sulton aytdi: «Muham-mad avlodidan birinchisi – hazrati Ali, so'nggisi – imom Muhammad Mahdiy³ oxirzamondir. Shunday bo'lgach, pay-g'ambarimiz avlodining izni va ruxsatisiz uning mulkiga qo'l tekkizmasligimiz zarur, aks holda bosqinchilik qilgan bo'lamiz». Sultonning bu so'zlari xos-u omning qulog'iga eshitilgach, bar-cha ulamo uning aytganlarini qabul etdi. Gap-lari inobatga olinga-nidan so'ng, sulton amr qildi: «Haqiqat shul erkan, ahli bayt⁴ nomiga xutba⁵ o'qib, ularning nomi zarblangan pullar chiqarish lozim». Bu gaplarni eshitgan-ko'rgan ulamo uning fikrini tasdiq-lab Allohga imon keltirdilar va: «O'ljoytu Sulton – din-u shariat-ga rivoj beruvchi», – deb fatvo yozdilar.

Sakkizinchi yuz yillikda chiqqan din yangilovchisi Amir Sohibqirondirki, olamning turli mamlakatlari va shaharlarida din-u shariatni rivojlantirib, sayyidlar va ulamoni izzat-u ikrom qildi. Payg'ambar xonadoni zurriyotlarining maslahati, izni bilan uning mulkini tasarruf qildi.

Mir Said Sharif yozgan ushbu maktub menga yetgach, Tangri taologa shukr aytib, Muhammad va uning xonadoniga iltijo qilib, Tangri taologa yolvordim: «*Menga din-u shariatni yangilash va unga rivoj berishda madad bergil!*» So'ng bu mak-tubni olib, pirim Abu Bakr Toybodiyning huzurlariga yubordim.

¹ **Mursallar** – elchilar, payg'ambarlar.

² **Farz** – shariatda barcha musulmonlar bajarishi lozim bo'lgan shartlar.

³ **Muhammad Mahdiy** – 874-878-yillar orasida 7-9 yoshida bedarak yo'qolgan (tarixiy nuqtai nazardan o'ldirilgan bo'lishi kerak) 12-imom.

⁴ **Ahli bayt** – Muhammad payg'ambar oilasidan bo'lganlar.

⁵ **Xutba** – juma va hayit namozi oldidan qilinadigan diniy va'xonlik va pand-nasihat.

Ul zot maktub chetiga mana bu so'zlarni yozib menga qaytar-dilar:

«Din-u shariatga rivoj beruvchi Amir Temur sohibqiron-ga Alloh uni qo'llasin, ma'lum bo'lsinkim, bu ish ul qutbi saltanatga Alloh taolo tarafidan berilgan juda katta ehson va buyuk yordamdir. Din yangilash, shariatga rivoj berishdek ulkan ishda Tangri taolo senga yordam bag'ishlamishdir. Vafodor-liging va yaxshi ishlaringni qancha oshirsang, Alloh ham senga inoyat va karamini shuncha oshirgay».

Pirimga yuborgan ushbu maktub, uning xati bilan ziynat-lanib menga qaytgach, sayyidlar va ulamoni izzat-u ikrom etishni bajo keltirib, shariat rivoji uchun ilgarigidan ham ko'proq sa'y-harakat qildim. Bu maktub mazmunini mening voqealarim to'p-langan tarix daftariga¹ yozishlarini buyurdim.

Dinu shariat ishlari tuzukini tartibga keltirganimdan so'ng, saltanatim korxonasining tuzukini tuzishga kirishdim. Saltanat ishlarini qonun va qoidalar (to'ra va tuzuk)ga solib, uning martabalari (ahvoli)ni mustahkamladim. Saltanatning martabalari tuzukini quyidagilarga tayanib tuzdim:

Birinchidan, saltanatim qonun-qoidalarini islom dini va kishilarning eng xayrlisi (hazrati Muhammad)ning shariatiga bog'lab, izzat-u hurmatlash vojib bo'lgan onhazratning avlodi va sahobalariga muhabbat bildirgan holda ularni mustahkamladim. Saltanatim martabasini qonun-qoidalar asosida shunday saqla-dimki, saltanatim ishlariga aralashib, ziyon yetkazishga hech bir kimsaning qurbi yetmasdi.

Ikkinchidan, sipoh-u raiyatni umid va qo'rquv orasida saqladim. Do'st-dushmanni murosa-yu madora martabasida tutdim. Qilmishlarini, aytgan gaplarini gohida sabr-toqat, gohida bilib-bilmaslikka olish bilan o'tkazdim. Do'st-dushmandan kimki menga iltijo qilib kelgudek bo'lsa, do'stlarga shunday muomala qildimki, do'stligi yanada ortdi, dushmanlarga esa shunday munosabatda bo'ldimki, ularning dushmanligi do'stlikka aylandi. Menda biron kimsaning haqi bo'lsa, haqini hech vaqt

¹ Ehtimol, bu daftar «Temur tuzuklari»ning yozilishida asos bo'lgandir.

unutmadim. Biron kimsa bilan tanishgan bo'lsam, uni hech vaqt nazarimdan chetda qoldirmadim. Davlatim va saltanatim quyoshi ko'tarilib kelayotgan vaqtda menga iltijo qilib kelgan nekukor va badkirdor odamlar, xoh menga yaxshilik qilgan bo'lsinlar, xoh yomonlik, saltanat taxtiga o'tirganimdan keyin ularni xayr-ehsonlarim bilan xijolatga qo'ydim. Menga qilgan yomonliklaridan ko'z yumib, ularni yomon qilmishlari daftari ustiga afv qalamini tortdim.

Uchinchidan, hech kimdan o'ch olish payida bo'lmadim. Tuzimni totib, menga yomonlik qilganlarni Parvardigori olamga topshirdim. Ish ko'rgan, sinalgan, shijoatli er-yigitlarni qoshimda tutdim. Sofdil kishilar, sayyidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi. Nafsi yomon himmatsizlarni, ko'ngli buzuk qo'rqoqlarni majlisimdan quvib yubordim.

To'rtinchidan, ochiq yuzlilik, rahm-shafqat bilan xalqni o'zimga rom qildim. Adolat bilan ish yuritib, jabr-zulmdan uzoqroqda bo'lishga intildim.

Shu paytda pirimdan xat keldi. Ular:

«Buyuk zafarlar sohibi Temurga, Alloh uni hamisha qo'llasin, ma'lum bo'lsinkim, uning saltanati korxonasi Tangri taolo korxonasining bir kichik nusxasidirki, unda turli mansabdagi xodim va xizmatkorlar (amale va fa'le), noiblar, eshik og'alari (hujjob) bordir, ularning har biri martabasiga yarasha o'z yumushi bilan mashg'uldir, hech biri o'z martabasidan chetga chiqmaydi va doimo Allohning amriga muntazir bo'lib turadilar. Shunday bo'lgach, sen hamisha hushyor va ehtiyotkor bo'lgin, toki vazirlar, lashkarboshilar, amaldorlar, ish boshqaruvchilar, sipohsolorlardan hech biri o'z martabasi chegarasidan chiqmasin va doimo sening hukmingga muntazir bo'lib turishsin. Har toifa va har qavmni o'z martabalarida tutginki, saltanating nizomga kelib, davlat intizomga kirgay. Agar har narsani va har kimni o'z martabasida saqlay olmasang, saltanatingga bundan ko'p xalal va ziyon yetgay. Demak, har kimning qadr-qiymatini, tutgan mavqeini va har narsaning o'lchovini belgilab olishing va shunga muvofiq ish yuritishing kerak. Hazrati Muhammad avlodidan bo'lganlarning martabasini boshqa-

lardan yuqori ko'tarib, ularning izzat-hurmatini joyiga qo'ygil. Ularga qancha ko'p muhabbat bildirsang ham, uni isrof deb o'ylama, chunki qaysi ish Xudo yo'lida bo'lsa, unda isrof yo'qdir. O'n ikki toifa bilan davlatingga ziynat berib, shular bilan saltanat qurgil. Vassalom», – deb yozibdilar.

Pirimning ushbu xati menga yetishgach, unda buyurilgan har bir narsani bajo keltirdim. Saltanatim ishlarini qonun-qoida va intizomga solib, saltanatim martabasiga zeb-u ziynat berdim. Saltanatimni o'n ikki toifaga bo'lib, ularga tayangan holda ish yuritdim. Saltanatim qonun-qoidalarini ham shu o'n ikki toifaga bog'lab tuzdim. Bu o'n ikki toifani saltanatim falakining o'n ikki burji va davlatim korxonasining o'n ikki oyi deb hisobladim.

Birinchi toifa – sayyidlar, ulamo, shayxlar, fozillarni o'zimga yaqin oldim. Ular mening saroyimga doimo kelib-ketib, majlisimni bezab turishdi. Diniy, huquqiy, aqliy masalalarni o'rta tashlab, qimmatli fikrlar bildirishardi. Halol va haromga oid masalalarni men ulardan o'rgandim.

Ikkinchi toifa – oqillar va kengash sohiblari, ehtiyotkor arboblardir, sergak va oqibatni o'ylab, olisni ko'rib ish yurituvchi, keksa va tajribali kishilarni xos majlisimga kiritib, suhbatlaridan, ishlaridan naf olib, tajriba hosil qilardim.

Uchinchi toifa – duogo'y kishilarni qadrladim. Ular bilan xilvatda suhbat qurib, ko'nglimdagi maqsadimni aytib, duo tilardim. Majlislarda, bazmlarda, jang maydonlarida ulardan ko'p barakatlar topdim. To'xtamishxon bilan bo'lgan jangda g'anim lashkari ko'pligidan va mening lashkarim esa ozligi, ochligidan ko'p aziyat tortgan edim. Shu payt sohibi duo bo'lmish Mir Ziyouddin Sabzavoriy boshidan sallasini oldi, qo'llarini duoga ochib men uchun Tangridan zafar tiladi. Hali duosi tugamay turib duo ta'siri ko'rinib, lashkarlarim yog'ini qochirdilar. Yana bir misol shulki, saroyim haramidagilardan biri qattiq og'rib, o'limi yaqinlashdi. Duogo'y sayyidlardan o'n ikki kishi yig'ilishib keldilar. Har biri o'z umridan bir yilni unga bag'ishladi va u sog'ayib yana o'n ikki yil yashadi.

To'rtinchi toifa – amirlar, sarhanglar¹, sipohsolorlarga majlisimdan o'rin berib, martabalarini yuqori ko'tardim. Ular bilan suhbatlashib, maslahatlar oldim. Jang maydonlarida mardona qilichlashgan shijoat ahlini do'st tutardim. Jang maydonlariga ot choptirib kirib-chiqish usullarini, g'anim lashkari to'pini buzib, saflarini sindirishni, nayza sanchib, qilich chopqulashni, butun urush-talash ishlarini ulardan so'rar edim. Sipohgarlik ishlarida ularga tayanib, ulardan kengash tilar edim.

Beshinchi toifa – sipoh va raiyat bo'lib, har ikkisiga bir ko'z bilan qaradim. Sipohiylardan chiqqan bahodirlar, dovyuraklarga maxsus faxrli o'tog'a², kamar va tarkash³ taqdim etib, martabalarini ko'tardim. Har el va har mamlakatning ulug'larini, boshliq-oqsoqollarini qadrladim, ularga sovg'a-salomlar berib, xizmatlaridan foydalandim. Sipohiylarimni hamisha jangga tayyor holda tutdim, oylik haqlarini so'rattirmay vaq'ida berardim. Chunonchi, Rum yurishida sipohiylarimga o'tgan va kelajakda qiladigan xizmatlari uchun yetti yillik ozuqalarini birdaniga berdim. Sipoh va raiyatni shunday tutdimki, birontasi ikkinchisidan ustunlik qilib, qattiq gapirolmas edi. Boshqa sipohiylarni o'z martabalariga va darajalariga qarab shunday saqladimki, haddidan tashqari biron qadam qo'yolmas edi. Ularning martabalarini na ko'p ko'tarib, hovliqtirmadim va na ko'p tushirib yuborib, ko'ngillarini cho'ktirmadim. Qaysi biri ko'zga ko'rinarli biror xizmat ko'rsatar ekan, in'omlar berib, boshqalardan ayricha ehtirom ko'rguzdim. Kimning aqli va shijoatini sinov tarozusida tortib ko'rib, boshqalarnikidan ortiqroq ko'rsam, uni tarbiya qilib, amirlik darajasiga chiqarar edim. So'ngra ko'rsatgan xizmatiga yarasha martabasini yanada ko'tarar edim.

Oltinchi toifa – aqlli, tajribali, eng ishonchli kishilarki, saltanat ishlarini, sirlarini ularga ochib, ular bilan kengash qilishimga loyiq kishilar edi. Bular bilan sirdoshlik qilib, yashirin ishlar, maxfiy sirlarni shularga topshirdim.

¹ Sarhang (*forscha*) – kichik lashkarboshi.

² O'tog'a – bosh kiyimiga sanchiladigan, ukpar va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan ziynat.

³ Tarkash – sadoq-o'qdon.

Yettinchi toifa – vazirlar, bosh kotiblar, devon munshiylaridurki¹, saltanatim saroyini shular bilan bezatdim. Bularni menga tobe mamlakatlar uylarining ko‘zgusi deb bildim. Chunki ular el orasida va mamlakatda bo‘layotgan kundalik voqealarni, sipoh va raiyat turish-turmushini menga bildirib turar edilar. Bular davlat xazinasini, sipoh va raiyatga oid ishlarni tartibga solib yuritdilar. Saltanat mulkiga tushgan raxnalarni bekitishning loyiq chora-yu tadbirlarini ko‘rdilar. Saltanatim korxonasi xazinasining kirim va chiqimiga oid ishlarni to‘g‘ri olib bordilar. Hamisha mamlakat to‘kinchiligi va obodligi uchun harakat qilishardi.

Sakkizinchi toifa – hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislardurki, ular saltanat korxonasiga rivoj beruvchilardir. Ularni o‘z atrofimga to‘pladim. Hakimlar va tabiblar bilan ittifoqda bemorlarni davolatar edim. Munajjimlardan sayyoralarining (kavokiblarning) qutlug‘ va qutsiz kunlari², ularning harakati va osmonda aylanishini aniqlab olardim. Muhandislar bilan ittifoqda oliy imoratlar barpo etib, bog‘-u bo‘stonlarning loyiha tarhini³ chizdirdim.

To‘qqizinchi toifa – muhaddislar, payg‘ambar, uning avlodlari va sahobalari haqida rivoyatlar naql qiluvchilar (tarixchilar) hamda qissaxonlar bo‘lib, ularni ham o‘zimga yaqin oldim. Payg‘ambarlar va avliyolar haqidagi qissalarni, o‘tgan podshohlar to‘g‘risidagi xabarlarni, ularning saltanat taxtiga qanday yetishganliklarini, davlatlarining qanday sabablarga ko‘ra zavol topganligini bulardan so‘rab bilardim. Har qaysisining qissalari va xabarlari, ishlari va so‘zlarini eshitib tajribam ortdi. Olamda bo‘layotgan voqealarni ulardan eshitardim va olam ahvolidan xabar topar edim.

O‘ninchi toifa – mashoyixlar, so‘fiylar, Xudoni tanigan oriflardir. Ularning xizmatlarida bo‘lib, suhbatlar qurdim va

¹ **Munshiy** (*arabcha*; asoschi, yaratuvchi; quruvchi; muallif, tuzuvchi, yozuvchi) – saroyda yozuv ishlarini olib boradigan kotib.

² Qadimgi ilmi nujumga ko‘ra, bir oy ichidagi kunlar, yaxshi va yomon kunlar (sa‘d va nahs)ga bo‘lingan.

³ **Tarh** (*arabcha*) – qurilish, imorat, bog‘ning bichimi, loyihasi.

oxirat foydalarini oldim. Ulardan Tangri taoloning soʻzlarini eshitib, karomatlar koʻrdim, favqulodda odatlarini mushohada etdim va suhbatlaridan rohatlanib, huzur qildim.

Oʻn birinchi toifa – kasb-u hunar egalaridur; bularning har toifa va sinfidan boʻlganlarini davlatxonamga olib kelib, oʻz oʻrdamdan oʻrin belgiladimki, safarda va hazarda¹ sipohimga kerak yaroqlar va boshqa narsalarni hozirladilar.

Oʻn ikkinchi toifa – har mamlakat va diyori sayohatchilari-yu musofirlarining boshini siladimki, turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qayerga borishmasin: Xitoy, Xoʻtan, Chin-u Mochin², Hindiston, arab mamlakatlari, Misr Shom, Rum, Jazoir, Farangiston (Yevropa) u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfaridan keltirishsin. Oʻsha mamlakatlarda yashovchi kishilarning hol-ahvoli, tarish-turmushlari haqida menga xabar olib kelsinlar. Har bir mamlakat hukmdorining oʻz raiyatiga qanday muomala-yu munosabatda ekanligini aniqlasinlar.

MENING DARGOHIMGA ILTIJO QILIB PANOH ISTAB KELGAN TURK-U TOJIK, ARAB-U AJAM TOIFALARIDAN BOʻLGANLAR BORASIDAGI TUZUK

Birinchi navbatda, mazkur toifa va tabaqalardan boʻlgan sayyidlar va ulamoni izzat-hurmat qilishni, har qanday istaklari boʻlsa darhol muhayyo etib, muqarrar ravishda ularning ahvolidan xabardor boʻlib turishni buyurdim. Agar sipohiyar toifasidan boʻlsalar, xizmat oʻrinlarini belgilab, hol-ahvollariga yarasha ehtiyojlari taʼminlansin. Agar kasb-u hunar va maʼrifat ahllaridan boʻlsa, bundaylarga saltanat korxonalaridan yumush berilsin. Bulardan boshqa, bilagida kuchi bor faqir-miskinlar esa oʻz

¹ **Hazar** – bir joyda turish.

² Chin-u Mochin Xitoy. Chin Xitoyning markaziy va sharqiy qismi; Mochin janubiy Xitoy, Mochinning boshqa nomi Tabgʻachdir. Oʻrta Chinni «Xitoy», Quyi Chinni «Qashqar» deyishgan.

ahvoli va kasb-u koriga qarab ish tutsinlar. Yana shunday amr qildim, sarmoyasi qo'lidan ketib qolgan savdogarga o'z sarmoyasini qaytadan tiklab olishi uchun xazinadan yetarli miqdorda oltin berilsin. Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining dehqonchilik qilishga qurbi yetmay qolgan bo'lsa, unga ekin-tikin uchun zarur urug' va asbob tayyorlab berilsin. Agar fuqarodan birining uy-imorati buzilib, tuzatishga qurbi yetmasa, kerakli uskunalarini yetkazib berib, unga yordam berilsin. Har toifa va har sinfdan kimki o'z ixtiyori bilan sipohgarchilik xizmatiga kirishni istasa, uni askariy xizmatga olsinlar. Asil va shijoatli sipohiyzoda qaysi toifadan bo'lmasin, unga o'rin berib, qilgan xizmatiga va ishiga yarasha tarbiyat qilsinlar.

Yana amr qildimki, uzoq-yaqindan biron kishi kelib, mening majlisimga kirar ekan, qaysi toifadan bo'lsa ham, davlatim dasturxoni ne'matidan uni quruq qaytarmasinlar.

Kimniki huzurimga kiritgan bo'lsalar va ko'zim unga tushgan bo'lsa, holiga yarasha hurmatlab, sovg'a-salomlar bilan kuzatsinlar.

Har qanday odam mening adolat devonimdan panoh topgan ekan, gunohi bo'lsa ham, uni kechirsinlar. Ikkinchi, uchinchi marta yana gunoh qilgudek bo'lsa, u holda gunohiga yarasha jazolasinlar.

SALTANATNI O'Z ERKIMDA SAQLASH UCHUN AMAL QILGAN TUZUGIM

Ushbu o'n ikki narsani o'zimga shior qilib olganligim uchun to'la mustaqillik bilan saltanat taxtiga o'tirdim. O'z tajribamdan sinab bildimki, agar qay bir podshoh shu o'n ikki narsaga ega bo'lmas ekan, saltanatdan bebahra qolur.

Birinchidan, o'z so'ziga ega bo'lsin, ishini o'zi bilib qilsin, ya'ni raiyat podshosining aytgan so'zini, qilgan ishini o'zi aytadi, o'zi qiladi, hech kim bunga aralasholmaydi, deb bilsin. Shunday bo'lgach, podshoh saltanat martabasiga sherik bo'lgudek qilib bironing gapiga va ishiga ergashmasin. Garchi yaxshi

so'zni hammadan eshitish zarur bo'lsa ham, lekin so'zda, ishda boshqalar saltanat ishlarida podshohga sherik yoxud ustun bo'lmashliklari shart.

Ikkinchidan, sulton har narsada adolatpesha bo'lsin, qoshida insofli, adolatli vazirlar saqlasin, toki podshoh zulm qilgudek bo'lsa, odil vazir uning chorasini topsin. Agarda vazir zolim bo'lsa, ko'p vaqt o'tmay saltanat uyi qulaydi. Chunonchi, amir Husaynning zolim bir vaziri bor edi. U sipoh-u raiyatga haq-nohaq jarimalar solar edi. Oradan ko'p vaqt o'tmay o'sha noinsof vazirning shumligidan amir Husaynning saltanat uyi xarob bo'ldi.

Uchinchidan, butun mamlakatda buyruq-farmon berish ishlari podshohning o'z ixtiyorida bo'lishi lozim. Podshoh har ishda o'zi hukm chiqarsin, toki hech kim uning hukmiga aralashib, o'zgartira olmasin.

To'rtinchidan, podshoh o'z qarorida qat'iy bo'lsin, ya'ni har qanday ishni qilishga qasd qilar ekan, to bitirmagunicha undan qo'l tortmasin.

Beshinchidan, podshoh hukmi joriy etilishi darkor, ya'ni qanday hukm chiqarishidan qat'iy nazar, amalga oshirishi kerak. Biron kimsa garchi hukmni zararli deb bilgan bo'lsa ham, unga monelik qilolmasin. Chunonchi, eshitganmanki, sulton Mahmud G'aznaviy¹ G'azna shahri maydoniga katta toshni keltirib tashlashni buyurgan ekan. U yerdan o'tib-qaytuvchilarning ot-ulovlari hurkib o'ta olmay qolibdi. Shunda odamlar tosh yo'l bo'yi-dan olib tashlansa, deb sulton huzuriga qanchalik arz-shikoyat qilib borishmasin, sulton: «Chiqargan hukmimdan qaytmayman, unga xilof biron ish ham qilmayman», – degan ekan.

Oltinchidan, podshohlik ishlarini tamoman boshqaga topshirib, erkni unga berib qo'ymasinkim, dunyo xiyonatchi, xotin singari uning xushtori ko'pdir. Agar shunday qilar ekan, o'zganing nafi tez orada podshoh bo'lishni tilab, saltanat taxtini o'zi egallashga kirishadi. Chunonchi, sulton Mahmudga xoinlik qil-

¹ Mahmud G'aznaviy, (967-1030) – davlat arbobi va harbiy sarkarda. 998-1030-yillarda G'aznaviy davlati hukmdori.

gan vazirlar uni saltanat taxtidan tushirib, taxtga o'zlari ega bo'ldilar. Shunday bo'lgach, saltanat ishlarini ishonchli va mo'tabar bir necha kishiga bo'lib berish lozim. Shunda har biri o'z ishiga bog'lanib, saltanat taxtiga ko'z olaytira olmaydi.

Yettinchidan, saltanat ishlarida har kimning so'zini eshitsin, har kimdan fikr olsin. Qaysi biri foydaliroq bo'lsa, uni ko'ngil xazinasida saqlab, vaqtida ishlatsin.

Sakkizinchidan, saltanat ishlarida, sipoh-u raiyatga bog'liq masalalarda boshqalarning so'z va fe'liga qarab amal qilmasin. Vazirlar, amirlar biron kimsa haqida yaxshi-yomon so'z qilar ekanlar, eshitsin. Lekin uni amalga oshirishda butun haqiqat ayon bo'lmagunicha shoshmay, mulohaza bilan ish tutsin.

To'qqizinchisi, podshoh haybati sipoh-u raiyat ko'nglida shunday o'rnatilgan bo'lishi kerakki, uning amr-farmoniga hech kim qarshilik qilishga jur'at etolmasin; itoat va tobelik qilib, isyon ko'tarmasin.

O'ninchisi, podshoh nima qilsa, o'z erkicha qilsin; nima desa, o'z so'zida qat'iy tursin, chunki podshohlarning hukm hurmatidan boshqa bahramandliklari yo'qdir. Xazina, lashkar, raiyat, saltanat – bularning barisi uning hukmi bilandir.

O'n birinchisi, saltanat ishlarida, hukm yurgizishda podshoh o'zini yagona bilib, hech kimni o'ziga saltanat sherigi qilmasin.

O'n ikkinchisi, podshoh majlis ahlidan ogoh va hushyor bo'lsinkim, ular ko'pincha ayb axtarib, uni tashqariga tashiydilar. Podshohning so'zidan, ishidan vazirlarga, amirlarga xabar berib turadilar. Masalan, shunga o'xshash bir voqea mening o'zim bilan ro'y bergandi. O'zimning xos majlisimdagi bir qancha suhbatdoshlarim vazirlar va amirlarimning josuslari ekan.

SIPOH SAQLASH TUZUGI

Amr qildimki, qachonki asl sipohlardan ish ko'rgan, jang-jadal bilan suyagi qotgan o'n kishi yig'lsa, bulardan qaysi birining shijoati, botirligi ortiqroq bo'lsa, qolgan to'qqiztasining roziligi va ma'qullashi bilan, uni o'zlariga boshchi saylab, «o'n-boshi» degan nom bilan atasinlar.

O'n nafar o'n-boshi jam bo'lsa, o'z ichlaridan eng ish ko'rgan, jang maydonlarida toblanib tajriba orttirgan, bahodirlikda nomi chiqqan birovini amir qilib, uni «yuzboshi» deb nomlasinlar.

Agar o'n yuzboshi yig'lsa, amirzodalardan aqlli, shijoatli, bahodir bir kishini amir etib saylab, uni «mingboshi» desinlar va «amiri hazora» deb ulug'lasinlar.

Agar qaramlaridagi biron kimsa o'lsa yoki qochib ketsa, o'rniga yangi kishini tayinlash o'nboshilarning ixtiyorida bo'lsin. Shunga o'xshash yuzboshilar o'nboshilarni, mingboshilar yuzboshilarni tayin qilsin. Bulardan o'lgan, qochgan, yangi tayinlanganlar bo'lsa, sabablarini aytib, mening arzimga yetkazsinlar. Yana amr qildimki, chorpilchor¹ kunlarida va saltanat ishlarini boshqarishda mingboshining hukmi yuzboshiga, yuzboshiniki o'nboshiga, o'nboshiniki esa qo'l ostidagilarga joriy etiladi. Agar bu tuzukka qarshilik qilsalar, jazoga tortilsinlar. Agar chorpilchor ishlarida kim kamchilikka yo'l qo'yar ekan, uni chaqirib, o'rniga boshqani qo'ysinlar.

¹ Chorpilchor – urush, jang.

SIPOHGA ULUFA¹ BERISH TUZUGI

Amr qildimki, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar va boshqa sipohiylarga ushbu tartibda maosh berilsin: oddiy sipohiyga o'z vazifasini o'rinlatib bajarishi sharti bilan maoshi mingan otining bahosi bo'lsin. Bahodirlarning maoshi ikki ot bahosidan to'rt otgacha tayin qilinsin. O'nboshilar maoshi qo'l ostidagi oddiy sipohiylaridan o'n barobar ortiq bo'lsin. Yuzboshilar maoshi o'nboshilarga qaraganda ikki barobar, mingboshilarniki esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda bo'lsin.

Yana hukm qildimki, sipohiylardan qaysi biri chorpilchor ishlarida xatolikka yo'l qo'ysa, maoshidan o'ndan birini kamaytirsinlar.

Yana buyurdimki, o'nboshi yuzboshining tasdig'i bilan, yuzboshi mingboshining tasdig'i bilan, mingboshi amir ul-umaroning² tasdig'i bilan ulufa olsinlar.

Amir qildimki, amir ul-umaroning maoshi o'z qo'l ostidagilardan o'n barobar ortiq bo'lsin. Shunga o'xshash, devonbegi va vazirlarning maoshlari esa amirlar maoshidan o'n barobar ko'p bo'lsin. Yasovullar³, chopovullar⁴, qalaqchilarning⁵ maoshlari o'z xizmatlariga yarasha, mingdan o'n ming tanga-gacha bo'lsin.

Ahli majlis bo'lmish sayyidlar, olimlar, fozillar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar, tarixdonlarga o'z hollariga qarab, suyurg'ol, vazifa va maosh belgilasinlar. Piyodalar, xizmatchilar, farroshlarga⁶ yuzdan minggacha maosh bersinlar.

Yana hukm qildimki, amir ul-umarolar o'z maoshlarini devonbegi va vazirlarning tasdig'i bilan olsinlar. Davlat tomonidan beriladigan butun maoshlarning to'liq ma'lumotlarini devon-

¹ **Ulufa** – oziq-ovqat, maosh, soliq turi.

² **Amir ul-umaro** – amirlar amiri; bosh amir.

³ **Yasovul** – xonlarning kichik xizmatchisi; qo'riqchi.

⁴ **Chopovul** – chopqunchi, asosan tunda o'tkaziladigan bosqin qatnashchisi.

⁵ **Qalaqchi** – (*forscha*; muhasil) – aholidan yig'ilgan hosildan xiroj miqdorini belgilovchi mansabdor.

⁶ **Farrosh** – bu yerda palos to'shovchi ma'nosida.

begi va vazirlar avval menga bildirib, so'ngra tanho¹ bersinlar.

Yana buyurdimki, sipohiylarning har biriga maosh olish yorlig'i topshirilsin. Ularga berilgan mablag' miqdori shu yorlig'ning orqasiga yozib qo'yilsin.

SIPOHGA TANHO VA ULUFA TAQSIMLASH TUZUGI

Amr qildimki, piyodalar, qalaqchilar, yasovullar, chopovullarning bir yillik maoshlarini hisoblab, belgilangan mablag'ni devonxonaga keltirib, shu yerda ularga ulashtirsinlar. Bulardan boshqa sipohiylar va bahodirlarning olti oylik maoshini ham hisoblab, tanho xazinasidan olib berishni buyurdim.

O'nboshi, yuzboshilarga maosh shahar omonligi² xazinasidan va podsholik mulki daromadidan naqd pul hisobida yozilsin. Mingboshilarga viloyat ichidagi yerlardan tiyul³ bersinlar. Amirlar va amir ul-umarolarga esa sarhad yerlardagi viloyatlardan biri tiyul qilib belgilansin.

Viloyatlardan tushgan daromadlarni ushbu yo'sinda taqsimlashni buyurdim: Viloyatlar va mamlakatlardan olingan jami daromadni taqsimlab, maosh berish yorliqlariga biriga kam, biriga ortiq qilib yozsinlar. So'ng yorliqlar devonxonaga keltirilsin. Amirlar va mingboshilar shu yorliqlardan birini chiqarib olsin. Agar yorliqda maoshidan ortiq ko'rsatilgan bo'lsa, boshqani o'ziga sherik qilsin. Bordi-yu kam bo'lsa, uni qo'yib boshqa yorliq tortib olsin.

Yana hukm qildimki, amirlar, mingboshilar raiyatdan mol-u jihat⁴ yiqqanlarida, xirojdan ortiqcha sovari⁵, qo'nalg'a⁶

¹ **Tanho** – bu yerda saroy xizmatchilari, lashkarboshilar va askarlar uchun xazinadan maxsus beriladigan maosh. Ba'zida alohida xizmat ko'rsatgan beklarga tanho sifatida yer-suv berilgan.

² **Shahar omonligi solig'i xazinas** – shahar aholisidan olinadigan soliqlardan yig'ilgan xazina.

³ **Tiyul** – xiroj va soliq yig'ib olish haqqi bilan in'om etilgan yer-mulk; viloyat.

⁴ **Mol-u jihat** – naqd pul va mahsulot bilan to'lanadigan soliq.

⁵ **Sovariy** – podshoh va xonlar o'z viloyatlaridan o'tayotganlarida, xalqdan talab qilinadigan tortiqar. «Sovrin» ham deyiladi.

⁶ **Qo'nalg'a** – choparlar va elchilarga qo'noq (tunash) berish solig'i.

va shilon¹ talab qilmasinlar. Tiylul qilib berilgan har bir mamlakatga ikkitadan vazir tayinlasinlar. Biri viloyatdan yig'ilgan mollarni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursinki, jogirdor² fuqaroga jabr-zulm yetkazib, ularning holini xarob etmasin. U viloyatdan yig'ilgan butun mol-ashyolarni kirim daftariga yozishi lozim. Ikkinchi vazir esa daromadning xarj etilgan qismini chiqim daftariga yozsin va yig'ilgan mollardan sipohiylarning maoshiga taqsim qilsin. Qaysi amirga tiylul berilar ekan, uni uch yilgacha o'z holiga qo'ysinlar. Uch yil o'tgandan so'ng uni tekshirib ko'rsinlar. Agar mamlakat obod, raiyat rozi ekan, shu holicha qoldirsinlar. Agar ahvol bunga xilof ravishda bo'lsa ul viloyatni xolisaga³ o'tkazib, uch yilgacha o'sha jogirdorga ulufa berilmasin.

Yana buyurdimki, xirojni raiyatdan kaltaklash va savallash yo'li bilan emas, balki ogohlantirish, qo'rqitish va tushuntirish yo'li bilan undirsinlar. Qaysi hokim hukmining ta'siri tayoq va kaltaklash ta'siridan kamroq bo'lsa, unday hokim hukumat yurgizishga yaroqsizdir.

O'G'ILLAR VA NABIRALARGA ULUFA BERISH TARTIBLARI

Amr qildimki, to'ng'ich o'g'lim Muhammad Jahongir valiahdim bo'lsin. U viloyat hokimi bo'lib, o'n ikki ming otliq askarga ulufa olsin.

Ikkinchi o'g'lim – Umarshayx o'n ming otliq askarga ulufa va bir viloyat olsin.

Uchinchi o'g'lim – Mironshoh to'qqiz ming otliq askarga ulufa olib, bir viloyatni tasarruf qilsin.

To'rtinchi o'g'lim – Shohrux yetti ming otliq askarga ulufa olib, bir viloyatga ega bo'lsin.

Nabiralar esa har qaysisi iste'dodiga yarasha uch mingdan yetti ming otliqqacha ulufa olib, bir viloyatga egalik qilsin.

¹ **Shilon** – podshohlar va amirlarning ovqati uchun yig'iladigan soliq.

² **Jogirdor** – in'om etilgan yer-suv (tiylul) egasi.

³ **Xolisa** – davlat ixtiyoridagi barcha soliqlardan ozod etilgan yer-suv.

Va yana menga qavm-qarindoshligi bor kishilarga, o'z holiga qarab va qobiliyatiga yarasha birinchi darajali amir martabasidan tortib to yettinchi darajali amir martabasigacha bo'lgan amirlik va valiylik mansablari berilsin. Ularning har biri o'z martabasiga yarasha ish tutib, haddidan oshmasin. Bunga xilof ravishda ish tutganlar, javobgarlikka tortilsinlar.

O'G'ILLAR, NABIRALAR, QAVMQARINDOSHLAR, AMIRLAR VA VAZIRLARNI JAZOLASH YO'LI BILAN SALTANATDA INTIZOM SAQLASH HAQIDA

Amr qildimki, agar o'g'illarimdan qaysi birovi saltanat martabasiga da'vogarlik qilib bosh ko'tarar ekan, uni urib-so'kib, o'ldirishga yoki muchasidan biron joyini kamaytirishga hech kim jur'at qilmasin, lekin uni ko'z tagida saqlasinlarki, toki o'z da'vosidan qaytsin va Tangri taoloning mulkida fasod chiqmasin. Agarda nabiralar yoki qavm-qarindoshlar dushmanlik qilishsa, ularni maoshlaridan mahrum qilib darvish holatiga solsinlar. Saltanatim qo'rg'onlari bo'lmish amirlar agar ish ustida nifoqqa borsalar, ulardan amirlik martabasi va yerlari tortib olinsin. Agar davlatga ziyon yetkizgudek ish qilgan bo'lsalar, ular boshqa amirlarga tobe etilsinlar. Agar sipohiylik ishlarida yalqovlik qilgan bo'lsalar ishlaridan bo'shatilib, yozish-chizish bilan shug'ullanuvchilar orasidan ish berilsin. Agar shundan keyin ham xatolikka yo'l qo'ysalar, ikkinchi bor xizmatga olmasinlar.

Saltanat saroyining ishonchli va e'tiborli kishilari bo'lmish vazirlar xususida shunday buyruq berdim. Agar bular o'z faoliyati davrida saltanatni yiqitish qasdida davlatga xiyonat qilgan bo'lsalar ham, ularni o'ldirishda shoshilmasinlar, balki avval xabar beruvchilarning o'zlari kimligi, da'volarining rost-yolg'onligini mahak toshiga¹ urib tekshirib ko'rsinlar. Chunki ko'p hollarda hasadchilar va g'iybatchilar yo ko'rolmay, yoki tamagirlik bilan yolg'on to'qib, chinday qilib yasab chiqaradilar va palid maqsadlariga yetishadilar. Davlat ichida talay olchoq,

¹ **Mahak toshi** – oltinni surtib, toza yoki soxtaligini aniqlab beradigan qora tusli bir tosh. Bu o'rinda ko'chma ma'noda ishlatilgan.

yomon odamlar bordurki, davlat dushmanlarini yaxshilab, uning jon fidolarini turli makr-hiylalar bilan xarob qiladilar. Bularning maqsadlari saltanat qo'rg'oniga raxna solishdir. Chunonchi, amir Husayn mening vazirlarimdan birini aldab, davlatimning tayan-chi, ikki qo'li bo'lmish amir Iki Temur va amir Jokuni menga qarshi qo'ymoqchi bo'lib gap chiqardi. Men uning xiyonatini farosatim-la sezib qoldim, shuning uchun ular xususida aytilgan hamma gaplarni eshitmaganga oldim.

Chunonchi shunday voqea yuz bergandi. Yaqinlarimdan ba'zilari yolg'iz qolganimizda va odamlar oldida ulug' va e'tiborli amirlarimdan bo'lgan amir Abbosga hasad va dushmanlik qilib, uning haqida bo'lmag'ur gaplarni aytdilar. Yolg'on so'zlari shamoli bilan g'azabim o'tini alangalatdilar. Natijada gaplarini tekshirib ko'rmasdan g'azab ustida amir Abbosni o'linga buyurdim. Oxir-oqibatda ularning amir Abbos haqiga xiyonat qilganliklarini angladim va qilgan ishimdan o'kinib, juda pushaymon bo'ldim.

Mamlakat xazinachilari bo'lmish moliya vazirlari, moliya ishlarida xiyonat qilib, boylikning bir qismini o'zlashtirib olgan bo'lsalar, tekshirib ko'rilsin.

Agar o'zlashtirib olgan mablag'i, o'ziga tegishli ulufa miqdoriga teng bo'lsa, mazkur mablag' unga sovg'a in'om o'rni-da berilsin. Agar o'zlashtirib olgan mablag'i maoshidan ikki barobar ortiq bo'lsa, ortig'i oladigan maoshi hisobidan ushlab qolinsin. Agar maoshidan uch barobar ko'p mablag' olgan bo'lsa, hammasi saltanat xazinasiga tortiq sifatida olinsin.

Yana hukm qildimki, vazirlarni ortiqcha siylamasinlar, chunki alohida izzat-ikrom ko'rsatib, o'zlarini ularning nazarida obro'-e'tiborsiz qilib qo'yadilar. Bu esa saltanatga ziyon yetkazishi mumkin.

G'arazgo'y, buzuqi va hasadgo'y odamlarning vazirlar haqidagi uydirmalarini eshitmasinlar, chunki bu tabaqadagi kishilarning dushmani ko'p bo'ladi, negaki, olam ahlining barchasi dunyotalabdirlar. Agar vazirlar bunday odamlarning ko'ngliga qarasalar, davlatga xiyonat qilgan bo'lurlar, qaramasalar, ular vazirlarga dushmanlik qilurlar.

Chig'atoyxonning¹ bir vaziri bo'lgan ekan. G'arazgo'y-lar uni xazinadan bir necha ming oltin o'g'irladi, deb xonga xat yozishibdi. Xatni xonga ko'rsatganlarida, u mazkur vazirni huzuriga chaqirtirib, unga itob² qilib debdi: «Sen nazari past odam ekansan. Mendek podshohning vaziri bo'la turib, mamlakatimdan shunchalik oz narsa olibsan!» Dono vazir xonning bu qadar katta ehsonidan mamnun bo'libdi va bor davlatining barchasini keltirib xonga peshkash qilibdi. Bu bilan xon oldida o'z martabasini va obro'-e'tiborini saqlab qolibdi.

Yana hukm qildimki, qaysi bir sipohiy haddidan oshib, qo'l ostidagi kishiga zulm o'tkazar ekan, uni tutib, mazlum qo'liga topshirsinar, toki dodiga o'shalar yetkazsinlar. Agar kadxudolar va kalontarlar kichikroq darajadagi odamga zulm qilgan bo'lsalar, qilgan zulmiga yarasha, har kimning ko'tarishicha jarima solsinlar. Agar dorug'alar va hokimlar xalqqa jabr-zulm qilib, ularni xarob qilgan bo'lsalar, qilgan ishlariga loyiq jazo berilsin. Agar biror kimsaning gunohi isbotlangandan so'ng undan jarima olsalar, boshqa yana darra bilan urnasinlar. Agar darra urish bilan jazolasalar, undan jarima olmasinlar.

O'g'rilar xususida buyurdimki, ular qayerda bo'lmasin, kim tutib olsa Yoso³ bo'yicha jazolansin. Kimki birovning molini zo'rlik bilan tortib olgan bo'lsa, mazlumning molini zolimdan qaytarib olib, egasiga topshirsinar. Agar kimda-kim tish sindirsa, ko'zni ko'r qilsa, quloq va burun kessa, sharob ichsa, zino⁴ ishlar qilsa, devondagi shariat qozisi yoki ahdos qozisiga⁵ olib borib topshirsinar. Shariatga oid ishlarni hal etishda islom qozisi hukm chiqarsin. Urf-odat ishlarini esa ahdos qozisi taftish qilib, so'ng mening arzimga yetkazsin.

¹ Chig'atoy, Chig'atoyxon (? – 1242) – Chig'atoy ulusi hukmdori (1224-1242). Chingizxonning 2-o'g'li.

² Itob – qahr-g'azab bilan so'roq qilish.

³ Yoso(q) – Chingizxon joriy etgan qonun-qoidalar majmuasi.

⁴ Zino – g'ayri qonuniy jinsiy aloqa. O'zaro nikohda turmagan erkak va ayolning jinsiy aloqada bo'lishi.

⁵ Ahdos qozisi – urf-odatlar va kundalik ishlarning bajarilishini nazorat qiluvchi.

VAZIR TUTISH TUZUGI

Amr qildimki, vazirlar ushbu to'rt sifatga ega bo'lgan kishilardan bo'lishlari lozim; birinchisi – asillik, toza nasllilik; ikkinchisi – aql-farosatlilik; uchinchisi – sipoh-u raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan yaxshi muomalada bo'lishlik; to'rtinchisi – sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Kimki shu to'rt sifatga ega bo'lsa, unday odamni vazirlik martabasiga loyiq kishi deb bilsinlar. Uni vazir yoki maslahatchi etib tayinlasinlar. Mamlakat ishlarini, sipoh va raiyat ixtiyorini unga topshirsinlar. Bunday vazirga to'rt imtiyoz; ishonch, e'tibor, ixtiyor va iqtidor berilsin.

Kamolatga erishgan vazir ulkim, davlat muomalalarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni to'g'rilik bilan, asli-nasli tozaligini ko'rsatib, ajoyib tarzda bajaradi. Olgulik joyidan olib, bergulik yerga beradi. Ruxsat etuvchi va ta'qiqlovchi buyruqlarida uning asilligi va toza naslligi ko'rinib tursin. Dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi. Xoh sipohdan, xoh raiyatdan bo'lsin, har kimning nomini yaxshi so'zlar bilan tilga oladi. Birovdan yomonlik axtarmaydi, aytsalar eshitmaydi. Agar birovdan yomonlik ko'rgan bo'lsa, unga nisbatan shunday muomala qiladiki, u shaxs oxiri yomonligidan qaytadi. O'ziga yomonlik qilgan odamga nisbatan shunday yaxshilik qiladiki, u oldiga bosh egib keladi.

Qaysi vazir g'iybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, o'ziga yoqmagan kishilarni yo'qotish payiga tushsa, uni vazirlikdan tushirish lozim. Nasli-yu zoti yomon, hasadchi, gina-kek saqllovchi, qora ko'ngilli kishilarga zinhor vazirlik lavozimi berilmasin. Buzuqi, qora ko'ngilli, zoti past odam vazirlik qilsa, davlat-u saltanat tez orada qulaydi. Masalan, Malikshoh Saljuqiy¹ o'z vaziri Nizomulmulkni² martabasidan tushirdi. Vazir boshdan-oyoq yaxshi sifatlarga o'ralgan

¹ Abulfath Malikshoh Saljuqiy – 1072-1092-yillarda saljuqiylar davlati sultoni.

² Nizomulmulk (1017-1092) – Saljuqiylar davlati arbobi Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Ishoq at-Tusiyning unvoni, «Nizo-mulmulk», ya'ni mulkning nizomi, tartibi nomi bilan shuhrat qozongan, «Siyosatnoma» («Siyar ul-muluk») asarini yozgan.

edi. Uning o'rniga zoti past, yomon bir kishini vazir qilib tayinladi. Bu shumqadam vazirning qabih ishlari, zulm-u sitami va nafsi buzuqligi kasofatidan saltanat binosi nuray boshladi. Shunga o'xshash yana bir misol. Abbosiylardan xalifa Musta'sim billoh¹ hasadchi, gina-kuduratchi ibn Al'amiyni o'ziga vazir etib tayinladi. U ko'nglida xalifaga nisbatan gina-kudurat, dushmanligi bor bo'lganligi uchun, xalifani munofiqona ishlar bilan aldab, o'zi esa Halokuxon² bilan til biriktirib, uni xalifalik tepasiga olib keldi. Xalifa Musta'simni esa qo'lga olib, o'limga buyurdi. Shunday bo'lgach, asli toza, nasli pok, ulug' zotlardan bo'lgan, yaxshi ravishli kishilardan topib, vazir qilinglar. Chunki asli toza kishi xatolikka yo'l qo'ymaydi, badasl esa vafo qilmaydi.

Qaysi vazir soflik, to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya-mulkiya ishlarini diyonat, savob bilan, nafsi buzuqlik qilmay, omonatga xiyonat etmay bajarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga yetkazsinlar. Qaysi vazir buzuqlik qilib, yomonlik yo'li bilan mamlakat ishlarini yurgizar ekan, ko'p o'tmay unday saltanatdan xayr-u baraka ko'tariladi.

Dono vazir uldurki, o'z o'rniga qarab, goh qattiqko'llik, gohida esa muloyimlik bilan ish yuritadi. Bunday vazir ortiqcha qattiqko'llik ham qilmaydi, ko'p muloyimlik bilan yumshab ham ketmaydi. Agar ko'p muloyimlik qilsa, dunyotalab, tamagir odamlar uni yutib yuboradilar. Agar ortiqcha qattiqlik ishlatrsa, undan qochadilar va unga boshqa murojaat qilmaydilar. Demak, dono vazir shuldurki, saltanat korxonasining ishlarini eng to'g'ri chora-yu tadbirlar qo'llab, yaxshi anglagan holda amalga oshirib, davlatni tartib-intizomga keltiradi. Saltanat ishlarini sabr-toqat, chidam bilan ado etadi. Saltanat muammolarini o'z o'rnida qattiqko'llik, o'z o'rnida muloyimlik bilan hal qiladi. Bu xildagi vazirni davlat sherigi deb bilsinlar, chunki davlat-u saltanat uch narsa bilan: mulk, xazina va lashkar bilan qaddi rasodur. Dono vazir bularning har uchalasini tadbirkorlik bilan yaxshi ahvolda,

¹ Musta'sim billoh – Abbosiylarning so'nggi xalifasi (1242-1258).

² Halokuxon, Hulokuxon (1217-1265) -- Hulokuiylar davlati va sulolasi asoschisi. Chingizxonning nabirasi, Tulixonning 4-o'g'li. 1256-1265-yillarda hukmronlik qilgan.

saranjom tutadi. Jami yaxshi xulqlar sohibi bo'lgan vazir aziyat yetganda ham hech kimga ko'nglida gina-adovat saqlamaydi. Agar gina-yu kek saqlab, dushmanlik qilarkan, bunday vazir munofiqdir. Unday vazirdan ehtiyot bo'lish kerak, chunki davlat dushmanlari bilan til biriktirib, xazinani va lashkarni xarob qiladi. Aqlli vazir ulki, bir qo'li bilan raiyatni, ikkinchi qo'li bilan esa sipohni tutadi. Olgulik joydan olib, bergulik joyga beradi. Sergaklik va ehtiyotkorlikni qo'ldan bermaydi. To'g'rilik va rostlik bilan muomalada bo'lib, har ishning oqibatini o'ylab ish tutadi. Davlat foydasini ko'zlagani uchun, birovga dushmanlik qilishni ko'ngliga keltirmaydi. Tajribali, ishbilarmon va bilimdon vazir shunday bo'ladiki, mamlakat obodonligini, raiyat va sipohning tinch-farovonligini, xazina boyligini doim ko'zda tutadi. Davlat, saltanatga foyda keltiradigan ishlarni bajarishga tirishib harakat qiladi. Saltanatga zarar yetkazadigan xatarli ishlarni bartaraf qilishda mol-u jonini ayamaydi. Sipoh-u raiyatga tegishli muhim ishlarni yaxshilik yo'li bilan, to'g'ri tadbir ishlatib amalga oshiradi. Yaxshi xulqli vazir shulki, uning ezgu ishlari yomon fe'l-atvoridan ustunlik qiladi.

Mening eshitishimcha, Nizomulmulkning yomon qilmishlari kam bo'lib, xayrli ishlari ko'proq edi. U hajga bormoqchi bo'lib turgan vaqtida avliyolardan biri unga debdi: «Malikshoh davlatining xizmatida bo'lib, amalga oshirayotgan xayrli ishlaring va Tangri taoloning bandalariga yetkazib turgan yordaming haj qilish bilan barobardir».

Yana eshitganmanki, Ali ibn Laqatiy xalifa Horun ar-Rashidning vaziri edi. Undan Tangri taoloning bandalariga ko'p naf-u foyda yetardi. Kunlardan bir kuni o'z ixtiyori bilan vazirlikni tark etmoqchi bo'libdi. O'shanda din peshvolaridan biri unga shunday deb yozibdi: «Sen xalifa dargohida mulozimlik qilib, vazirlik ishini bajarib turaver. Bu ishni tashlashni o'ylamagin ham, chunki bu martabada turib xalqqa yetkazayotgan yordaming va nafing, sen qilgan butun ishlar va harakatlaringning eng oliysidir».

Yana shuni eshitdimki, hazrati payg'ambarimizdan, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, so'rabdilar:

«agar siz nabiyy va rasul¹ etib yuborilmaganingizda, qaysi ish bilan shug'ullanardingiz?» Ular shunday deb javob bergan ekanlar: «Sultonlar xizmatida bo'lishni ixtiyor etib, Tangri taoloning bandalariga foyda va yaxshilik yetkazardim».

Shu sababdan, xalqqa yordam-u madad berish maqsadida, men ham Tug'luq Temurxonning o'g'li Ilyosxo'jaga vazirlik hamda sipohsolorlik qilishga rozi bo'lgandim. Tangri taoloning bandalariga yordam qilganimdan bo'lsa kerakki, Alloh taolo meni saltanat martabasiga yetkazdi.

Tadbirkorlik va qilich vositasi bilan biror mamlakatni zabt etgan yoki himoya etib saqlab qololgan vazirni ezozlab, izzat-ikrom etsinlar. Uning martabasini oshirib, uni «qilich va qalam sohibi» deb atasinlar.

Aqlli, bilimdon va hushyor vazir shunday bo'lurki, bir to'g'ri tadbir qo'llab g'anim qo'shinini parokanda qilib yubora oladi, murosa-yu madora, xushmuomalalik bilan sipohni birlashtirib, dushman lashkarini o'ziga rom qiladi. Bunday vazir valine'matning soqchisi bo'lib, podshosining boshiga tushgan muhim va mushkul ishlarini tadbirkorlik va uzoqni ko'ra bilishi bilan osonlashtiradi. Agar saltanat ishlarida jumboq uchrasa, aql-u farosatini ishlatib uni yechib yuboradi. Chunonchi, Alibek Chun G'urboniy meni band etgach, burga to'la uyga qamab qo'ydi. Vazirlarimdan

Aziziddin Termizdan yurish qilib, menga yordam berish uchun yetib keldi, tadbir ishlatib Alibekni uxlatib qo'ydi. Bu ishi bilan menga quvvat bag'ishladi, shijoat va mardligim tutib, qo'limdagi qilich zarbi bilan ko'p soqchilar orasidan qutulib najot topdim. Shunga o'xshash Nizomulmulk ham Sulton Malikshohni qaysar² bandidan xalos etgan edi. Shunday bo'lgach, bunaqa vazirni davlat sherigi bilib aziz tutsinlar, zinhor uning so'zidan chiqmasinlar, u nima degan bo'lsa bari aql ko'zgusidir.

¹ **Nabiyy va rasul** (*arabcha*; ilohiy xabar keltiruvchi) – barcha dinlarda Xudoning farmoyishini insonlarga yetkazib turuvchi vositachi shaxs deb tasavvur qilinadi. Ularning so'zlariga quloq tutish diniy aqidalardan biri hisoblanadi.

² **Qaysar** – o'rta asrlarda bitilgan tarixiy manbalarda Rum mamlakati (hozirgi Turkiya) sultonlari shu nom bilan atalgan.

Agar podshoh zolim bo'lib, vaziri odil bo'lsa, podshohning jabr-zulmini to'xtatish chora-tadbirini ko'radi. Lekin vazir zolim bo'lsa saltanat ishlari tez muddatda parokandalikka uchraydi.

AMIRLIK VA HUKMDORLIK TUZUGI

Xos ul-xos¹ navkarlarimdan uch yuz o'n uch kishiga amirlik mansabi berishni buyurdim, chunki ular asli toza, pok naslli, aql-farosatli, bahodir, dovyurak, tadbirkor, sergak, ehtiyotkor, istiqbolni va moziyni o'ylab ish tutadigan kishilar edi. Ularning har biriga o'rinbosar tayinladim. Agar amirlardan birontasi vafot etsa, u holda, o'rinbosari uning o'rniga o'tiradi va uni «amirlikka nomzod» («muntazir ul-amorat») deb ataydilar. Mening bu uch yuz o'n uch amirlarimning barisi aql-hush egalari, bazm-u razm sherlari, mahoratli sarkarda, lashkar to'pini buzib, uni mag'lub etuvchi kishilar edi.

Tajribamdan sinab bildimki, jangning sir-asrorini, g'anim askarlarini sindirish yo'lini bilgan, urush qiziganda o'zini yo'qotmasdan, qo'l-oyog'i bo'shashmasdan, lashkar favjlarini jangga boshlay oladigan, agar qo'shin safiga raxna tushsa uni tezda tuzata oladigan kishigina amirlik va hukmronlikka loyiq hisoblanadi.

Shunday kishi amir ul-umaro bo'la oladiki, men yo'g'imda bazm-razmda o'rinbosarim bo'lib, shon-shavkat va mahobat bilan butun sipohga buyruq berib, unga qarshilik qilganlarni jazolay oladigan bo'lsin.

Uch yuz o'n uch kishidan to'rt nafarini beklarbegi etib, bir kishini amir ul-umaro qilib tayinlashni buyurdimki, uning hukmi yurishlarda, urushlarda amirlar va butun sipoh tomonidan so'zsiz ijro etilsin. U o'zim borimda yo'ldoshim, yo'g'imda esa o'rinbosarimdir.

G'ayratli, or-nomusli bo'lgan yana o'n ikki kishiga ushbu tartibda amirlik darajasini berdim:

¹ Xos ul-xos – xoslarning xosi, oliy hukmdorga yaqin kishilar.

Birinchi amirga ming kishiga buyruq berish haqini berib, uni amir qilib tayinladim. Ikkinchi amirga ikki ming kishiga buyruq berish haqini berib, mazkur ikki ming askarga amir etib qo'ydim. Shunga o'xshash uchinchi amirni – uch ming, to'rtinchisini – to'rt ming, beshinchisini – besh ming va shu tartibda o'n ikkinchi amirgacha ko'paytirib borib, olti mingdan o'n ikki minggacha askarga amir etib belgiladim. Amirlik tartibiga qarab, birini ikkinchisiga noib etdim. Masalan, birinchi amirni ikkinchi amirning noibi, ikkinchi amirni uchinchi amirning noibi, shu tartibda o'n birinchi amirni o'n ikkinchi amirning noibi qilib belgiladim. O'n ikkinchi amir esa amir ul-umaroning noibi bo'ldi. Amir ul-umaro esa mening noibim hisoblanadi. Qaysi bir amirga biror kor-hol bo'lsa, o'rniga noibi o'tirsin.

Yana buyurdimki, o'sha uch yuz o'n uch kishidan yuztasi – o'nboshi, yuztasi – yuzboshi, yuztasi – mingboshi bo'lsin. Jang paytida amir ul-umaro – amirlarga, amirlar – mingboshilarga, mingboshilar – yuzboshilarga, yuzboshilar – o'nboshilarga boshliq, deb buyruq berdim. Shuningdek, o'nboshining ishini – yuzboshiga, yuzboshining ishini – mingboshiga, mingboshining ishini – amirga, amirning ishini – amir ul-umaroga buyurmasinlar. O'nboshi bilan bitarlik ishni yuzboshiga, yuzboshi bitirsa bo'ladigan ishni mingboshiga yuklamasinlar. Amirlardan qaysi biri o'zi qiziqib ish so'rar ekan, unga buyursa bo'lur.

SIPOHIYLARNI ENG QUYI DARAJADAN OLIY MARTABAGACHA KO'TARISH TUZUGI

Qilich chopishda o'zini ko'rsatgan bahodirlarni, birinchi martaba bo'lsa, o'nboshi; ikkinchi martaba botirlik qilsa, yuzboshi; uchinchi martabasida esa mingboshi qilib tayinlasinlar. O'nboshi qo'li ostidagilardan biri botirlik ko'rsatsa, birinchi galda uni o'nboshi qilsinlar. Qilich chopishda o'zini himoya qila turib ko'zga tashlangan askarlar bundan istisnodir, chunki ho'kiz ham suzishganda shoxini niqtaydi. Shunday ekan, sipohiyning asl-u nasabiga ham qarash lozim. Agar mingboshi qilich zarbi

bilan g'animning bir favj lashkarini sindirsa, uni birinchi amir etib tayinlasinlar. Birinchi amir yov lashkari safini buzib, ularni tarqatib, bahodirlik ko'rsatsa, uni ikkinchi amirlik darajasiga ko'tarsinlar. Shunga o'xshash, qaysi amir yov lashkari to'pini to'zdirib, ish ko'rsatar ekan, uni o'z martabasidan yuqori ko'tarsinlar. Sipohiylardan kimki astoydil shamshir chopgudek bo'lsa, maoshini oshirsinlar. Qaysi bir sipohiy urushdan yuz o'girib qochadigan bo'lsa, uni dargohimga kiritmasinlar¹. Agar nochorlikdan majbur bo'lib chekingan bo'lsa, uzrini qabul qilsinlar. Agarda vahima bosib, qo'rquvdan shunday qilgan bo'lsa, uyiga qaytarsinlar. Qaysi sipohiy, dushman qarshisida qilich chopib, yarador bo'lgan bo'lsa, uni taqdirlab in'om bersinlar, bordi-yu yaralangandan keyin qochgan bo'lsa, unga tahsin o'qib, yaralanganligini e'tiborga olsinlar. Chunki u g'animga hujum qilolmay, yov hamlasi vaqtida jarohatlangandir, yarasi uning qochmaganligiga guvohdir. Shuning uchun ham sipohiylik haqini saqlasinlar. Qaysi bir sipohiy xizmatda yurib qarilik yoshiga yetarkan, uni ulufadan mahrum etmaslik va martabasidan tushirmaslik kerak. Hech bir sipohiyning xizmati nazardan chetda qolmasin, chunki ular davlat xizmatida bo'lib, boqiy hayotlarini foniy dunyo naqdi uchun ayamaganliklarining o'zigagina ham in'omga va moddiy ta'minotda bo'lishga haqli va loyiqdirlar. Uni in'omidan mahrum qilib, xizmatlarini ko'rsatmasalar, noinsoflik qilgan bo'lurlar.

Yana amr qildimki, qaysi bir amir yoki sipohiyning mening davlatim uchun xizmati singgani aniq bo'lsa, g'anim lashkarini sindirgan, biror mamlakatni zabt etgan yoki ko'zga ko'ringudek qilich chopqulashgan bo'lsa, uning xizmatini taqdirlab, haqini ado qilsinlar. Yoshi ulug', keksa sipohiylarni hurmatlab, aziz tutsinlar. Ulardan foydali maslahatlar olsinlar, chunki ular aytadigan gaplar o'z tajribalarida ko'rib, bilganlaridir. Ularni saltanat korxonasining ustunlari deb bilsinlar. Ulardan keyin o'g'illarini o'rinlariga o'tkazsinlar.

Yana amr qildimki, g'anim tomonidan bizning qo'limiz-

¹ So'zma-so'z: unga «ko'rinish» bermasinlar.

ga har qanday sipohiy asir bo'lib tushsa, uni o'ldirmasinlar. Unga ixtiyor berilsin. Agar navkarlikni qabul qilsa, navkar qilsinlar, yo'qsa uni ozod etsinlar. Bunga misol: men qaysar bilan urushda qo'lga tushgan to'rt ming rumlik askarni ozod qildim.

G'anim sipohiylaridan qaysi biri o'z davlatining tuzini oqlab, bizga qarshi qilich chopgan, so'ngra ixtiyoriy ravishda yoki majbur bo'lib, panohimizga kelsa, bunday askarga ishonib, uni aziz tutsinlar. Chunki u o'z sohibiga vafodorlik qilib, yegan tuz-namagi haqini saqlagan. Shunga o'xshash, men ham Sher Bahromga nisbatan shunday qildim. Amir Husayn bilan bo'lgan urushda u men bilan yuzma-yuz to'qnashib, qilich chopqulashdi, keyinroq esa o'zi ilojsizlikdan mening panohimga kelganida, uni hurmatladim.

Mengli Bug'o ham Balx urushida menga qarshi lashkar tortdi. Jang boshlanishidan avval o'zim tomonga og'dirish maqsadida unga xat yubordim. U esa Tug'luq Temurxonning haqiga ko'rnamaklik qilmadi va menga qarshi lashkar tortib, erlarcha¹ jang qildi. Oxir-oqibat yengildi. Keyinchalik o'z ixtiyori bilan huzurimga tiz urib, panoh izlab kelganda, uning martabasini ulug'ladim, iltifot-u marhamatlar ko'rsatdim. Unga qilgan inoyatlarim haqi o'rtamizdan o'tgan noxushliklarni butunlay unutdi. Yig'inlarda uning qilgan bahodirliklaridan so'zlab, ofarin aytar edim. O'zi aslida er yigit bo'lgani uchun mening davlatimda ham ko'p bahodirlik ko'rsatib, meni mamnun qildi. Ozarbayjon urushida Qora Yusuf bilan to'qnashganimda lashkarim og'ir ahvolga tushib qolgandi. Shunda u maydonda o'lgan Qora Yusufning askar boshliqlaridan birining boshini nayza uchiga sanchib, baland ko'tardi va lashkarimga uni Qora Yusufning boshi deb, uni o'ldiga chiqardi. Bundan lashkarim dadillanib, jangga tashlandi va Qora Yusuf lashkarining qalbiga² hujum qilib, Qora Yusufni qochirdi. Bu urushda Qora Yusuf ustidan qozonilgan g'alabani Mengli Bug'o nomiga yozdirdim va uning martabasini oshirdim.

¹ E so'zi qadimigi turkiy tilda «mard», «qahramon» ma'nolarini bildirgan.

² Qalb — qo'shinning markaz qismi.

AMIRLAR, VAZIRLAR, SIPOH HAMDA RAIYATNI TAQDIRLAB, IN'OM VA SOVG'ALAR BERISH TUZUGI

Amr qildimki, qaysi bir amir biron mamlakatni fath etsa, yo g'anim lashkarini yengsa, uni uch narsa bilan mumtoz qilsinlar: birinchisi faxrli xitob, tug' va nog'ora berib, uni «bahodir» deb atasinlar. Ikkinchisi uni davlat va saltanat sherigi bilib, kengash majlisiga kirgizsinlar. Uchinchisi unga chegara viloyati topshirilsin va o'sha yerlik amirlar unga bo'yinsunsinlar. Agar amirlardan qaysi birovi to'rani (xon o'g'lini) yengsa yoki biron amirzodaga shikast yetkazsa, yo biror o'lka xonini mag'lub etsa, uni yuqoridagi yo'sinda mukofotlasinlar. Chunonchi, Dashti Qipchoqqa, O'rusxonga qarshi urush uchun yuborgan amirim Iki Temur uni yengib qaytgach, amirni mukofotlab, tumon, tug', alam (bayroq) va nog'ora berdim. Uni davlatimga sherik qilib, o'zimga maslahatchi va vazir qildim. Kengashlarimga kiritdim va chegaradagi viloyatlardan birini unga taqdim etib, u yer amirlarini unga bo'ysundirdim. Shunda hasadchilar uning haqida turli uydirma gaplar tarqatib: «O'rusxon ulusini talon-toroj qilib, mol-mulkini o'ziniki qilib oldi», – dedilar. Bu gaplari bilan undan ko'nglimizni biroz sovutdilar. Biroq men Bahrom Chubin qissasini eshitib tajribam oshgandi. Voqea bunday bo'lgan ekan. Xoqon¹ uch yuz ming qonxo'r turk askari bilan Xo'rmuz ibn No'shirvon² ustiga lashkar tortdi. Xo'rmuz esa No'shirvonning vaziri, maslahatchisi va sipohsolori bo'lmish Bahrom Chubinni 320 ming eroniy askar bilan xoqonga qarshi urushga yo'lladi. U xoqon lashkari bilan to'qnashib, uch kecha-yu uch kunduz jangu-jadal qildi. Oxiri xoqonni yengib, bor haqiqatni Ho'rmuzga arz qildi, o'lja qilib qo'lga kiritgan butun mol-mulkni Ho'rmuzning huzuriga jo'natdi. Shu asnoda hasadchilar va g'iybatchilar Ho'rmuz majlisida unga qarshi tuhmat qilib: «Bahrom mol-mulkning katta ulushini o'ziga olib qoldi, xoqonning asl qimmatbaho

¹ Bu yerda 590-yili Eronga bostirib kirgan turk xoqoni Shaba nazarda tutiladi.

² Ho'rmuz ibn No'shirvon Xusrav I (531-579)ning o'g'li Ho'rmuz IV (579-590).

toshlar bilan bezatilgan qilichi va toji, javohirlar qadalgan etigini o'zlashtirib oldi», – dedilar. Ho'rmuz ham xomtama bo'lib, Bahromning xizmatlarini unutdi. G'arazgo'y va g'iybatchi kishilarning gaplariga ishonib, uni (Bahrom Chubinni) gunohkor va xoin, deb bilibdi. Unga ayollar yopinchig'i, kishan va zanjir yuboribdi. Bahromning bo'yniga kishan solib, oyoqlariga zanjir bog'lab, ayollar kiyimini kiydirishni buyuribdi. So'ng huzuriga amirlar, sipoh boshliqlarini chaqirtirib, uni saroyda yig'ilgan barchaga ko'rsatibdi. Sarkardalar va boshqa sipohiylar bu holni ko'rib, Ho'rmuzga ta'na-yu dashnomlar yog'dirishibdi. Undan ixloslari qaytibdi. Keyinchalik sipoh Bahrom Chubin boshchiligidida ittifoq bo'lib, Ho'rmuz dargohiga bostirib kelibdilar. Uni saltanatdan tushirib, Ajam mamlakati saltanatining taxtiga Xusrav Parvizni¹ o'tkazibdilar.

Men bu voqeadan saboq olganim sababli, sipohimning ta'na-yu dashnomlariga qolib ketmaslik uchun Amir Iki Temurni huzurimga chorladim; saroy xodimlari va xalqni to'plab majlis qurdim. O'rusxon ulusidan o'lja qilib olingan butun mol-mulkni bir yerga to'plab, Amir Iki Temurga va u bilan birga qilich chopgan bahodirlarga va sipohiylarga in'om qildim.

Yana amir qildimki, jangda o'zini ko'rsatib, qarshisidagi g'anim lashkarini sindirgan har bir amirning martabasini oshirsinlar. Chunonchi, Tobon bahodir To'xtamishxon bilan bo'lgan urushda ot solib, g'anim bayroqdoriga yetib oldi va dushman bayrog'ini yerga tushirdi, o'zi bir necha joyidan yaralandi. Hasadchilar va shu qahramonlikka da'vogar bo'lganlar, uning bu xizmatini mendan yashirmoqchi bo'ldilar. Lekin men uni in'omdan xoli qoldirish insofdan emas, deb bilib Tobon bahodirga amirlik darajasini berdim. So'ngra unga izzat-ikrom ko'rsatib, bayroq taqdim etdim.

Yana amr qildimki, o'nboshi, yuzboshi va mingboshilardan qay biri dushman safini buzib, o'z qarshisidagi askar favjini sindirsa, o'nboshi bo'lsa, shahar hokimligini bersinlar. Yuzboshi bo'lsa, uni biron mamlakat hukmdori etsinlar. Bunga

¹ Xusrav Parviz – sasoniylar sulolasidan Xusrav II Parviz (591-625).

misol shulki, yuzboshi Barlos bahodir To'xtamishxon bilan bo'lgan urushda yov lashkari bilan yuzma-yuz to'qnashib, dushman qo'shinini sindirdi. Uni Hisori Shodmon¹ mamlakatiga hokim etib tayinladim. Yana buyurdimki, mingboshilardan birontasi qarshisida turgan g'anim lashkarini sindirsa, uni mamlakat hukmdori qilsinlar. Bunga misol, Muhammad Ozod Katur jangidan biroz burun Burhon o'g'lon lashkarini mag'lubiyatga uchratgan siyohpo'sh² jamoasini yengib, ularni sindirdi. Muhammad Ozodni Qunduz va Ko'lob mamlakatlariga voliy qilib tayinladim.

Yana hukm chiqardimki, amirlardan qaysi biri g'anim qo'lidagi biror mamlakatni fath etib, dushman tasarrufidan ozod qilsa, shu mamlakatni uch yilga unga in'om tariqasida bersinlar.

Va amr qildimki, qaysi bir askar qilich chopib bahodirlik ko'rsatsa, unga in'om tariqasida chumoq, qimmatbaho toshlar qadalgan o'tog'a, kamar, turnabellik qilich va bir ot bersinlar va o'nboshilik martabasiga ko'tarsinlar. Ikkinchi, uchinchi bor bahodirlik ko'rsatsa, yuzboshi va mingboshi martabasiga ko'tarishsin.

KATTA NOG'ORA VA BAYROQ ATO ETISH TUZUGI

Amr qildimki, o'n ikki katta amirlarning har biriga bitta bayroq (alam) va bir nog'ora berilsin. Amir ul-umaroga bayroq va nog'ora, tumon tug'i va chortug'³ taqdim etsinlar. Mingboshiga esa bir tug' va karnay (nafir) bersinlar. Yuzboshi va o'nboshiga bittadan katta nog'ora (tabl) bersinlar. Aymoqlarning amirlariga bo'lsa, bittadan burg'u taqdim etsinlar. To'rt beglar-begining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u bersinlar.

¹ **Hisori Shodmon** – Qadimgi Sag'oniyon (Chag'oniyon) viloyatining XIV-XV asrlardagi nomi.

² **Siyohpo'sh** – Katur (Kofiristonning bir viloyati) xalqining manbalarda atalishi.

³ **Tumon tug'i va chortug'** -- bayroqning ikki xili yoki amirlarning darajasini bildiruvchi uchi o'tkir nayza.

O'n ikki amirdan qaysi biri dushman favjini sindirsa yoki g'anim qo'li ostidagi biror mamlakatni fath etsa, uni taqdirlab, agar birinchi darajali amir bo'lsa, ikkinchi darajali, ikkinchi bo'lsa, uchinchi darajali, uchinchi bo'lsa, to'rtinchi darajali amir martabasini bersinlar. Shu tartibda o'n birinchi darajali amirgacha davom ettirsinlar, Agar o'n birinchi darajali amir bo'lsa, uni o'n ikkinchi darajali amir qilib, bayroq, tug' va nog'ora bersinlar. Shu yo'sinda birinchi darajali amirga bitta tug', ikkinchisiga – ikkita, uchinchisiga – uchta, to'rtinchisiga – to'rtta tug' va nog'ora berib, ularni tumontug' va chortug' olish martabasiga yetkazib rag'batlantirsinlar.

SIPOHNING YAROQ-JABDUQLARI VA ANJOM-JIHOZLARI TUZUGI

Shunday buyruq berdimki, yurish vaqtida oddiy askarlardan har o'n sakkiz kishi o'zi bilan birga bir chodir (xayma) olsun, har bir askar ikki ot, bir kamon, bir sadoq o'qdon (tarkash), bir qilich, arra, bigiz, bir qop (juvol), juvoldo'z, bolta, o'nta igna va orqaga osiladigan charm xalta (charm po'sht) olsun.

Bahodirlardan har besh kishi bir chodir olsun. Har biri bitta oddiy temir sovut (javshan)¹, dubulg'a (xo'di), bir qilich, sadoq – o'qdon, kamon va beshta ot olsun.

O'nboshilardan har biri o'zi bilan birga bir chodir, zirh², qilich, sadoq – o'qdon, kamon va beshta ot olsun.

Yuzboshilardan har biri bir chodir, o'nta ot, qurol-aslahadan – qilich, sadoq – o'qdon, kamon, gurzi, cho'qmor, koskan³, zirh, bagtar⁴ olsun.

Mingboshilardan har biri o'zi bilan birga bitta chodir, bir soyabon, qurol-aslahadan – javshan, dubulg'a, nayza, qilich, sadoq-o'qdon va o'q-yoydan ko'targanicha olsun.

¹ Javshan – simdan to'qilgan oddiy temir sovut.

² Zirh – simdan to'qilgan, o'q va tig' o'tmaydigan urush kiyimi; sovut.

³ Koskan – bu yerda harbiy bosh kiyimi (kaska – temir qalpoq, dubulg'a) ma'nosida.

⁴ Bagtar – temirdan yasalgan, usti baxmal yoki zarrin nazo bilan o'ralgan urush kiyimi.

Birinchi amir bir chodir, bir o'tov, bir juft soyabon, qurol-aslahadan shu miqdorda olsinlarki, qo'l ostidagilarga ham bergudek bo'lsin. Shunga o'xshash ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi amirdan tortib to amir ul-umarogacha; har qaysilari, o'z marta-balariga yarasha chodirdan, o'tovdan, otlardan boshlab, to boshqa harbiy anjomlargacha saranjom-sarishta qilib qo'ysinlar. Birinchi amir bir yuz o'n ot, ikkinchi amir bir yuz yigirma, uchinchi amir bir yuz o'ttiz, to'rtinchi amir bir yuz qirq ot, amir ul-umaroga yetguncha tartib shunday bo'lsin. U esa o'zi bilan birga uch yuzdan kam ot olmasin.

Piyodalar bo'lsa har biri o'zi bilan birga bir qilich, bir kamon va ko'targanlaricha o'q-yoydan olsinlar. Biroq jang paytida tuzuklarda ko'rsatilganidan kam bo'lmasin.

URUSH VA TINCHLIK VAQTIDA SOQCHILIK QILISH VA MAJLIS-YIG'INLARDA HOZIR BO'LISH TUZUGI

Amr qildimki, sipohiylar, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilar devonxonaga, bazm-majlislariga kulohsiz (bosh kiyimisiz), etiksiz, sarmuzasiz¹, bo'rk yoqalik chakmonsiz, bo'kda², qilichsiz hozir bo'lmasinlar. O'n ikki ming qilich osgan askar urush-u tinchlik vaqtida butun yaroq-aslahalari bilan ko'shkda, devonxonaning o'ng va so'l tarafidan, orqasidan va oldidan qurshab tursinlar. Shu tartibda har kecha ulardan ming kishi soqchilik qilish uchun hozir bo'lishsin. Har yuz qilichli ustiga bir yuzboshi qo'yilsin va unga shartlashilgan maxfiy so'zni aytsinlar.

Yana amr qildimki, urush paytida o'n ikki amirdan har biri, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar o'n ikki ming qurollangan otliq sipohi bilan bir kecha-kunduz davomida har qaysilari o'z xonlarini qo'riqlash uchun hozir bo'lsinlar. Bu o'n ikki ming otliq lashkarni to'rt favjga bo'lib, bir favjini barong'orga,

¹ Sarmuza – kavushning bir turi.

² Bo'kda – xanjar.

boshqasini javong'orga, bittasini o'rduning¹ oldiga, boshqasini esa o'rduning orqa tarafiga tayinlasinlar. Ushbu favjlar navbatma-navbat o'rdudan yarim farsang uzoqlashib soqchilik qilsinlar. Ushbu to'rt sipohiy favj o'zlari uchun hirovul belgilasinlar, hirovuldan esa qorovullar tayinlansin. Ular bo'lsa ehtiyotkorlik va hushyorlikni qo'ldan bermay, o'rduga xabar yetkazib tursinlar.

Yana hukm qildim, atrofimda joylashgan lashkar va o'rduga, har birida alohida bittadan kutvol tayinlasinlar va o'rduni qo'riqlash, soqchilik qilish ishlari shular ustiga yuklansin, bozor ahlidan² soliq olish ham shular zimmasida bo'lsin. Agar o'rdu ahlidan biron kimsaning narsasi o'g'irlansa, ular javobgarlikka tortilsinlar.

Qo'shin orasidan to'rt favj chopqunchilar tayinlashni buyurdim. Bular to'rt farsang masofada lashkar yonida yurib, ularni qo'riqlab borsin. Bordi-yu lashkardan biron kishi o'ldirilganini yoki yaralanganini ko'rsalar, uning ishini o'z zimmalariga olishlari lozim. Agar biron kimsaning narsasi o'g'irlansa ular javob bo'lsin.

Yana buyurdimki, lashkarning uchdan bir qismi sarhadlarni qo'riqlash ishiga belgilansin; uchdan ikki qismi esa doim saltanat xizmatiga hozir bo'lib tursin.

VAZIRLARNING XIZMAT QILISH TUZUGI

Amir qildimki, to'rt vazir har kuni devonxonada bo'lsinlar. Birinchi – mamlakat va raiyat vaziri. Birinchi – mamlakatdagi muhim ishlarni, kundalik muomalalarning ahvolini, viloyatlardan olingan hosil, soliq-o'lponlar, taqsimlash, kirim-chiqimlarni, mamlakat obodonligini, aholining farovonligi ishlarini va xazinani qanday qilib tartibga keltirayotganligini menga bildirib tursin.

¹ O'rdu – yurish vaqtida podshoh va xonning qarorgohi; qo'shin joylashgan yer (lager).

² Bozor ahli – o'rdu atrofida savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lgan kishilar.

Ikkinchi – sipoh vaziridirki, sipohiylarning maoshlari va tanholarini¹ boshqarsin, tarqoq holatga tushib qolmasligi uchun doimo sipoh ahvolidan xabardor bo‘lib tursin va u ahvoli haqida menga xabar berib tursin.

Uchinchisi – egasiz qolgan, o‘lib ketgan va qochganlarga tegishli mollarni, kelib-ketayotgan savdogarlar mol-mulkidan olinadigan zakot va bojlarni, mamlakat chorvalarini, ularning yaylovlarini boshqarib, bularning barisidan yig‘ilgan daromadlarni omonat tarzida saqlovchi vazirdir. U g‘oyib bo‘lganlar va o‘lganlarning mol-mulki bo‘lsa, merosxo‘rlariga topshirsin.

To‘rtinchisi – saltanat ishlarini yurituvchi vazir. U butun saltanat idoralarining kirim-chiqimlari, xazinadan sarf qilingan tamom xarajatlar, hatto otxona va saroydagi boshqa jonzotlarga qilingan xarajatlargacha ogoh bo‘lishi kerak.

Yana amr qildimki, sarhadlar va menga tobe mamlakatlarga oid ishlarga mas‘ul uch vazirdan iborat davlat hay‘ati (xolisa) tuzilsin. Ular mazkur yerlardagi moliyaviy muomalalarni va keladigan daromadlarni boshqarsinlar.

Bu yetti vazir devonbegiga bo‘ysunishi lozim va u bilan ittifoqda muhim moliyaviy ishlarni amalga oshirmoqlari va mening arzimga yetkazishlari darkor.

Yana hukm qildimki, bir kishini arzbegi qilib tayinlasinlar. U sipoh, raiyat va arz-dod qilib huzurimga keluvchilarning ahvolini, mamlakatning obodxarobligini, muhim ishlardan qaysi biri bitgan-bitmaganligini mening arzimga yetkazib tursin.

Amr qildimki, sadrlar sadri² sayyidlar va boshqa arboblarga suyg‘ol tariqasida berilgan yerlar va vaqflarning ahvolini, ular vazifalarini qay darajada ado etayotganliklarini tekshirib, menga arz qilib tursin. Islom qozisi esa shariat ishlarining borishi va ahdos qozisi dunyoviy ishlar haqida menga arz qilsinlar.

Yana amr qildimki, saltanat ishlari, mamlakatni idora etish, undagi o‘zgarishlar, almashtirishlar, sipohiylar va amirlarning tayinlanishi, turli kengash-tadbirlarni xos majlisda menga

¹ Bu yerda toj-u taxt uchun qilgan xizmatlari evaziga berilgan in‘om, ma‘nosida.

² **Sadrlar sadri** (sadrlar boshlig‘i, bosh sadr) – sadr, vaqf yerlar va vaqf etilgan boshqa mulkning hisob-kitobini olib boruvchi mansabdor.

arz qilsinlar. Bu majlislarda maxfiy va sirli ishlarni pinhon tutishga qodir bo'lgan maxsus kotib (munshiyi mahram) hozir bo'lib, rostlik qalami bilan maxfiy-yashirin kengashlarni va gaplarni daftarga yozib borsin.

Va yana majlis kotiblarini (majlisnavison) tayinlashni buyurdimki, devon majlisida navbatma-navbat hozir bo'lib, majlisda ko'rilgan va hal qilingan muhim masalalar va ayrim ishlar tafsilotini daftarlarga yozib olib, saqlashlari lozim. Menga arz qilingan gaplar, chiqargan hukmlarim, majlislarda ko'rilgan mamlakat ahamiyatiga molik ishlardan tortib, juz'iy ishlargacha barchasini qalamga olib, boshimdan kechirgan voqealarim daftarga kirgizsinlar.

Saltanatning har bir idorasida kirim-chiqimlarni, kundalik xarajatlarni yozib borish uchun bir kotib tayinlansin.

ULUSLAR, QO'SHINLAR VA TUMANLARNING AMIRLARI MA'MURIYATI TUZUGI

Buyurdimki, yurish vaqtida har bir ulus va tuman amiri har chodirlidan (xirgoh) bir otliq, har ikki olachuqdan¹ bir otliq, har bir uydan bir otliq askar ajratib, o'zlari bilan birga olib ketsinlar. Ular qaysi mamlakatga kelib tushsalar, ulufalari o'sha yerning sug'oriladigan maydoni (obxo'ri) va o'tlog'i (alafxo'r)dan bo'lsin. Uluslarning amirlariga yarg'u² va bayroqlar bersinlar. Amirlar uluslar va tumanlarning holi-qudratiga yarasha otliq askar hozirlab yurishga olib kelsinlar.

Qaramog'imdagi qirq aymoqdan quyidagi o'n ikkitasiga tamg'a berilsinki, bular mening xos navkarlarimdan bo'lib hisob-lansinlar: barlos, tarxon, arg'un, jaloir, tulkichi, do'ldoy, mo'g'ul, suldu, tug'oy, qipchoq, orlot, totor.

Barlos urug'idan quyidagi to'rt kishini amirul-umaro qildim: Amir Xudoydod. Unga Badaxshon mamlakatini inom

¹ Olachuq (olachug') – chayla, kapa.

² Yarg'u – huquq, hukm.

etdim. Amir Joku, Amir Iki Temur va Amir Sulaymonshohga ham bittadan sarhad mamlakatini tortiq qildim. Barlos urug'idan yana yuz kishini mingboshi etdim. Amir Jaloliddin barlosga o'ninchi amir darajasini berdim. Amir Abu Sayyidni to'qqizinchi amir darajasiga ko'tardim.

Tarxon ulusidan amir Boyazidni yettinchi amir darajasiga tayinladim. Ulardan yigirma kishini yuzboshi qildim.

Arg'un ulusidan Toshxo'jani sakkizinchi amir qildim. Bulardan yigirma kishini mingboshi, yuzboshi va o'nboshi qilib tayinladim.

Jaloir ulusidan To'q Temur va Sher Bahromni sakkizinchi va to'qqizinchi amir etib tayinladim. Bulardan yigirma kishini yuzboshi va o'nboshilikka belgiladim.

Tulkichi ulusidan O'ljoytu Apardiga amirlik martabasini berdim.

Do'ldoy ulusidan Tobon bahodir va Son bahodirga amirlik martabasini berdim.

Mo'g'ul ulusidan Temirxo'ja o'g'lonni amirlik martabasiga yetkazdim.

So'ldus ulusidan Elchi bahodirga amirlik martabasini berdim.

Tug'oy ulusidan Ali Darveshni amir qildim.

Qipchoq ulusidan Sori Bug'oga amirlikni berdim.

Orlot ulusidan Amir Muayyadnikim, singlim uning nikohida edi, amir ul-umaro etib tayinladim. So'loychi bahodirni ham amirlikka ko'tardim.

Totor ulusidan Kunaxonga amirlik (martabasini) berdim.

Tang'aga yetmagan yigirma sakkiz aymoq boshliqlariga ulus amirligini berdim. Ular yurish, jang-u jadal vaqtida tuzukka binoan o'z ulusidan otliq askar to'plab, huzurimga hozir bo'lsinlar.

NAVKARNING BEGIGA VA BEKNING NAVKARIGA MUOMALA QILISHI TUZUGI

To'g'ri navkar bilsinki, u agar o'z navkari bo'lgan taqdirda undan nimani ko'zlasa, aynan shu narsani uning begi ham o'zidan ko'zlaydi. Shunday bo'lgach, o'zini bek xizmatidan ozod etilgan deb hisoblamasin. Yana shuni ham bilishi kerakki, agar begi unga avvaliga inoyat-marhamatlar qilsa-yu, oxiri inoyatsizlig-u iltifotsizlik qilsa, u holda ayb va nuqsonni begidan emas, o'zidan axtarsin. To'g'ri navkar o'z begiga ixlos qo'yib, xolis xizmat qilishi kerak. Qaysi navkar begiga ixlos qo'ymay, ko'nglida gina-kudurat saqlasa, ixlossizlik va adovati tufayli baxtsizlikka duchor bo'ladi. Lekin o'z begiga ixlos qo'ygan navkarning boylig-u davlati va noz-ne'matlari kundan-kun ortib boradi.

Begiga e'tiqodi kuchli navkar ulkim, uning og'ir-qattiq e'tirozli so'zlaridan ranjib, ko'nglida kek saqlamaydi. Begidan sodir bo'lgan kamchilikni o'zidan deb biladi. Shunday navkar ta'min-u tarbiyaga loyiqdir. Qaysi navkarning himmati yemak-ichmak; yaxshi kiyinmakkagina bog'lanar ekan, albatta, ish vaqtida sustkashlik qiladi. Qaysi navkar o'z xizmati, haqburchini unutib, ish vaqtida mehnatdan yuz o'girar ekan, unday navkardan yuz o'girmoq kerak. Qaysi navkar ish vaqtida bahona izlab, jang-u jadal paytida ijozat so'rab, qochishni mo'ljallasa, bugungi ishni ertaga qoldirsa, (Po'lod va Temur o'g'lon boshimga ish tushganda o'zlarini shu qabilda tutib, meni tashlab ketganlari kabi) bunga o'xshash navkarlar, nomlarini ham tilga olishga munosib emasdilar. Bunday kishilarni Parvardigori olamga topshirish zarur.

Yana haqiqiy podshohlarga lozimdirki, qaysi navkarni o'zlari ulug'lab ko'targan bo'lsalar, tezda uni xorlab tuban tushirmasinlar. O'zlari ko'targan kishilarni tashlamasinlar. Kimni bilgan va tanigan bo'lsalar, uni unutmasinlar. Agar ahyon-ahyonda uning izzat-nafsiga tegib xo'rlagan bo'lsalar, evaziga ilgarigidan ikki barobar ortiq izzatini oshirsinlar va o'sha navkarni o'z ixlosi va e'tiqodiga havola qilsinlar. Agar u ko'nglida gina-

adovat saqlasa, tez orada o'zi baxtsizlikka uchraydi. Begining ko'nglida yaxshiligi bilan joy olgan har bir navkar, kuni kelib yaxshilik ko'rishi haqdir.

Qaysi bir navkar o'z ixtiyori bilanmi yoki ixtiyorsizmi begidan ajrab ketgan bo'lsa-yu, keyinroq yana qaytib kelsa, uni hurmatlasinlar, chunki u ajralib ketganidan pushaymon bo'lgani uchun ham qaytib kelgan.

Yana amr qildimki, g'anim tomonidan bo'lgan navkar bizga qarshi qilich ko'targan bo'lsa, o'z yurtining tuz haqini halollagan bo'ladi. Agar shunday kishilardan birontasi jang vaqtida qo'lga tushsa yoki g'anim tomonidan umidi uzilib, bizga kelib xizmat qilishni ixtiyor qilgan bo'lsa, uni aziz tutsinlar, martabasini oshirib, vafodor odam deb bilsinlar. Chunonchi, Mengli Bug'o, Haydar Andxudiy va amir Abu Sayyid – bular olti ming otliq askar bilan Balx daryosi¹ bo'yida menga qarshi jang qildilar. Keyinroq Tug'luq Temurxondan noumid bo'lib, mening panohimga kelganlarida ularga izzat-ikrom ko'rsatib, Hitori Shodmon, Andijon va Turkiston viloyatlarini ularga in'om qildim.

Va amr qildimki, har bir navkar g'anim nazdida hurmat-e'tiborga ega bo'lib qadrlansa-yu, biroq jang-u jadal vaqtida o'z begiga xiyonat qilib, uning dushmaniga do'stlik qilsa, tuz haqini, bek hurmatini, navkarlik burchini va undan ko'rgan noz-ne'matlarini unutsa, o'z begining dushmaniga yon bosib, uni o'z begidan ustun qo'ysa, bunday kimsani xizmatga yo'latmasinlar. Hayotning o'zi bundaylarning qilmishiga yarasha jazosini beradi.

Qaysi bir navkar yurish vaqtida o'z begidan yuz o'girib, undan ajralib, oldingizga xizmat istab kelsa, unday navkarga ishonib bo'lmaydi. Agar u ma'lum muddatdan keyin ko'p xizmat qilib vafodorligini ko'rsatsa, u chog'da uni olib qolsa bo'ladi. Agar biron navkar yurish vaqtida emas, urush bo'lmagan chog'da kelib, xizmat qilishni ixtiyor etsa, unga izzat-u ehtirom bildirsinlar.

Agar vazirlardan yoki navkarlardan birontasi urush kun-

¹ Balx daryosi – Amudaryo o'rta asrlarda shu nom bilan ham atalgan.

larida tadbirkorlik ishlatib, dushman bilan aloqa bog‘lab, unga oshnolik qilsa va shu libosda o‘z begining ishini bitirmoqchi bo‘lsa, unday odamni eng aqlli do‘stlardan va xizmatkorlardan deb hisoblash zarur. Lekin biron navkar dushman bilan kelishib, o‘z xojasiga munofiqlik qilsa, bunday navkarni dushmanga taqdim etish kerak.

Agar navkarlardan biri qilich chopishib, g‘animni sindirar ekan, g‘arazgo‘y odamlarning uning haqida aytgan gaplariga quloq solmasinlar. Uning qilgan xizmatlarini yashirmaslik lozim, aksincha, bir xizmatini o‘ngga yo‘ysinlar, martabasini oshirsinlar, toki boshqa navkarlar buni ko‘rib jonbozlik qilishga rag‘batlansinlar.

Sipohiy favjlardan yoki amirlardan qaysi biri dushman bilan kelishib, do‘st-u oshno bo‘lib yashash yo‘lidan burilib, g‘animlar safiga birlashar ekan, ularni yurtdan chiqarib, hech yerdan o‘rin bermasinlar. Bunga misol, Kesh¹ lashkarining sarkardalari mendan yuz o‘girib, amir Hoji barlos qo‘shiniga qo‘shildilar. Shundan keyin men ularga ishonmay qo‘ydim.

Agar navkarni biron mamlakatga hokim qilgan bo‘lsalar-u, u bevafoigidan dushman bilan kelishib, mulkni² unga taslim qilsa, o‘lim jazosiga mahkum qilsinlar. Mamlakatni himoya qilib, dushmanni yo‘latmagan navkarni yuqori martabaga ko‘tarib, hurmatlasinlar.

Qaysi bir amir urush kunlari, ahvol tang bo‘lgan paytda, jang maydonida ixlos qadamini mahkam qo‘yib, do‘st-oshnolik haqini saqlagan bo‘lsa, uni o‘z og‘a-inisidek ko‘rsinlar, Chumonchi, Kesh amirlari va lashkari mendan butunlay yuz o‘giranlarida va amir Joku barlosdan boshqa hech kimsa oldimda qolmagan bir paytda, men amir Jokuni o‘z aziz og‘amday ko‘rib, davlatimga sherik qildim. Uni amir ul-umaro etib tayinlab, Balx va Hisor mamlakatlarini unga in‘om qildim.

¹ Kesh – Shahrizabz shahri va viloyatining o‘rta asrlardagi nomi.

² Mulk -- podsholik, davlat, mamlakat.

DO'ST-U DUSHMANGA MUOMALA QILISH TUZUGI

Turon mamlakatini fath etgan kunim va poytaxt Samarqandda saltanat taxtiga o'tirganimdan so'ng, do'st-u dushman bilan muomalada bir tekis yo'l tutdim. Menga yomonlik qilgan, hiyla-makr ishlatib, jang maydonida menga qarshi qilich yalang'ochlagan Badaxshon amirlari, turk-u tojik qo'shinlarining ba'zi amirlari qilgan qing'ir ishlaridan qo'rquvda edilar. Chorasiz qolib, iltijo bilan mening panohimga kelganlarida ularga shunday yaxshiliklar qildimki, mening inoyatim va xayr-ehsonimni ko'rib, o'zlari sharmanda bo'ldilar. Kimni ranjitgan bo'lsam, ehson-u in'omlar bilan ko'nglidagi xafagarchilikni chiqardim va martabalariga qarab imtiyozlar berdim. Lekin suldu va Jete amirlaridan nafratlandim, chunki ular Qobilshoh Chingiziyni¹ amirlik, keyinroq xonlik taxtiga ko'tarib, unga do'stona ixlos bilan xizmat qilish xususida ahd-u paymon bergandilar. Biroq keyinroq mening saltanat taxtiga o'ltirganimni eshitishgach, menga xushomad qilmoqchi bo'lib, ontlarini buzdilar va uni qatl ettirdilar.

Menga hasad qilib, o'ldirishga qasd qilgan kishilarga shunchalik sovg'a-in'omlar berib, muruvvat-u ehson ko'rsatdimki, bu yaxshiliklarni ko'rib, xijolat teriga g'arq bo'ldilar. Hamisha mening roziligimni olib ish tutgan do'stlarim oldimga panoh tilab kelganlarida, ularni o'zimning baxt-u davlatimga sherik bilib, hech qachon ulardan, mol-mulk va tirikchilik ashyolarini ayamadim.

Yana o'z tajribamdan bildimki, sodiq va vafodor do'st ulkim, o'z do'stidan ranjmaydi, do'stining dushmanini o'z dushmani deb biladi. Agar kerak bo'lsa, do'sti uchun jonini ham ayamaydi. Shundayki, amirlarimdan qay birlari menga jon-dili bilan hamrohlik qilgan bo'lsalar, men ham ulardan hech narsani ayamadim.

Yana o'z tajribamda ko'rdimki, aqlli dushman, johil-u

¹ Qobilshoh – asli darveshnamo shoir. 1364-yil taxtga o'tqazilgan va hammasi bo'lib to'rt oy hukmronlik qilgan.

nodon do'stdan yaxshiroq ekan. Chunonchi, amir Qozog'onning nabirasi amir Husayn nodon do'stlardan edi. Uning do'stlik yuzasidan qilgan ishlarini, hech bir dushman qilmaydi. Amir Xudoydod menga shunday deydi: «Dushmaningni la'l-u javohirdek saqlagil, qachonki biron toshloq yerga kelib qolsang, uni olib toshga shunday urginki tolqoni chiqib, undan nishon ham qolmasin». U yana shunday dedi: «Agar dushmaning bosh urib panohingga kelsa, rahm qilib, yaxshilik va muruvvat ko'rsatgil». Chunonchi, men To'xtamishxonga qilganim kabi. U panohimga sig'inib kelganda, unga yaxshilik va muruvvat qildim. Agar dushman sendan muruvvat va xayr-ehson ko'rsa-yu, yana qaytadan dushmanlik yo'lini tutsa, uni parvardigorning hukmiga topshir.

Chin do'st uldirki, do'stdan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi.

SALTANAT SAROYIDA O'TIRISH VA O'RIN OLISH TUZUGI

Amr etdimki, o'g'illarim, nabiralarim va qavm-qarindoshlarim o'z daraja va martabalariga yarasha xuddi oy qo'rg'onlagandek, saltanat taxtini o'rab o'ltirsinlar. Sayyidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, shayxlar, ulug'lar va ashrof¹ o'ng tomondan o'rin olsinlar. Amir ul-umaro, beklarbegi, amirlar, no'yonlar, ulus, tumanlar va qo'shnlarning sardorlari va amirlari, ming-boshilar, yuzboshilar, o'nboshilar, o'z martabalariga yarasha, chap qo'l tomonda o'tirsinlar.

Devonbegi va vazirlarning o'rnini taxt qarshisidan ko'rsatdim. Turli mamlakatlar, el-uluslarning kalontarlari va kadxudolari esa vazirlar orqasida saf bo'lib o'tirishlarini buyurdim. «Bahodir» degan faxrli nomga ega mard yigitlar, qilich chopib tanilgan o'g'lonlar, saltanat taxtining orqasidan, o'ng qo'l tomonda tursinlar. Qorovulbegilar esa saltanat taxtining orqasi-

¹ Ashrof – sharaf va e'tibor egalari, oliy tabaqaga mansub kishilar.

dan, o'ng qo'l tomonda o'tirishlarini buyurdim. Hirovul amiri mening ro'paramdan o'rin olsun. Ichki¹, xususiy yasovulim esa katta chodir eshigi oldida, taxtim poyasining to'g'risida tik tursin. Dodxohlar² o'ng va chap tomonda tik tursinlar.

Qolgan sipohiylar (soyiri sipoh³), xizmatchi va hashamlar⁴, har qaysilari o'z martabalariga yarasha saf tortib, o'z joylarini bilib tik tursinlar.

O'rin olish qoidalarining bajarilishini nazorat qiluvchi to'rt amirga, majlisga hozir bo'lganlarni o'z tartibi bilan taxtimning o'ng va so'l, oldi va orqasiga joylashtirishlarini buyurdim.

Yana hukm qildimki, qachon majlis qoidaga muvofiq tartibga keltirilgach, ming tovoq osh, ming dona non keltirib, umum yig'ilganlar (omma)ga shohona ziyofat (shilon) bersinlar. Ming tovoq oshni mumtoz va xos kishilar bazmiga olib kelib, shundan besh yuz tovog'ini ulus amirlariga, sarkardalarga, oqsoqollarga, har qaysisining nomiga atab, tarqatsinlar.

MAMLAKATLARNI ZABT ETISH TUZUGI

Biron mamlakatda jabr-zulm va fisq-u fasod kuchayib ketarkan, asl podshohlar adolat o'rnatib, fisq-fasodni, zulmni yo'qotish niyatida ana shunday mamlakatga hujum boshlashi lozim. Tangri taolo shu niyatning sharofati bilan mamlakatni zolimning qo'lidan tortib olib, odil podshohga topshiradi. Chunonchi, men Movarounnahr viloyatida adolat o'rnatish niyati bilan uni zolim o'zbakiya toifasining qo'lidan tortib oldim.

Qaysi bir mamlakatda shariat zaiflashgan bo'lsa, Alloh ulug' qilgan narsalarni xor tutsalar va Xudoning xos bandalarini ranjitsalar, chinakam jahongir sulton, hazrati Muhammad, sallallohu alayhi vasallam, din va shariatiga rivoj berish uchun o'sha mamlakatga kirsin. Xudoning rasuli unga madad-u inoyat

¹ Ichki – kichik lavozimdagi saroy xizmatchisi.

² Dodxoh – arz bilan kelganlarning arizasini olib, podshohga yetkazuvchi mansabdor.

³ Soyiri sipoh – harbiy yurish paytida aholidan safarbar qilingan lashkar.

⁴ Hasham – podshoh, xon, amirlarga yaqin kishi; xizmatkor.

ko'rsatgay. Bunga misol, men Hindiston poytaxtini Feruzshohning¹ nabirasi sulton Mahmuddan, Malluxon va Sarangxondan oldim, din-u shariatni tarqatdim va u diyorning butxonalarini buzdim.

Qaysi mamlakatning aholisi o'z hokimi yoki voliysidan ozor chekkan va o'sha diyor ahlining ko'ngli o'z voliysidan qolgan bo'lsa, mamlakatlarni zabt etguvchi chinakam podshoh u yerlarni o'z tasarrufiga olsin. Odil podshoh u yerga qadam qo'yishi bilan fath-u zafar ham unga yor bo'lib, birga kiradi. Bunga misol, men Xuroson vileyatini kart sultonlaridan² ajratib oldim³. Xuroson poytaxti – Hirotga qarab yuzlanishim bilan Sulton G'iyosiddin butun mamlakatni, xazina-dafinalari bilan, peshkash qilib menga topshirdi.

Qaysi mamlakatda dindand qaytishlik (ilhod) va zindqlik⁴ kuchaysa va u diyorning aholisi, sipoh-u raiyat turli maslakka kirib ittifoqlari buzilsa, u mamlakatning halokati yaqindir. Chinakam jahongir podshoh unday yurt ustiga bosqin qilishi lozim. Misol uchun, men Iroqi ajam va Fors viloyatlarini mal'un dinsizlar vujudidan tozaladim, turli toifadagi hukmdorlarni ag'darib, Xudo bandalarini, har yerda o'z saltanat bayrog'ini ko'targan bundaylarning jabr-zulmidan qutqazdim. Qaysi bir viloyat xalqining e'tiqodi hazrati sayyid ul-mursalin⁵ – unga Allohning marhamatlari bo'lsin – xonadoni aqidalaridan farqlanib o'zgargan bo'lsa, podshohlar o'sha viloyatni bosib olishlari va aholisini buzuq e'tiqodlaridan qaytarishlari lozim. Bunga misol, men Shom viloyatiga kirib, buzuq e'tiqodli kishilarni jazoladim.

Jahongirlik qilishga kirishganimda to'rt narsani xotiramda mahkam saqladim. Birinchisi – qaysi mamlakatni zabt etmoq-

¹ Dehlida hukmronlik qilgan tug'liqiylar sulolasi hukmdorlaridan biri Feruzshoh III (1351-1388).

² **Kart sultonlari** – G'ur va Hirot viloyatlari ustidan hukm yuritgan. Unga Malik Shamsiddin Muhammad (1245-yil vafot etgan) asos solgan.

³ Bu voqea 1381-yili sodir bo'lgan.

⁴ **Zindqlik** – xudosizlik, dinga ishonmaslik.

⁵ **Sayyid ul-mursalin** – barcha payg'ambarlar yetakchisi: Muhammad payg'ambarning faxriy nomlaridan.

chi bo'lsam, to'g'ri tadbir va kengash bilan ish tutdim. Ikkinchisi – xatoga yo'l qo'ymaslik uchun har bir ishni ko'p o'ylab, sergaklik va ehtiyotkorlik bilan qildim. Shuning uchun menga Allohning madad-u inoyati yetib, nima tadbir qo'llagan bo'lsam, to'g'ri va rost chiqdi. Har yer el-ulusining tabiati va mizojlarini xotiramga keltirib, ularning tabiatiga muvofiq yo'l tutib, shunga qarab ularga hokim tayinladim. Uchinchisi – uch yuz o'n uch asil zotli, shijoatli va aql-farosatli er yigitlarni atrofimga birlashtirdim. Birlik-ittifoqlari shunday ediki, barilari go'yo bir tandek edilar. Barchalarining maqsadlari, ra'ylari, so'zlari va ishlari bitta edi. Bir ishni qilaylik, deb qaror qilsalar, tugatmagunlaricha undan qo'l uzmas edilar. To'rtinchisi – bugungi ishni ertaga qoldirmadim. Yumshoqlik qilishga to'g'ri kelsa, muloyimlik qildim; qattiqqo'llik ishlatish vaqti yetsa, qat'iy choralar ko'rdim. Shoshmaslik kerak yerda shoshilmadim, shoshilarli ishlarni kechiktirmadim. Qaysi ishni chora-yu tadbir bilan bitirishning iloji bo'lsa, unda qilich ishlatmadim.

Kunduzlari tajribali va dono kishilar bilan turli mamlakatlarni zabt etish shatranji¹ ustida bosh qotirdim. Kechalari bo'lsa to'shagimda yonboshlab olib, mamlakat ishlarini qanday yurgizish kerakligi haqida o'ylardim va ularni, bajarish vositalarini o'zimcha tasavvur qilib ko'rardim. O'zga mamlakatlarni zabt etish yo'llarini o'z ko'nglimda chamalab, qaysi yo'ldan kirib, qaysi yo'ldan chiqishni belgilar edim. Sipohiylarim bilan qanday muomala qilishim to'g'risida fikr yurgizib, qaysi birini qanday tarbiyat qilishim kerak, qaysi ishni qay biriga topshirsam, xato qilmagan bo'laman deb, har ishning oldi-ortini o'ylar edim. Sipoh boshliqlaridan qaysi biri menga do'stlik qilsa, unga ortig'i bilan xayr-ehson qildim. Yaxshilik qilsam, yomonlik bilan javob bergan kimsalarni haromzoda deb bildim. Ikki olam egasi (Xudo)ning rasuli debdilarkim: «Zinodan tug'ilgan kishi o'ziga yaxshilik qilgan odamga yomonlik qilmaguncha dunyodan ketmaydi».

Pirim menga yozdikim: «*Xudoning va Xudo payg'am-*

¹ Bu yerda bo'lg'usi urushlar rejasini tuzish haqida gap boradi.

barining hukmiga amal qil, rasulullohning zurriyotiga yordam ber, Xudoning ne'matlarini yeb, yana unga va uning payg'ambarlariga dushmanlik qilgan podshohlarni Xudoning mulkidan chiqar. Xudoning mulkida adolat bilan ish tutgilkim, shunday demishdirlar: «Kufr bor yerda mamlakat turishi mumkin, lekin zulm bor yerda turolmaydi».

Qabih xatti-harakat, yomon ishlardan Xudo mulkini tozalagin. Yomon taom badanga qanday ziyon qilsa, yomon xatti-harakat ham olamga shunday ta'sir ko'rsatadi. Zulmning nom-nishonini yo'qotgin. Zolimning dunyoda uzoq hayot kechirishini yaxshiligidan deb bila ko'rma. Zolim va fosiqlarning uzoq yashashiga sabab shuki, o'zlaridagi bor yomonliklarini yuzaga chiqarib, tugatmagunlaricha Xudo ularga muhlat beradi, so'ngra Allohning qahr-u g'azabiga uchraydilar. Gohida Allohning qudrati bilan zolimlar, fisq-u fujur qiluvchilar, birdan band-u zindonga, talon-torojga, ochlikka, qahatga, vaboga, to'satdan o'lishga giriftor bo'ladilar. Gohida begunoh bo'lgan yaxshi, to'g'ri va taqvodor kishilar ham yomonlarning shum qilmishlaridan ofat-u baloga uchraydilar. Shundaykim, to'qayga o't tushsa, ho'l-u quruqqa qaramay barchasini kuydiradi. Kofirlar, zolimlar, fosiq-u fujurlar qancha ko'p zulm-xiyonat, fisq-fasod qilsalar, noz-ne'matlari shuncha ko'payarkan, deb o'ylamagin. Xullas, ularning ne'matlari ko'payishining sababini bilib olish kerak. Buning sababi ushbudir: *«Ehtimol, haqiqiy ne'matlar beruvchi (Alloh)ning inoyatini ko'rib, ular zora zulmdan, fisq-fasoddan qaytib imon-insofga kelib, uning ne'matlariga shukr qilsalar», deb shunday qilingandir. Biroq Allohga shukr aytishni unutar-kanlar, Tangrining dargohiga qaytmas ekanlar, Xudo va uning rasuli ne'matlari haqini bilmas ekanlar, oxir oqibat Parvardigorning qahr-u g'azabiga giriftor bo'ladilar».*

Pirimning bu nomasi menga yetib kelgach, Xudo mulkini kofir-u zolimlar, mulhid¹-u munofiqlar, fosiq-u fojirlar qo'li-dan tortib olish, ularni yo'qotish uchun belga himmat kamarini bog'ladim.

¹ Mulhid – bid'atchi; Xudoga shak keltiruvchi.

SALTANATNI IDORA ETISH TUZUGI

Qaysi mamlakatni zabt etgan bo'lsam, o'sha yerning obro'-e'tiborlik kishilarini aziz tutdim, sayyidlari, ulamolari, fuzalo va mashoyixiga ta'zim bajo keltirdim va hurmatladim, ularga suyurg'ol, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim; o'sha viloyatning ulug'larini og'a-inilarimdek, yoshlari va bolalarini bo'lsa, o'z farzandlarimdek ko'rdim. Mazkur mamlakatlarning sipohi uchun dargohim eshigi ochiq edi. Raiyatini o'zimga qaratib oldim. Hammani qo'rquv va umid orasida saqladim. Har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim, nafsi yomonlar, buzuqlar va axloqsiz odamlarni mamlakatimdan quvib chiqardim. Pastkash va razil odamlarga o'zlariga loyiq ishlar topshirdim hamda hadlaridan oshishlariga yo'l qo'ydim. Ulug'larini (akobir) va sharaf-e'tiborli kishilarini (ashrof) hurmatlab, martabalarini oshirdim. Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulm-u sitam yo'lini to'sdim. O'z erki bilan menga bo'ysungan viloyat hokimlariga o'sha yurt hukumatini qaytarib berdim va ularni in'om-u ehson bilan qadrlab, o'zimga mute qilib oldim. Bo'ysunmaganlarni esa qilmishiga yarasha jazoladim. Odil, oqil va uddaburon kishilarni ularga hokim etib tayinladim.

Amr etdimki, o'g'ri va qaroqchilarni Yoso asosida jazolasinlar, fasodchi, buzuqi, nafsi yomon kishilarni mamlakatdan haydasinlar. Ezma-bekorchi odamlarni viloyat va shaharlarda qoldirmasinlar.

Har bir shahar va qishloqqa kutvol tayinlasinlarki, sipoh-u raiyatga soqchilik qilsin va kimning biron narsasi o'g'irlansa, buning mas'uliyati uning zimmasida bo'lsin. Va yana buyurdimki, yo'l ustiga kuzatuvchilar, zobitlar¹ tayinlasinlarki, yo'llarni qo'riqlab, o'tkinchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, molmulki va boshqa narsalarini manzildan-manzilga yetkazib qo'y-sinlar. Yo'l ustida birortasining narsasi yo'qolsa, o'zi o'ldirilsa yoki boshqa kori hol yuz bersa, bular uchun javob berish ularning

¹ Zobit – idora etuvchi, boshqaruvchi, qo'shin boshlig'i.

zimmasida bo'lsin.

Yana buyurdimki, har yerning hokimlari g'arazgo'y, tuhmatchi va nafsi buzuvchi kishilarning tuhmat so'zlari bilan katta va kichik shaharlar aholisidan hech kimga jarima solmasinlar. Faqat birovning gunohi to'rt kishining guvohlik berishi bilan isbotlansa, gunohiga yarasha jarima solinsin. Va yana buyurdimki, hech bir shahar va qishloqda odamlardan sari shumor¹ va xona shumor² olmasinlar. Sipohiylardan biron kishi raiyatning xonadoniga zo'rlik bilan kelib tushmasin, raiyatning ot-ulovlarini tortib olmasin.

Har bir mamlakatning raiyati bilan bo'lgan muomalada, ularga nisbatan xolislik bilan ish tutsinlar. Yana buyurdimki, har mamlakatning gadolariga vazifa yuklab ish bersinlar, toki shu yo'l bilan gadolik rasmi yo'qotilsin.

MULK-U MAMLAKAT, SIPOH-U RAIYAT AHVOLIDAN XABARDOR VA OGOH BO'LIB TURISH TUZUGI

Har bir sarhad, viloyat, shahar va lashkarda xabar yozuvchi (xabarnavis)lar tayin qilsinlarki, hokimlar, raiyat, sipoh o'zining va yot-begona lashkarning xatti-harakati haqida meni xabardor qilsin. Atrofdan kirgan-chiqqan mol-mulk, chetdan kirgan va chetga chiqqan yot kishilar, har mamlakatdan kelgan karvonlar va hukmdorlik haqidagi xabarlar, qo'shni podshohlar, ularning gaplari, ishlari va uzoq o'lkalardan bo'lib, mening dargohimga yuzlangan ulamo, fuzalo haqidagi batafsil xabarlarni rostlik-to'g'rilik bilan menga yozib tursinlar. Agar bunga xilof ish tutguday bo'lsalar, bo'lib o'tgan voqealarni yozmasalar, yozuvchining xabar yozgan barmoqlari kesilsin. Agar xabar yozuvchi sipoh ishlarini yashirib, xabariga boshqa libos kiygizib (ya'ni, yolg'onni) yozgan bo'lsa, unda ham qo'lini kessinlar.

¹ Sari shumor – jon boshidan olinadigan soliq.

² Xona shumor – har bir xonadondan olinadigan soliq.

Agar yolg'on xabarni tuhmat yoki biron g'araz bilan yozgan bo'lsa, uni qatl etsinlar. Va yana amr etdimki, ushbu xabarlarni kunma-kun, haftama-hafta, oyma-oy mening arzimga yetkazib tursinlar.

Amr qildimki, mingta tezyurar tuya mingan, mingta ot mingan yelib-yuguruvchi kishini chopqunchi, ming nafar tezyurar piyodani (chopar) etib tayinlasinlarki, turli mamlakatlar, sarhadlarning xabarlarini, qo'shni hukmdorlarning maqsadlari va niyatlarini bilib, huzurimga kelib, xabar qilsinlar, toki biron voqea, kori hol yuz bermasidan burun chora va ilojini qilaylik. Chunonchi, To'xtamishxonning O'rusxondan yengilgani haqida menga xabar keltirganlarida, endi huzurimga panoh izlab kelishini bildim. Shuning uchun O'rusxonga qarshi jang qilishga tayyorlana boshladim va To'xtamishxonga yordam berdim. Shunga o'xshash yana bir misol: Hindistonni zabt etish uchun yo'l olganimda, bu o'lkaning har bir viloyatida alohida hokim yoki voliy saltanat taxtida o'ltirgani haqida menga xabar keltirdilar. Chunonchi, Multon o'lkasida Malluxonning inisi Sarangxon, Dehlida sulton Mahmudxon saltanat bayrog'ini yoygandi. Lohur nohiyasida Malluxon lashkar to'plagandi, Qannuj viloyatida bo'lsa Muborakxon saltanatga da'vogarlik qilib bosh ko'targan edi. Qisqasi, Hindistonning har bir viloyatida biron-bir kimsa saltanat toj-u taxtiga da'vogarlik qilardi. Bu xabar qulog'imga yetgach, bu mamlakatni zabt etishim oson tuyuldi. Chunonchi, Hindistonni zabt etgan vaqtimda Qaysari Rum mening ba'zi mamlakatlaringa chopqun qilgani, gurjilar bo'lsa o'z yurtlari chegarasidan tashqari chiqib, mening lashkarlarim qamal qilib turgan ba'zi qal'alarga borib, ularning ichidagi odamlarga yordam berayotgani haqida xabar keltirdilar. O'z-o'zim bilan kengashib, agar Hindistonda ko'proq turib qolsam, Eron mamlakatiga ham zarar yetishi mumkin, dedim. Shuning uchun Hindiston poytaxtidagi ishlarimni tezda tartibga keltirib, yurish boshladim. Yo'lda bir necha kun Movarounnahrda to'xtadim. U yerdan Rum va Gurjiston tomon yo'l oldim. O'sha mamlakatlarning barisini zabt etdim.

TURLI MAMLAKATLARNING AHOLISINI YO‘L- YO‘RIQQA SOLISH VA MAOSH TAYINLASH, AVLIYOLAR VA DIN PESHVOLARINING MOZORLARINI TUZATISH, VAQF VA NAZR ISHLARINI TARTIBGA KELTIRISH TUZUGI

Amr etdimki, fath etilgan har bir mamlakatdagi sipohiy-
lar o‘z ixtiyorlari bilan panohimga kelsalar, ularni navkar qilib,
askarlarim orasidan joy bersinlar. U diyorning raiyatini yomon
hodisalardan, qatl ettirishdan, asir-u band etilishdan va talanish-
dan muhofaza qilsinlar. Ularning mol-mulkini, buyumlarini
talon-tarojdan saqlasinlar. O‘sha mamlakatdan tushgan o‘lja
mollarni hisob-kitob qilsinlar.

Sayyidlar, ulamo, mashoyix, fuzalo, akobir va ashrof-
larni aziz tutsinlar. Kadxudolar, kalontarlar, dehqonlar¹ va ekin
maydonlariga ishlov beruvchilarni (mo‘zorion) ko‘nglini xush-
nud etib, o‘zlariga qaratsinlar. Raiyatni umid va qo‘rqinch
orasida saqlasinlar. Gunohlari va qilmishlariga yarasha jarima
solsinlar. Menga bo‘ysungan mamlakatlarning sayyidlari, olim-
lari, shayxlari, fozil kishilari, darveshlari, xilvatda o‘ltiruvchi
(zohidlari)ni suyurg‘ol, vazifa va maosh (nafaqa) bilan siyla-
sinlar. Faqir-u miskin, biron kasb qilishga ojiz shol-ko‘rlarga
nafaqa belgilasinlar. Mudarrislar va shayxlariga biron vazifa
bersinlar.

Avliyolar, din peshvolarining mozorlari va maqbara-
lariga vaqfdan mablag‘ ajratsinlar. U yerlarni gilam, taom va
chiroq bilan ta‘minlasinlar. Birinchi navbatda amir ul-mo‘minin,
mard kishilar shohi Ali ibn Abu Tolibning – unga Allohning
karami va ehsoni bo‘lsin – muqaddas qabrlarini yaxshi saqlash
uchun Najaf bilan Xullani vaqf etib bersinlar. Imom Husaynning
– Alloh undan rozi bo‘lsin – nurga cho‘mgan muqaddas mozori,
avliyolar ulug‘i shayx Abdulqodir Jiloniyning² muqaddas qabri

¹ Dehqon – yer egasi.

² Abdulqodir Jiloniy (1077-1166) – fors ilohiyotchisi, mutasavvif. Uning xanbaliya mazhabiga oid va‘zlari shuhrat qozonadi. Keyinchalik U Qur‘on tafsirchisi va muftiy sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Xalq ommasi uni mo‘jiza ko‘rsatishga qodir bo‘lgan aziz-

(ravzasi), imomi A'zam Abu Hanifaning¹ – unga Allohning rahmati bo'lsin – maqbarasini va Bag'dodda nurga cho'mgan boshqa mashoyixlar, din peshvolari va akobirlaridan har birining mozorlarini yaxshi saqlash uchun baholi qudrat Karbalo, Bag'dod va ularning atrofidagi qishloqlar va boshqa yerlar vaqfidan mablag' ajratsinlar. Imom Muso Kozim², imom Muhammad Taqi³, Salmon Forsiylarning⁴ munavvar ravzalari uchun esa Jazoir ekin maydonlaridan va Madoin⁵ daromadidan vaqf belgilasinlar. Imom Ali ibn Musoning⁶ tabarruk mozori uchun Kutahbast va Tus shahri atrofidagi yerlardan vaqf ajratsinlar va gilam, chiroq hamda kundalik yemak-ichmagini belgilasinlar. Shuningdek, Eron va Turondagi shayxlarning mozorlari va qabrlari uchun har biriga alohida nomma-nom nazr-u vaqflar ajratsinlar.

Yana buyurdimki, har bir mamlakat fath etilgach, u yerning gadolarini to'plab, kundalik yemak-ichmaklarini berib, ularga biron vazifa belgilasinlar. Hamda barchasi tamg'alan-sinlar, toki boshqa gadolik qilmasinlar. Agar tamg'adan keyin ham gadolik qilgudek bo'lsalar, ularni uzoq mamlakatlarga sotib yuborsinlar yoki haydasinlar. Shundagina gado zoti mam-lakatimdan yo'qoladi.

avliyo va bechoralarning homiysi deb, ulug'lar edi. Unga G'avsul A'zam («ulug' himoyachi») va piri dastgir («madadkor pir») laqablarini berishgan.

¹ **Imomi A'zam** – Abu Hanifa No'mon ibn Sobit al-Ko'fiy (699-Bag'dod) – hanafiylik mazhabi asoschisi. Xalifa Mansur tomonidan qamalغان va zindonda kaltakdan o'lgan. Asarlari: «Kitob as-salot» («Namoz ahkomlari kitobi»), «Kitob almanosik» («Haj kitobi»), «Kitob ash-shurut» («Shartnomalar haqida kitob»), «Kitob alfaroz» («Meros ilmi haqida kitob»), «Kitob al-olim val-mutaallim» («Ustoz va shogird haqida kitob»), «Kitob al-fiqh al-akbar» («Katta fiqh kitobi»), «Kitobi al-vasiya» («Vasiyatnoma kitobi»), «Adab al-kadi» («Qozining odobi»), «Annafaqot» («Nafaqalar»), «Faroz» («Meros ilmi»).

² **Imom Muso Kozim** – shiylarning yettinchi imomi (799-yilda vafot etgan).

³ **Imom Muhammad Taqi** – shiylarning to'qqizinchi imomi (835-yilda vafot etgan).

⁴ **Salmon Forsiy** – Muhammad payg'ambarning eronlik sahobasi (655-yilda vafot etgan).

⁵ **Madoin** – Bag'doddan 26 chaqirim janubi-sharqda joylashgan shahar.

⁶ **Imom Ali ibn Muso** – sakkizinchi imom (821-yilda vafot etgan).

RAIYATDAN MOL-XIROJ OLIISH, MAMLAKATNI TARTIBGA KELITIRISH VA YUKSALTIRISH, UNING OBODONCHILIGI, XAVFSIZLIGINI AMALGA OSHIRUVCHI KISHILAR TUZUGI

Amr etdimki, raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyatni xonavayron qilish davlat xazinasining kambag'allashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqoqligi, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi.

Yana buyruq berdimki, har bir mamlakat fath etilgach, turli ko'ngilsiz hodisalardan amn-u omonlikda bo'lsin, uning hosil va daromadlarini hisobga olib ish tutsinlar. Agar yerlik fuqaro azaldan berib kelgan xiroj miqdoriga rozi bo'lsa, ularning roziligi bilan ish ko'rsinlar, aks holda xirojni tuzukka muvofiq yig'sinlar. Yana amr qildimki, xirojni ekindan olingan hosilga va yerning unumdorligiga qarab yig'sinlar. Chunonchi, doim, uzluksiz ravishda koriz¹, buloq va daryo suvi bilan sug'oriladigan ekin yerlarni hisobga olsinlar va unday yerlardan olingan hosildan ikki hissasini raiyatga, bir hissasini oliy sarkorlik (saltanat xazinasini) uchun olsinlar. Agar raiyat ro'yxatga olingan yerlaridan beriladigan soliqni naqd aqcha bilan to'lashga rozi bo'lsa, naqd aqcha miqdorini sarkorning hissasi hisoblangan g'allaning mazkur davrdagi narxiga muvofiq belgilasinlar. Narx-navoga muvofiq olingan naqd aqchani sipohga yetkazsinlar. Bordi-yu raiyat hosilni uchga bo'lishga rozi bo'lmasa, u chog'da hisobga olingan ekin yerlarni birinchi, ikkinchi va uchinchi jarib² ekin yer

¹ **Koriz** (*forscha*) – yer osti suvlarini yig'ish va ularni yer yuzasiga chiqarish uchun quriladigan yer osti inshooti. Aholini suv bilan ta'minlash va sug'orish maqsadlarida qo'llaniladi.

² **Jarib** (*arabcha*) – yuza, hajm va og'irlik o'lchov birligi; sharq mamlakatlarida, jumladan Markaziy Osiyoda VII asrdan boshlab qo'llanilgan. Yuza o'lchov birligi, aynan tanobga teng: 1 jarib = 1 tanob = 3600 kvadrat gaz. Ba'zi adabiyotlarda jarib 1 gaz = 66,5 santimetr bo'yicha aniqlangan, ya'ni 1 jarib = 1592 metr kvadrat. Jarib ilk o'rta asrda 1592 metr kvadrat (kichik jarib), 5837 metr kvadrat (katta jarib) bo'lgan. XV asrdan boshlab 960 metr kvadrat. «Temur tuzuklari»da esa 958 metr kvadrat teng. Hozirgi vaqtda

qilib ajratsinlar. Birinchi jaribdan olingan hosilning uch xarvori¹, ikkinchi jaribdan olinganining – ikki xarvori, uchinchi jaribdan olinganining bir xarvorini yig'ib olsinlar. Buning yarmini bug'doy, yarmini arpa hisoblab, uchga bo'lib, ikkisini dehqonga qoldirib, birini olsinlar. Agar raiyat bu yo'sinda soliq to'lashga rozi bo'lmasa, u holda bir xarvor bug'doyiga besh misqol² kumush, bir xarvor arpasiga ikki yarim misqol kumush miqdorida narx qo'ysinlar. Yana qal'a foydasiga beriladigan tortiqni ham bunga qo'shib qo'ysinlar. Shulardan boshqa qo'shimcha tarzda, ulardan hech qanday oliq-soliq talab qilmasinlar.

Bulardan tashqari kuzgi, bahorgi, qishki va yozgi dehqonchilikdan olingan hosil raiyatning o'ziga bo'lsin. Lalmikor yerlarni esa jariblarga bo'lsinlar, hisobga olingan bu yerlardan soliq olishda «uchdan bir» va «to'rtidan bir» qoidasiga amal qilsinlar. Har shahar va har yerdan olinadigan jon solig'i, kasbhunardan hamda o'tloq va suvloqdan olinadigan soliqni to'plashda qadimdan kelgan tartib-qoidaga amal qilsinlar. Bordi-yu bunga raiyat rozi bo'lmasa, bori-bo'lganicha ish tutsinlar. Amr qildimki, hosil pishib yetilmasdan burun raiyatdan mol-u jihat olinmasin. Hosil yetilgach, hosilni uch bo'lib olsinlar. Agar raiyat soliq to'plovchi yubormasdan, soliqni o'zi keltirib bersa, u holda u yerga soliq to'plovchi yubormasinlar. Agarda oliq-soliq oluvchini yuborishga majbur bo'lsalar, ular soliqlarni buyruq berish va yaxshi so'z bilan olsinlar; kaltak, arqon ishlatib, ishni urish-so'kishgacha olib bormasinlar, Ularni band etib, zanjir bilan kishanlamasinlar.

Eronda 1 jarib rasman 1 gektarga teng bo'lsa-da, jaribning taxminan 400 metr kvadratdan 1450 metr kvadratgacha o'zgarib turuvchi mahalliy turlari ham mavjud.

¹ **Xarvor** – 1) bir eshak ko'tararlik yuk; 2) 300 kilogrammga yaqin og'irlik o'lchovi.

² **Misqol** – qadimiy og'irlik o'lchov birligi. Sharq (arab) mamlakatlarida qimmatbaho buyumlarning og'irligi misqol bilan o'lchangan. 1 misqolning og'irligi 100 dona arpa (yoki bug'doy) doni og'irligiga tenglashtirilgan. Agar bir dona arpa donini qadimda o'rtacha 0,0409512 grammga teng qilib olingani hisobga olinsa, u holda 1 misqol=100 arpa doni=1000,04095122 = 4,09512 gramm bo'ladi. Samarqandda (VI-VIII asrlarda) 4,46 gramga, Buxoroda (XVIII-XIX asrlarda) 4,85 gramga, Xorazmda (XIV asrda) va Farg'ona vodiysida 4,55 gramga bo'lgan. Misr va Sudanda 1 misqol 4,68 gramm, Suriyada 4,45 gramm, Irokda 4,46 gramm, Eronda (XIV asr) 4,3 gramga, XIX asr oxiridan esa 4,639 gramga, Hindistonda 4,583 gramga teng bo'lgan. Misqol Yaqin Sharqda hozir ham ishlatiladi.

Yana amr etdimki, kimki biron sahroni obod qilsa, yoki koriz qursa, yoki biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron xarob bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili esa oliqsoliq qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig'ilsin.

Yana buyurdimki, agar har yer va elning amaldorlari va kalontarlari oddiy fuqaroga jabr-zulm qilsa va shu orqali bechoralarga zarar yetkazgan bo'lsa bunday vaqtlarda yetkazilgan zararni kalontarlardan undirib, jabr ko'rganlarga bersinlar, toki ular yana o'z hollariga kelsinlar.

Xarob bo'lib yotgan yerlar egasiz bo'lsa, xolisa¹ tarafidan obod qilinsin. Agar egasi bo'lsa-yu, lekin obod qilishga qurbi yetmasa, unga turli asboblari va kerakli narsalar bersinlar, toki o'z yerini obod qilib olsin. Yana amr qildimki, xarob bo'lib yotgan yerlarda korizlar qursinlar, buzilgan ko'priklarni tuzatsinlar, ariqlar va daryolar ustiga yangi ko'priklar qursinlar, yo'l ustida har manzilgohga rabotlar qursinlar. Yo'llarga kuzatuvchi va soqchilar qo'ysinlar, har bir rabotga bir nechta odamni joylashingtirsinsinlarki, yo'llarni kuzatish va saqlash ishlari shularga tegishli bo'lsin. Yo'lovchilar mollarini g'aflat bosib, o'g'irlatib qo'ymasliklarining vazifasi ham o'shalarning zimmasida bo'lsin.

Yana amr etdimki, katta-kichik har bir shahar, har bir qishloqda masjid, madrasa va xonaqohlar bino qilsinlar, faqir-u miskinlarga langarxona² solsinlar, kasallar uchun shifoxona qurdirsinlar va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlasinlar. Har bir shaharda dorul-amorat³ va dor ul-adolat⁴ qursinlar. Va raiyat-u ziroatni ko'riqlovchi qurchilar⁵ ham tayinlasinlar.

Yana har o'lkaga uch vazir tayinlashlarini buyurdim. Bulardan biri raiyat uchun bo'lib, undan yig'iladigan oliqsoliqlarning undirilishini kuzatib, hisobotini olib borsin. Oliq-

¹ **Xolisa** – davlat daromatlari va yerlari bilan shug'ullanuvchi oliy mansabdorlardan iborat hay'at.

² **Langarxona** – yo'lovchilar qo'nib o'tadigan joy; kambag'al yetim-yesirga ovqat beriladigan joy; g'aribxona.

³ **Dorul-amorat** – hukmdor saroyi.

⁴ **Dorul-adolat** – adolat uyi; qozixona.

⁵ **Qurchi** – qurolbardor, salohdor; qo'riqchi, posbon.

solliq miqdori, solliq to'lovchilarning nomlarini yozib borsin va raiyatdan yig'ilgan mablag'ni saqlasin. Ikkinchi vazir sipoh ishlarini boshqaradi. Sipohga berilgan va berilishi lozim bo'lgan mablag' hisobini olib borsin. Uchinchi vazir esa daraksiz yo'qolgan kishilar, kelib-ketib yuruvchilar (sayohatchilar va savdogarlar), har xil yo'l bilan yig'ilib qolgan hosil, aqldan ozganlarning mol-mulki, vorissiz mol-mulkni, qozilar va shayxulislomlarning hukmi bilan olingan jarimalarni tartibga keltirsin.

Yana amr etdimki, o'lganlarning mollarini o'z vorislari-ga yetkazsinlar. Agar vorisi yo'q bo'lsa, uni xayrli ishlarga sarf qilsinlar yoki Makkai muazzamaga yuborsinlar.

JANG-U JADAL URUSH MAYDONIGA KIRISH, QO'SHINNI SAFLASH VA G'ANIM LASHKARINI SINDIRISH TUZUGI

Amr etdimki, agar g'anim lashkari soni o'n ikki ming otliqdan kam bo'lsa, bu urushda amir ul-umaro lashkarimga sardorlik qilsin. Aymoq va tumanlardan o'n ikki ming otliq unga hamroh bo'lsin. Mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilarni ham o'ziga hamroh qilsin. G'anim lashkariga bir manzil yo'l qolguncha yurish qilib, dushman bilan ro'baru kelgach, menga xabar yuborsin.

Yana amr qildimki, o'shal o'n ikki ming otliq askarni to'qqiz favjga bo'lsinlar, ushbu tartibda; qo'lda bir favj, barong'orda uch favj, javong'orda uch favj, hirovulda – bir favj va qorovulda – bir favj tursin. Barong'or favjining o'zi hirovul, chopovul va shiqovuldan iborat bo'lsin. Shunga o'xshash, javong'or favji ham, hirovul, chopovul va shiqovuldan iborat bo'lsin.

Va buyurdimki, amir ul-umaro urush maydonini tanlashda to'rt narsani nazarda tutsin: birinchisi – u yerning suvini, ikkinchisi – askar saqlaydigan yerini, uchinchisi – g'anim lashkari turgan yerdan teparoqda bo'lishi va oftobga ro'baru bo'lmasligini, toki quyosh shu'lasi sipohiylar ko'zini qamashtirmasin. To'rtinchisi – urush maydoni oldi ochiq, keng joy bo'lishi lozim.

Yana amr etdimki, urushdan bir kun oldin lashkarni safga tizsinlar va tuzukka muvofiq uni favjlarga ajratib, dushman tomonga qarab yursinlar. Lashkar otlarining boshi ko'zlangan yo'nalishga qaratilsin va yurar yo'ldan chap yoki o'ng yoqqa burilmasin. Yana buyurdim, sipohiylar ko'zi g'anim lashkariga tushishi hamonoq, baland ovoz bilan «Allohu akbar!» deb takbir aytsinlar va suron¹ solib, dushman cheriki ustiga bostirib borsinlar.

Lashkar nazoratchisi (orizi lashkar) sardorning jang vaqtida xato qilganini ko'rsa, darhol uning o'rniga boshqa sardorni o'tirg'izsin. Amirlarga va sipohiylarga esa men unga ishonch bildirib bergan zafarnishon yorlig'ni ko'rsatsin.

Amr etdimki, sardor lashkar nazoratchisi bilan birga dushman sipohining oz-ko'pligini mulohaza etsinlar, sarkardalarini g'anim lashkarboshilari bilan solishtirsinlar. Shunga qarab, o'z sipohlarining kam-u ko'stlarini to'g'rilab, jangga hozirlasinlar. Yana o'z sipohining qurol-aslahalarini dushmanniki bilan taqqoslasinlar. Shuningdek, g'animning urush olib borish yo'llarini: shoshmasdan, bir zayldami yoki shiddat bilan jangga kirishini kuzatsinlar. Yana g'animning jang qilish tartibini chamalab ko'rsinlarki, ular bor askari bilan bir yo'la ot qo'yib shiddat bilan hujum qiladimi (turktoz) yoki favj-favj bo'lib, ketma-ket hamla etadimi? Yana ko'rsinlarki, g'anim hamla qilgan vaqtda, jang qilib orqaga qaytib, keyin yana hamla qiladimi yoki birinchi hamlasi bilan chegaralanib, oxirigacha savalashadimi? G'anim agar orqasiga qaytmay jang qilsa, sipoh uning hamlasi bilan to'satdan yetgan zarbaga sabr-toqat qilib, oxirigacha turib berishi kerak. Bu holda shijoat – bir soatlik sabr demakdir.

Amr qildimki, dushman urush ochmagunicha o'zlaricha jangga kirmasinlar. Yana amr etdim: dushman jang maydoniga kirgach, lashkar boshlig'i yosolda² turgan to'qqiz sipohiy favjga jangga tushib, urush boshlashlari haqida buyruq bersin, chunki sipoh lashkarboshisining vazifasi, jang vaqtida qo'rquvdan qo'l-

¹ Suron – jangovar chaqiriq.

² Yosol – qo'shinning urush oldidan saf tortib turishi.

oyog'i bo'shashib, sarosimaga tushmay buyruq berishdan iboratdir. U har bir sipoh favjini urush aslahalaridan biri, deb bilsin va o'q-yoy, oybolta, qilich, gurzi, pichoq va xanjar kabi har bir favjni o'z o'rni kelganda ishlatsin. Ishbilarmon lashkarboshi, o'zini va to'qqiz sipohiy favjini bir tandek ko'rib, ularni qo'l-oyog'i, boshi, ko'kragi va boshqa a'zolarini ishlatib kurashuvchi bir pahlavondek hisoblasin. Shundagina, g'anim, sipohiy favjlari ustiga ketma-ket urilgan to'qqizta qilich zarbasidan keyin, to'qqizinchi zarbada albatta yengilishiga umid qilsa bo'ladi.

Haqiqiy lashkarboshi avval g'anim ustiga hirovul favjini yuboradi, so'ngra yordam uchun ketidan barong'or hirovulini jo'natadi. Barong'or hirovuli ketidan esa javong'or hirovulini jangga tashlaydi. Shu tarzda dushman askari ustiga ketma-ket uch zarba tushgan bo'ladi. Bordi-yu shu vaqt hirovullar g'animga qarshi kuchsizlik qilsalar, u holda barong'orning birinchi favji ot qo'ysin, ketidan javong'orning ikkinchi favjini jangga tashlasin. Shunda xam zafar qozonilmasa barong'orning ikkinchi favjini jangga kiritsin, ketidan javong'orning birinchi favjini yuborsin. Ular jangga kirgach, menga xabar jo'natib, keyingi buyruqlarimni kutsin. Shundan so'ng Allohning madad-u inoyatiga tayanib, lashkarboshining o'zi ham jangga kirsin. Meni ham urush maydonida hozir deb bilsinkim, Allohning yordami bilan g'animga sakkiz zarba yetgandan keyin, to'qqizinchi zarbada dushman yengilib fath-u nusrat nasib bo'ladi.

To'g'ri sardor ulkim, u shoshma-shosharlik qilmay, avval lashkarini ishga soladi. Bordi-yu lashkarboshining o'zi qilich chopishga majbur bo'lsa, iloji boricha o'zini o'limdan saqlasin, chunki lashkarboshining o'limi o'rduga badnomlik keltirib, g'anim lashkarining g'alabasiga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, sardor aql-u tadbirkorlik bilan ish yuritib, shoshma-shosharlik qilmasin, chunki shoshqaloqlik shayton ishidir. Chorasi bo'lmagan ishga kirishmasin, chunki undan qutulib bo'lmaydi.

ZAFARLI SIPOHIY FAVJLARNI USHBU TARTIBDA SAFGA TIZDIM

Amr etdimki, agar g'anim lashkari o'n ikki ming otliq-dan ortiq bo'lsa-yu, lekin qirq mingga yetmasa, lashkarimga baxtiyor o'g'illarimdan biri sardor bo'lsin. Ikki beklarbegi qo'shunot, tumonot va ulusot amirlari hamda qirq ming otliqdan kam bo'lmagan sipoh bilan uning xizmatida hozir tursinlar. Zafarli sipoh favjlari, tadbirkorlik, mardlik va mardonalikni qo'ldan bermasliklari uchun meni doim janggohda hozir deb bilsinlar.

Amr etdimki, mening zafar-u baxt keltiruvchi o'tovimni lashkar boshiga olib chiqishgach, o'n ikkita sipohiy favj tayinlasinlar. Ularning har biriga ulusot amirlaridan biri favj amiri etib belgilansin. U men tuzgan saf tizish, g'anim sipohi favjlari safini buzish, jang maydoniga kirish va chiqish yo'llari haqidagi o'n ikki tuzukni doim nazarda tutishi lozim.

Sardor shulkim, g'anim sipohi sarkardalarining sonini hisoblab, ularga teng keladigan lashkar boshliqlarini tayinladi. U g'anim sipohining jangda ko'proq o'qchilarnimi, qilich chopuvchilarnimi yoki nayzadorlarni maydonga tushirishini nazarda tutsin. G'anim sipohining raftorini ko'rsinkim, sipoh favjlarini uzluksiz, ohista-ohista jang maydoniga yuboradilarmi, yoki qochayotgandek birdaniga hujumga tashlaydilarmi? Jang maydoniga va chiqish yo'llarini ham mulohaza qilib ko'rsin. Dushman qay tarzda jang qilishini anglab olsin. Gohida g'anim o'zini kam sonli yoki qochayotgandek qilib ko'rsatadi. Shunday paytda, makr-hiylalariga uchmaslik va o'zini qochayotgandek qilib ko'rsatishiga aldanmaslik kerak.

Jang ko'rgan, tajribali sardor ulkim, u urushning barcha chigalliklarini yaxshi biladi, qaysi sipoh favjini jangga kirgizish, qaysi ishkalni qanday chora-tadbir bilan tuzatish va qay usulda jang qilish kerakligini bilishi lozim. Tajribali sardor g'animning niyati va rejalarini, uning qay usulni qo'llab jangga kirmoqchi ekanligini seza bilishi va dushmanning o'sha tadbirni qo'llashiga to'sqinlik qila olishi kerak.

Chin sardor ulkim, qirq ming otliq sipohdan ushbu

tartibda o'n to'rtta sipohiy favj tuza oladi. Avval o'ziga qarashli saflarni tuzib, uni «qo'l» («g'o'l») deb nomlasin. So'ngra barong'orning uch favjini tuzib, ulardan birini «barong'or hirovuli» deb atasin. Yana javong'orning uch sipohiy favjini tuzib, ulardan biriga «javong'or hirovuli» deb ot qo'ysin. Shu tarzda barong'or favjlarining oldiga yana uch sipohiy favj qo'yib, ularni «chopovul» deb nomlasin, shu uch favjdan birini esa «chopovul hirovuli» deb atasin. Shu tartibda yana uch sipohiy favj tuzib, ularni javong'or favjlarining oldiga belgilab, uni «shiqovul» deb nomlasin. Bu uch favjdan birini esa «shiqovulning hirovuli» etib tayinlasin. Shundan so'ng qo'l qarshisida sinalgan, tajribali o'qchilar, qilichbozlar, nayzadorlar va bahodirlardan iborat «katta hirovul» tuzsinlar. Chunki hirovulning aynan shu favjlari ulug'suron solib g'animning lashkarini sindiradi.

Haqiqiy sardor ulkim, g'anim lashkarining raftorini kuzatib turadi va amirlardan qay biri buyruqsiz yurish boshlab, boshqalardan ilgarilab ketsa, unga tanbeh berishi lozim. Chin sardor dushmanni qay tarzda jangga kirishi va chiqishini nazaridan qochirmasin, toki g'animning o'zi urush boshlamaguncha jangga kirishga oshiqmasin. G'anim jangga kirgandan so'ng, sardor ularning jang qilish usulini ko'rib o'rgansin, jang maydoniga qay tartibda kiradilar va chiqadilar, ularga qanday hujum etadilar, hamla qilgach ortlariga qaytadilarmi yoki vaqti bilan keyin yana fursat poylab qaytadan jangga kiradilarmi, bularni kuzatib tursin. Yana sardorga lozimdirki, qattiq zarba yemay turib yengilgandek qocha boshlagan g'anim lashkari ketidan quvlamasinki, ularning ortlarida kuchli yordamchi qo'shinlar turgan bo'ladi. Sardor shuni ham bilsinki, g'anim lashkari bor kuchi bilan bir katta, to'pdek bo'lib hujum qiladimi yoki o'ng-u so'l qanotini yozib, urush olib boradimi. Sardor avval ularga qarshi katta hirovul favjlarini ro'baru qilishi va jang tashlashi kerak. Uning ortidan katta hirovulga madad tariqasida ketma-ket chopovul hirovuli va shiqovul hirovulini jangga tashlashi kerak. Ularning orqasidan esa chopovulning birini favji va shiqovulning ikkinchi favjini jangga tashlasin. Ularning ketidan esa chopovulning ikkinchi favji va shiqovulning birinchi favjini jangga

tashlasin. Agar g'animga yetkazilgan ushbu yetti zarbadan keyin ham g'alabaga erishilmasa, u vaqtda barong'orning hirovulini va javong'orning hirovulini jangga yuborsin, bu bilan g'animga to'qqiz zarba urilgan bo'ladi. Agar to'qqiz zarbadan keyin ham fath-u zafar muyassar bo'lmasa, barong'orning birinchi favji va javong'orning ikkinchi favjini urushga solsin. Agar shu o'n bir zarbadan keyin ham g'alabani daragi bo'lmasa, barong'orning ikkinchi favji va javong'orning birinchi favjini jangga tashlasin. Shu o'n uch zarbadan keyin dushmanning sipohiy favjlari yengilib, g'alabaga erishiladi, deb umid qilsa bo'ladi. Mabodo bu o'n uch zarba bilan ham fath-u zafar hosil bo'lmasa u holda qo'l sipohiy favjlarini urushga shaylab, o'zi ham ular bilan jangga ravona bo'lsin va dushman ko'ziga o'zini tog'dek ko'rsatib, asta-sekin, tutashgan holda harakat qilsin. Urush bahodirlariga buyur-sinkim, qilichlarini yalang'ochlab hujum qilsinlar. O'qchilar esa vizillatib yoylardan qalin o'q yog'dirsinlar. Shunda ham fath-u zafarga erishilmasa, sardorning o'zi jang maydoniga tushsin va mening madad kuchlarim va buyruqlarimni kutsin.

HIROVUL

Shiqovul xirovul favji

Shiqovulning birinchi favji

Shiqovulning ikkinchi favji

Shiqovul

Chopovul hirovuli favji

Chopovulning birinchi favji

Chopovulning ikkinchi favji

Chopovul

Javongorning hirovuli favji

Javong'orning birinchi favji

Javong'orning ikkinchi favji

Javong'or

Barong'orning hirovuli favji

Barong'orning birinchi favji

Barong'orning ikkinchi favji

Barong'or

Qo'l

QIRQ MING OTLIQDAN ORTIQ SIPOH FAVJLARINI SAFGA TIZISH TUZUGI

Shunday tuzuk bitdimki, agar g'anim lashkari qirq otliqdan ortiq bo'lsa, beklarbegilar, amirlar, mingboshlar, yuzboshilar, o'nboshilar, bahodirlar va boshqa sipohiylar mening zafarli bayrog'im ostida bo'lsin va amr-u farmonimni kutsin.

Amr etdimki, qaysi bir sipohiy favj amiriga yorlig' yuborsam, yorlig'dagi hukmimga binoan ish tutsinlar va unga xilof ish qilmasinlar. Beklarbegilardan yoki amirlardan birontasi hukmimga xilof ish tutib, undan chetga chiqsa, uni qilichdan o'tkazib, o'rniga «muntazir al-amorat»¹ hisoblangan o'rinbosarini qo'ysinlar.

Va yana amr qildimki, ulusot, qo'shunot, tumonotga tegishli uymoqdan² tamg'a olgan o'n ikkitasi qirq favjga taqsim qilinsin. Tamg'a olmagan yigirma sakkiz aymoq amirlari esa o'z lashkarlari bilan birga qo'l sipohiy favjining orqasida saf tizsinlar. O'g'illarim, nabiralarim o'z favjlari bilan qo'l favjining oldida o'ng qanotdan saf tizsinlar. Qarindoshlarim va yaqinlarim esa o'z favjlari bilan qo'l favjining oldirog'ida chap qanotdan joy egallasinlar. Bular tarh³ bo'lib tursinlar va qayerga madad yetkazish lozim bo'lsa, yordam beradilar.

Barong'orga olti sipohiy favj tayinlansin. Yana bir sipohiy favjni esa barong'or hirovuli sifatida belgilasinlar. Shunga o'xshash, javong'orda oltita favjdan saf tuzsinlar. Yana bir favjni bo'lsa, javong'or hirovuli qilib qo'ysinlar.

Amr etdimki, barong'or favjlarining oldidan oltita sipohiy favj joylashtirsinlar va ularni «chopovul» deb nomlasinlar; boshqa bir favjini tuzib, uni «chopovulning» hirovuli qilib tayinlasinlar. Shuningdek, javong'or favjlarining oldiga qo'yish uchun ham oltita sipohiy favj tayinlasinlar va ularni «shiqovul» deb atasinlar. Yana bir favj tuzib, uni «shiqovul hirovuli» qilib tayinlasinlar. Chopovul hamda shiqovul favjlarining oldiga tajri-

¹ **Muntazir ul-amorat** - amirlik martabasiga loyiq shaxs; amir o'rinbosarining faxrli laqabi.

² **Uymoq** - aymoq, qabila, xalq.

³ **Tarh** - qurilajak binoning rejasi. Bu yerda «barong'orning safiga rezerv qism» ma'nosida.

bali amirlar va sinalgan bahodirlar boshchiligida oltita favjdan saf tuzib, «katta hirovul» qilib belgilasinlar. Bu olti favjdan bo‘lak yana bir favj tuzib, uni hirovulning oldiga qo‘ysinlar va «hirovulning hirovuli» deb nomlasinlar. Lashkarning old qismida hirovul hirovulining o‘ng va so‘l qanotiga ikki qorovulbegini barcha birodarlarimdan iborat sipohiy favjlari bilan birga qo‘ysinlarkim, ular g‘anim lashkarini kuzatib tursinlar.

Yana amr qildimki, o‘sha qirq favj amirlari, mening yorlig‘im yetib bormagunicha jangga kirmasinlar va navbat yetmaguncha joylaridan jilmasinlar, lekin jangga shay bo‘lib tursinlar. Jangga kirish haqidagi buyruq yetishgandan keyin g‘animning ravishini ko‘rib, so‘ng jangga kirsinlarkim, g‘anim qaysi yo‘ldan jangga kirsa, uning yo‘lini to‘ssinlar va dushman to‘sgan har yo‘lni chora-yu tadbir ishlatib ochsinlar.

Amr etdimki, hirovulning hirovuli jangga kirgandan keyin, olti favjlik hirovulning amiri o‘z favjlarini birin-ketin jangga tushirsinki, g‘anim ustiga ketma-ket olti zarba tushgach, ularning saflari buzilib, kuchlari sindiriladi. Shu payt o‘ng qo‘l chopovul amiri o‘zining olti favjini birin-ketin yordamga yuborib, orqasidan o‘zi ham hujum qilsin. Shuningdek, shiqovul amiri o‘zining olti sipohiy favjini oddinda turgan favjlarga yordamga yuborsin. Ularning orqasidan o‘zi ham jang maydoniga yetib borsinkim, Allohning madad-u inoyati bilan, g‘anim ustiga o‘n sakkiz zarba urilgach, ularning kuchlari sinib, orqaga chekinadilar. Dushman bu zarbalarni yegandan keyin ham bo‘shashmasa, barong‘orning amiri o‘zining hirovul favjini, javong‘orning amiri esa o‘z hirovulini jangga kirgizsinlar. Shu tariqa ikkala hirovul favji o‘ng va chap qanotdan urush ochgach, g‘anim lashkari albatta chidash berolmay, kuchi sinadi. Agar shundan keyin ham g‘anim yengilmasa, barong‘or va javong‘or amirlari o‘z sipohiy favjlarini birin-ketin uning ustiga yuborsinlar. Agar barong‘or va javong‘or amirlari zafarli askarlari ham g‘anim favjlarini yenga olmayotganligini ko‘rsalar, o‘zlari dushmanni uzil-kesil yengish uchun jangga kirsinlar. Shunda ham barong‘or va javong‘or amirlari g‘animni yengishga ojizlik qilsalar, barong‘or tarhida bo‘lgan amirzodalar va javong‘or tarhida bo‘lgan qarindoshlarim, g‘anim ustiga shiddat bilan bostirib borsinlar. Bularning

ko'zlari g'anim sardorida va sardorning bayrog'ida bo'lsin va shijoat-u mardlik bilan g'anim saflarini buzsinar, sardorni qo'l-ga tushirishga intilsinar va dushman bayrog'ini yerparchin qilishga harakat qilsinar. Agar shu zarbalardan keyin ham g'anim chekinmay, o'rnida ustuvor bo'lib turaversa, u holda qo'l-ning saralangan favjlari va bahodirlari, qo'l favjlari ortida saf tortib turgan uluslarning lashkari, barchasi birdaniga shiddat bilan dushman ustiga tashlansinar. Agar shunda ham fath-u zafar qozonmasalar, sultonning o'zi sheryurak va oliyhimmat bo'lib harakat qilsin. Chunonchi, Qaysar¹ bilan bo'lgan jangda shunday qildim: amirzoda Mironshoh o'ng qanotning sardori edi. Unga Qaysar chap qanoti ro'baro'si va yonidan jangga kirishni buyurdim. Chap qanotning amirlari: amirzoda sulton Mahmudxon² va amir Sulaymonga esa yorlig' yuborib, Qaysarning o'ng qanotiga hujum qilishni buyurdim. O'ng qanotimning tarhi bo'lgan amirzoda Abubakrga esa tepalik ustida turgan Yildirim Qaysarning qo'l favjiga turktoz kilishni buyurdim. O'zim esa qo'l favjlari va ulus, aymoq lashkarlari bilan Qaysar tomonga yurish qildim. Qaysarning sipohiy favjlari birinchi hamlamdanoq yengildi. Sulton Mahmudxon qochayotgan Qaysarning ketidan quvib, uni qo'lga tushirdi va mening dargohimga keltirdi. To'xtamishxonni ham shu tuzuklarni qo'llab yenggan edim. Uning bayrog'ini esa boshtuban qilishni buyurgandim.

Agar g'anim bostirib kelib, chopovul, shiqovul, barong'or va javong'or favjlarini mahv etib, o'zini lashkarning qo'l favjiga yetkazsa, u chog'da sulton shijoat oyog'ini sabr uzangisiga mahkam tirab, dushmanni daf qilib yo'qotish uchun ol-dinga tashlansin. Chunonchi, men Shoh Mansur bilan jangda shunday qildim. U o'zini menga yetkazdi va u bilan yuzma-yuz to'qnashdim, toki uni halokat tufrog'iga qormagunimcha urushdim.

¹ Qaysar deyilganda Turkiya sultoni Boyazid Yildirim nazarda tutilgan.

² Sulton Mahmudxon – chingiziy hukmdor. Amir Temur davridagi qo'g'irchoq xon (1388-1402).

MUNDARIJA

BIRINCHI MAQOLA

<i>«Temur tuzuklari» haqida ikki og'iz so'z</i>	3
Tadbirlar va kengashlar	14
Tug'luq Temurxon bilan uchrashganimdan so'ng ko'nglimga kelgan birinchi kengash	19
Davlat qurish oldidan qilgan ikkinchi kengashim	21
O'z saltanatimni tuzish yo'lida qilgan uchinchi kengashim	25
Saltanatimning dastlabki davrlarida qilgan to'rtinchi kengashim	26
Xuruj kunlari qilgan beshinchi kengashim	28
Xuruj vaqtida qilgan oltinchi kengashim	29
Xuruj kunlari qilgan yettinchi kengashim	31
Jete lashkarini sindirish maqsadida qilgan sakkizinchi kengashim	33
Saltanatni tiklash yo'lidagi to'qqizinchi kengashim	35
Saltanatimni mustahkamlash uchun qilgan o'ninchi kengashim	36
Saltanatga rivoj berish uchun qilgan o'n birinchi kengashim	37
Lashkarimni ittifoqqa keltirish uchun qilgan o'n ikkinchi kengashim	38
Jete va Ilyosxo'ja lashkariga shikast yetkazish haqida qilgan o'n uchinchi kengashim	40
Meni qo'lga tushirmoqchi bo'lgan Amir Husaynning makr-u hiylasidan qutulish uchun qilgan kengashim	47
Turonzaminni o'zbeklar toifasi qoldiqlaridan tozulashtirish uchun qilgan kengashim	48
Menga turli yomonliklar qilib cho'chib yurgan va qilmishlari uchun meni o'ldiradi deb vahima qilib yurganlarni o'zimga el qilib olish bobida qilgan kengashim	50
Xuroson poytaxtini (Hirotni) olish bobida qilgan kengashim	51
Seiston, Qandahor va Afg'oniston mamlakatlarini zabt etish haqidagi boshqa kengashim	52

O'rusxonni bartaraf qilish va Dashti qipchoqni bosib olishda qilgan kengashim	52
Gilon, Jurjon, Mozandaron, Ozarbayjon, Shirvon, Fors va Iroq mamlakatlarini zabt etish bobida qilgan kengashim	53
Fors poytaxtini (Sherozni) va Iroqning qolgan qismini zabt etish bobidagi kengash	54
To'xtamishxonga shikast yetkazish bobida qilingan kengash	55
Dorussalomni (Bag'dodni) va Iroqi arabni zabt etish to'g'risidagi kengashim	56
To'xtamishxonni yo'qotish uchun qilgan kengashim	57
Hindistonni zabt etish uchun qilgan kengashim	58
Hindiston poytaxtiga (Dehliga) lashkar tortish borasida qilingan kengash	59
Hindistonga olib boradigan yo'lni afg'onlardan tozalash uchun qilingan kengash	60
Dehli hokimi Sulton Mahmud va Malluxonlarni yengish bobidagi kengash ...	61
Gurjiston mamlakatlarini egallash uchun qilgan kengashim	62
Misir va Shom mamlakatlarini fath etish bobida qilgan kengashim	64
Rum mamlakatini zabt etib, qaysar lashkarini sindirish bobida qilgan kengashim	65

IKKINCHI MAQOLA

Mening dargohimga iltijo qilib panoh istab kelgan turk-u tojik, arab-u ajam toifalaridan bo'lganlar borasidagi tuzuk	87
Saltanatni o'z erkimda saqlash uchun amal qilgan tuzugim	88
Sipoh saqlash tuzugi	91
Sipohga ulufa berish tuzugi	92
Sipohga tanho va ulufa taqsimlash tuzugi	93
O'g'illar va nabiralarga ulufa berish tartiblari	94
O'g'illar, nabiralar, qavm-qarindoshlar, amirlar va vazirlarni jazolash yo'li bilan saltanatda intizom saqlash haqida	95
Vazir tutish tuzugi	98

Amirlik va hukmdorlik tuzugi	102
Sipohiylarni eng quyi darajadan oliy martabagacha ko'tarish tuzugi	103
Amirlar, vazirlar, sipoh hamda raiyatni taqdirlab, in'om va sovg'alar berish tuzugi	106
Katta nog'ora va bayroq ato etish tuzugi	108
Sipohning yaroq-jabduqlari va anjom-jihozlari tuzugi	109
Urush va tinchlik vaqtida soqchilik qilish va mujlis-yig'inlarda hozir bo'lish tuzugi	110
Vazirlarning xizmat qilish tuzugi	111
Uluslar, qo'shinlar va tumanlarning amirlari ma'muriyati tuzugi	113
Navkarning begiga va bekning navkariga muomala qilishi tuzugi	115
Do'st-u dushmanga muomala qilish tuzugi	118
Saltanat saroyida o'tirish va o'rin olish tuzugi	119
Mamlakatlarni zabt etish tuzugi	120
Saltanatni idora etish tuzugi	124
Mulk-u mamlakat, sipoh-u raiyat ahvolidan xabardor va ogoh bo'lib turish tuzugi	125
Turli mamlakatlarning aholisini yo'l-yo'riqqa solish va muoshi tayinlash, avliyolar va din peshvolarining mozorlarini tuzatish, vaqt va nazarlarni tartibga keltirish tuzugi	127
Raiyatdan mol-xiroj olish, mamlakatni tartibga keltirish va yuksaltirish, uning obodonchiligi, xavfsizligini amalga oshiruvchi kishilarni tuzugi	129
Jang-u jadal urush maydoniga kirish, qo'shinni saflash va g'amim lashkarni sindirish tuzugi	132
Zafarli sipohiy favjlarni ushbu tartibda safga tizdim	135
Qirq ming otliqdan ortiq sipoh favjlarini safga tizish tuzugi	138

BUYUK DAVLATCHILIK SILSILASI

AMIR TEMUR

TEMUR TUZUKLARI

(memuar asar)

Tarjimonlar:

Alixon **SOG'UNIY**

Habibullo **KARAMATOV**

Nashrga tayyorlovchi, izoh va iqtiboslarni kirituvchi:

Bo'rivoy **AHMEDOV**

Qayta nashrga tayyorlovchi, qo'shimcha izoh va iqtiboslarni kirituvchi:

Ergashboy **MATYOQUBOV**

Mas'ul muharrir:

Lolaxon **QO'ZIBOYEVA**

Musahhih

Lolaxon **QO'ZIBOYEVA**

Kompyuterda sahifalovchi

Ergashboy **MATYOQUBOV**

Litsenziya raqami AI № 274. 15.07.2015. da berilgan.

Bosishga 17.01.2020 yilda ruxsat etildi. Bichimi – 84x108 1/32.

Bosma tabog'i 4,5. Garnitura – «Times New Roman».

Qog'oz – ofset bosma. Adadi 1250 nusxa. Buyurtma raqami 23.

Bahosi kelishilgan narxda.

"BOOK MEDIA PLUS" hususiy korhonasida chop etildi va tayyorlandi.

Manzil: Toshkent, Chilonzor tumani, Chupon ota kuchasi, 6-uy.

24347

86/6/2
8-10

BUYUK DAVLATCHILIK SILSILASI

AMIR TEMUR
TEMUR
TUZUKLARI

ISBN 978-9943-6324-8-6

9 789943 632486